

ISSN 0130—5719

Філософська думка

1 1981

Київський університет

ДО УВАГИ ПРОПАГАНДИСТІВ І СЛУХАЧІВ ТЕОРЕТИЧНИХ СЕМІНАРІВ СИСТЕМИ ПАРТІЙНОГО НАВЧАННЯ

Продовжуємо друкувати матеріали на допомогу пропагандистам і слухачам теоретичних семінарів «Розвинутий соціалізм. Проблеми теорії і практики» і «Праця В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» і методологічні проблеми наукового пізнання». У цьому номері читайте: Розробка проблем марксистсько-ленінської філософії в республіці в десятій п'ятирічці; Рутковський Б. О.—Будівництво комунізму та зростання керівної ролі КПРС; М. В. Артемчук—Соціальна активність робітничого класу в умовах розвинутого соціалізму; С. М. Комунаров—Комплексний підхід до інтернаціоналістського виховання; В. Є. Давидович, О. В. Золотухіна-Аболіна—Світоглядний характер філософського знання; В. Г. Табачковський—Практика і культура; І. М. Попова—Проблема взаємозв'язку свідомості і дії; Л. В. Озадовська—Принципи матеріалістичної діалектики як евристичний чинник фізичного пізнання.

З М І С Т

Назустріч XXVI з'їзду КПРС

Розробка проблем марксистсько-ленінської філософії в республіці в десятій п'ятирічці	3
Рутковський Б. О.—Будівництво комунізму та зростання керівної ролі КПРС	16
Артемчук М. В. (Харків)—Соціальна активність робітничого класу в умовах розвинутого соціалізму	28
Зязюн І. А. (Полтава)—Структура виховного процесу і його особливості	37
Комунаров С. М.—Комплексний підхід до інтернаціоналістського виховання	45
Кириченко В. П.—Приреченість «неоколоніалістського реваншу» імперіалізму	56

Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики

Всесоюзний симпозиум «Світоглядний аспект законів і категорій матеріалістичної діалектики»

Давидович В. Є. (Ростов-на-Дону), Золотухіна-Аболіна О. В. (Ростов-на-Дону)—Про світоглядний характер філософського знання	69
Табачковський В. Г.—Практика і культура	77
Попова І. М. (Одеса)—Проблема взаємозв'язку свідомості і дії	95

Методологія наукового пізнання

Озадовська Л. В.—Принципи матеріалістичної діалектики як евристичний чинник фізичного пізнання	105
--	-----

Критика буржуазної ідеології

Косолапов В. В.—Криза політичної системи капіталізму і буржуазна політологія	116
--	-----

Рецензії

Парнюк М. О., Қизима В. В., Огородник І. В., Рижко В. А.—Методологічні питання сучасного теоретичного природознавства	128
Вітаємо ювіляра!	131

Бібліографічна інформація

Філософська література, що вийшла в республіці 1978—1979 років	132
--	-----

Наші автори

СОДЕРЖАНИЕ

НАВСТРЕЧУ XXVI СЪЕЗДУ КПСС. Разработка проблем марксистско-ленинской философии в республике в десятой пятилетке. *Рутковский Б. О.* — Строительство коммунизма и возрастание руководящей роли КПСС. *Артемчук М. В.* (Харьков) — Социальная активность рабочего класса в условиях развитого социализма. *Зязюн И. А.* (Полтава) — Структура воспитательного процесса и его особенности. *Коммунарков С. Н.* — Комплексный подход к интернационалистскому воспитанию. *Кириченко В. П.* — Обреченность «неоколониалистского реванша» империализма. **МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИАЛЕКТИКИ. ВСЕСОЮЗНЫЙ СИМПОЗИУМ «МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЙ АСПЕКТ ЗАКОНОВ И КАТЕГОРИЙ МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИАЛЕКТИКИ».** *Давидович В. Е.* (Ростов-на-Дону), *Золотухина-Аболина Е. В.* (Ростов-на-Дону) — Мироззренческий характер философского знания. *Табачковский В. Г.* — Практика и культура. *Попова И. М.* (Одесса) — Проблема взаимосвязи сознания и действия. **МЕТОДОЛОГИЯ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ.** *Озадовская Л. В.* — Принципы материалистической диалектики как эвристический фактор физического познания. **КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ.** *Косолапов В. В.* — Кризис политической системы капитализма и буржуазная политология. **РЕЦЕНЗИИ.** *Парнюк М. А., Кизима В. В., Огородник И. В., Рыжко В. А.* — Методологические вопросы современного теоретического естествознания. ♦ Приветствуем юбиляра! **БИБЛИОГРАФИЧЕСКАЯ ИНФОРМАЦИЯ.** Философская литература, вышедшая в республике в 1978—1979 годах. **НАШИ АВТОРЫ.**

CONTENTS

ON THE 26TH CONGRESS OF THE CPSU. Development of Marxist-Leninist Philosophy Problems in the Republic for the Tenth Five-Year Period. *Rutkovsky B. O.* — Construction of Communism and Growth of the CPSU Leading Role. *Artemchuk M. V.* (Kharkov) — Social Activity of the Working Class Under Developed Socialism. *Zyazyun I. A.* (Poltava) — Structure of the Educational Process and Its Peculiarities. *Kommunarov S. N.* — A Complex Approach to Internationalist Education. *Kirichenko V. P.* — The Doom of the «Neocolonialist Revenge» of Imperialism. **VELTANSCHAUUNG ASPECTS OF MATERIALIST DIALECTICS. ALL-UNION SYMPOSIUM «WELTANSCHAUUNG ASPECT OF LAWS AND CATEGORIES OF MATERIALIST DIALECTICS».** *Davidovich V. E.* (Rostov-on-Don), *Zolotukhina-Abolina E. V.* (Rostov-on-Don) — Weltanschauung Character of Philosophical Knowledge. *Tabachkovsky V. G.* — Practice and Culture. *Popova I. M.* (Odessa) — A Problem on Consciousness and Action Interrelation. **METHODOLOGY OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE.** *Ozadovskaya L. V.* — Principles of Materialist Dialectics as an Euristic Factor of Physical Cognition. **CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY.** *Kosolapov V. V.* — Crisis of Bourgeois Society and Bourgeois Politology. **REVIEWS.** *Parnyuk M. A., Kizima V. V., Ogorodnik I. V., Ryzhko V. A.* — Methodological Problems of Modern Theoretical Natural Science ♦ Welcome to the Hero of the Anniversary! **BIBLIOGRAPHIC INFORMATION.** Philosophical Literature Published in the Republic in 1978-1979. **OUR AUTHORS.**

РОЗРОБКА ПРОБЛЕМ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ В РЕСПУБЛІЦІ В ДЕСЯТИЙ П'ЯТИРІЧЦІ

Напередодні XXVI з'їзду КПРС партія, увесь радянський народ підбивають підсумки здобутків за п'ятирічку, визначають нові перспективи розвитку нашої країни.

За час, що минув від XXV до XXVI з'їзду КПРС, радянське суспільство зробило новий значний крок у розвитку свого матеріального і духовного потенціалу, у розв'язанні великомасштабних завдань створення матеріально-технічної бази комунізму, вдосконалення суспільних відносин, формування нової людини.

Цей період був насичений важливими подіями в економічному, соціально-політичному і духовному житті.

XXV з'їзд КПРС накреслив генеральну перспективу матеріального і духовного розвитку країни, засновану на глибокому аналізі суспільної практики і досягнень у галузі наукового пізнання. На основі історичних рішень партійного з'їзду, положень і висновків, що містяться в доповідях і працях Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва, радянські суспільствознавці розширили фронт наукових досліджень, наполегливо боролись за підвищення їх ідейно-теоретичного рівня і практичної ефективності.

Могутній імпульс суспільствознавчим, у тому числі й філософським, дослідженням дало обговорення і прийняття нової Конституції СРСР — Основного Закону розвинутого соціалізму.

Велике, принципове значення для дослідження питань марксистсько-ленінської філософії в сучасних умовах має постанова ЦК КПРС «Про подальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», в якій на основі рішень XXV з'їзду партії, Пленумів ЦК КПРС, виступів товариша Л. І. Брежнєва підбито підсумки ідейно-політичної роботи партії за останні роки, узагальнено багатий досвід діяльності партійних організацій у справі комуністичного виховання, накреслено шляхи подолання недоліків у виховній роботі, її всебічного вдосконалення.

У період, що минув між XXV і XXVI партійними з'їздами, радянські люди широко відзначили 110-у річницю з дня народження В. І. Леніна, 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, 325-річчя возз'єднання України з Росією, 35-річчя перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, 25-річчя освоєння цілини, ряд інших визначних дат. Це істотно вплинуло на насиченість духовного життя країни, сприяло активізації дослідницької та пропагандистської діяльності, піднесенню рівня викладання суспільствознавчих дисциплін, зокрема філософії, відповідальні завдання щодо якого сформульовані у постанові ЦК КПРС «Про розвиток вищої школи і підвищення якості підготовки спеціалістів».

Для філософів республіки дороговказом у їхній науковій, викладацькій та пропагандистській діяльності стали настанови XXV з'їзду КПРС про необхідність всебічного інтенсивного дослідження актуальних проблем марксистсько-ленінського суспільствознавства. На нинішньому етапі розвитку соціалістичного суспільства, сказав товариш

Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії, потреба у дальшій творчій розробці теорії стає все більшою¹. Розширене і поглиблене вивчення закономірностей природи і суспільства, відзначалося в «Основних напрямках розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки», має бути спрямоване на підвищення внеску науки «в розв'язання актуальних проблем будівництва матеріально-технічної бази комунізму, прискорення науково-технічного прогресу і зростання ефективності виробництва, підвищення добробуту і культури народу, формування комуністичного світогляду трудящих»².

Партія націлила радянських учених на органічне поєднання розробки фундаментальних і прикладних проблем. «Практичне впровадження нових наукових ідей — це сьогодні не менш важливе завдання, ніж їх розробка», — підкреслив товариш Л. І. Брежнев³. Реалізація цього завдання є нині одним із найважливіших напрямів поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарювання. Сказане повною мірою стосується і марксистсько-ленінського суспільствознавства. «...Завдання, які стоять перед нашою суспільною наукою, — наголосив товариш Л. І. Брежнев, — можуть бути розв'язані лише при умові найтіснішого її зв'язку з життям»⁴. Лише нерозривний зв'язок з практикою комуністичного будівництва зумовлює високий ідейно-теоретичний рівень, значний евристичний потенціал суспільствознавчих розробок, підносить їх ефективність. Він виявляється і в актуальності досліджуваних проблем, і в глибині й всебічності їх наукового аналізу, і в умінні доводити теоретичний пошук до практичних рекомендацій. «Правильно кажуть: немає нічого більш практичного, ніж хороша теорія», — відзначив на з'їзді товариш Л. І. Брежнев⁵.

Настанови партійного з'їзду стали керівним світоглядно-методологічним орієнтиром для всіх радянських філософів. Вони визначили основні напрями фундаментальних досліджень у галузі філософії.

Істотного значення набула, зокрема, розробка методології комплексного підходу до теоретичних проблем розвинутого соціалістичного суспільства, з'ясування закономірностей його переростання в комунізм, механізму їх дії і використання; до теорії створення матеріально-технічної бази комунізму, вдосконалення суспільних відносин, формування нової людини і розвитку соціалістичного способу життя; до вивчення механізмів поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарювання, дослідження динаміки і перспектив розвитку продуктивних сил, характеру і змісту праці за умов зрілого соціалізму, збагачення соціалістичної культури, вивчення питань екології, зокрема соціалістичного природокористування, демографічних питань. Велике значення має наукове дослідження кардинальних проблем світового розвитку і міжнародних відносин, світового революційного процесу, єдності та взаємодії різних його потоків, співвідношення боротьби за демократію і соціалізм, вивчення особливостей протиборства сил в головному питанні сучасності — про війну і мир. Винятково важливим для філософського осмислення цих процесів стали теоретичні положення, висунуті у промові Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева на Конференції комуністичних і робітничих партій Європи та інших програмних документах конференції.

¹ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 81.

² Там же, с. 239.

³ Там же, с. 53.

⁴ Там же, с. 82.

⁵ Там же, с. 53.

У матеріалах XXV з'їзду КПРС та в постанові ЦК КПРС «Про подальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», яка конкретизувала програмні положення з'їзду про завдання працівників ідеологічного фронту, підкреслено необхідність всебічно і яскраво показувати велич комуністичних ідеалів, всеперемагаючу силу марксизму-ленізму, значення плодотворної, невтомної діяльності КПРС у зміцненні могутності радянської Батьківщини, піднесенні добробуту народу, історичні переваги соціалізму, його справжній демократизм і гуманізм. Партія націлила ідеологічні кадри на глибоке і всебічне розкриття сутності радянського способу життя, досягнень розвинутого соціалістичного суспільства і шляхів його поступового переростання в комуністичне, успіхів соціально-економічного і культурного будівництва, всебічного розвитку радянської демократії і зміцнення соціалістичної державності, життєдайної сили ленінської національної політики КПРС, спрямованої на подальше зміцнення єдності і згуртованості великого радянського народу.

Партія зосередила увагу вчених-суспільствознавців на розробці таких актуальних проблем, як: ідеологічна діяльність КПРС в умовах зрілого соціалізму; шляхи підвищення ефективності і якості ідеологічної роботи, формування марксистсько-ленінського світогляду в різних груп трудящих; вироблення активної життєвої позиції як найважливіше завдання морального виховання; виховні функції трудового колективу; методологія комплексного підходу до постановки всієї справи виховання; вивчення громадської думки; особливості і форми ідеологічної боротьби на міжнародній арені на сучасному етапі. Винятково важливого значення набуло викриття ідеологічного пристосовництва імперіалізму, гегемоністської ідеології і політики маоїзму, яка нині відкрито взаємодіє з імперіалістичною політикою і пропагандою. Завдання суспільствознавчих досліджень, підкреслено у постанові ЦК КПРС «Про подальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», — глибокий аналіз духовного життя суспільства, вироблення науково обґрунтованих рекомендацій для дальшого вдосконалення політико-виховної діяльності.

Загалом партія зобов'язала радянських філософів рішуче поліпити ефективність і якість науково-дослідної, викладацької і пропагандистської діяльності. З цих позицій, під кутом зору програмних завдань, сформульованих в «Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1980—1985 роки і на період до 1990 року», оцінюється нині все те, що зроблено останніми роками в галузі філософських досліджень у країні і, зокрема, в нашій республіці.

У редакційній статті журналу «Коммунист» «Про стан і напрями філософських досліджень» (1979 р., № 15) відзначається, що радянськими філософами проведено певну роботу щодо дальшої актуалізації проблематики філософських досліджень і підвищення їх якісного рівня, пропаганди філософських знань, забезпечення творчої атмосфери у філософській науці. Це стосується і створення узагальнюючих праць з кардинальних проблем марксистсько-ленінської філософії, конкретизації й урізноманітнення їх тематики, поглиблення спеціалізації, виникнення ряду нових напрямів досліджень, зміцнення зв'язків теорії з практикою. Поглибилось вивчення законів і категорій діалектики, що сприяло збагаченню її як найбільш повного і всебічного вчення про розвиток, як логіки і теорії пізнання. На основі теоретичного осмислення філософської спадщини основоположників марксизму-ленізму здійснено серйозні наукові розробки у такій найважливішій галузі філософських досліджень, як діалектична логіка. Одержано нові світогляд-

но й методологічно значущі узагальнення у галузі теорії відображення, методології й логіки науки, у філософських питаннях природознавства, більш активною й ініціативною стала участь філософів у розробці комплексних програм, проблем, які виникають на «стиках наук». Підвищилась увага до філософського осмислення усіх сторін життя розвинутого соціалістичного суспільства та завдань будівництва комунізму, питань світового революційного процесу, науково-технічної революції, глобальних проблем сучасності. На цій основі активізувалась розробка фундаментальних проблем діалектики суспільного розвитку, значно поповнився арсенал категорій і понять історичного матеріалізму, стало відчутнішим творче співробітництво філософів і представників інших галузей суспільствознавства в розробці теоретичних проблем розвинутого соціалізму, дослідженні сутності, закономірностей, передумов і соціальних наслідків науково-технічної революції, що сприяло прирощенню наукового знання в соціології науки, інженерній психології, у дослідженні методологічних питань автоматизації виробництва і управління, проблем охорони навколишнього середовища та ін. Органічніше пов'язуються з актуальними завданнями суспільної практики розробки проблем історії філософії, більшою компетентністю, аргументованістю й дієвістю відзначається критика антимарксистських філософських концепцій.

Свій внесок у ці позитивні зрушення в галузі філософських досліджень здійснюють працівники науково-дослідних установ і вузів нашої республіки. Їх зусилля спрямовані на підвищення ідейно-теоретичного рівня та практичної ефективності науково-дослідницької, викладацької та пропагандистської роботи.

На XXV з'їзді Компартії України член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України тов. В. В. Щербичський, відзначивши досягнення суспільствознавців республіки, водночас підкреслив, що «розмах, глибина наукових досліджень ще не повною мірою відповідають завданням суспільної практики»⁶. Центральний Комітет Компартії України зосередив увагу суспільствознавців республіки на підвищенні результативності досліджень у галузі суспільних наук, виробленні на їх основі рекомендацій для розв'язання конкретних завдань розвитку економіки, управління соціальними процесами.

Керуючись рішеннями XXV з'їзду КПРС та XXV з'їзду Компартії України, іншими партійними документами, філософи республіки актуалізували й розширили тематику досліджень, яка охоплює нині кардинальні проблеми розвитку діалектичного та історичного матеріалізму як цілісної світоглядної і методологічної системи, філософської основи духовного і практичного освоєння світу, розробку матеріалістичної діалектики як загальної теорії розвитку, дослідження закономірностей становлення діалектико-матеріалістичних принципів комуністичного світогляду.

Розкриття світоглядної і методологічної масштабності матеріалістичної діалектики, що здійснюється філософами республіки у творчій співдружності з філософськими колективами країни, має надзвичайно важливе теоретичне і практичне значення. Необхідність дальшої активізації цієї роботи підкреслена в редакційній статті журналу «Коммунист», де відзначено зокрема, що «після XXV з'їзду КПРС в Інституті філософії АН СРСР, в Інституті філософії Академії наук Української РСР і в Інституті філософії і права Академії наук Казахської РСР, на

⁶ Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України.— К. Політвидав України, 1976, с. 38.

філософських факультетах Московського, Ленінградського, Ростовського університетів утворені авторські колективи, що мають на меті створити фундаментальні праці з теорії матеріалістичної діалектики»⁷.

Протягом п'ятирічки в республіці чимало зроблено для збільшення теоретичної, світоглядно-методологічної місткості наукових досліджень, посилення обґрунтованості філософських та філософсько-соціологічних узагальнень, піднесення їх практичної ефективності.

Поглибилось вивчення фундаментальних методологічних проблем соціального пізнання, характерних рис соціалістичного способу життя, дослідження поняття «спосіб життя» як загальносоціологічної категорії. Продовжувались осмислення філософсько-соціологічних і соціально-політичних проблем науково-технічної революції, особливостей її поєднання з перевагами соціалістичної системи господарювання, суперечливого характеру науково-технічного прогресу за капіталізмом, де він спричинює далі поглиблення антагонізмів, притаманних буржуазному суспільству, посилення класової боротьби. Важливе значення має аналіз ідеологічного протистояння між соціалізмом і капіталізмом з питань НТР («Філософсько-соціологічні проблеми сучасної науково-технічної революції», К., 1976; «Науково-технічна революція і комуністичне виховання студентської молоді», Львів, 1976; «Соціально-політичні проблеми НТР та ідеологічна боротьба», К., 1978, та ін.). Вивчалися особливості соціалістичного способу життя, роль праці в його структурі, питання якості праці, інтернаціоналізація способу життя усіх радянських націй і народностей, закономірності становлення радянського народу як нової історичної спільності людей, діалектика інтернаціонального й національного, розвиток соціалістичної економічної інтеграції, духовної культури соціалізму, взаємодія різних компонентів формування всебічної, гармонійно розвиненої особи, особливості комплексного підходу до проблем комуністичного виховання, формування наукового світогляду («Актуальні проблеми комуністичного будівництва», К., 1976; «Діалектика становлення комуністичної праці», К., 1978; «Велика сила інтернаціональної єдності. Досвід КПРС по дальшому зміцненню інтернаціональної єдності і розвитку співробітництва народів СРСР», К., 1979; «Становлення радянського народу і розвиток соціалістичних націй», К., 1978; «Інтернаціональне і національне в соціалістичному суспільстві», К., 1976; «Соціалістичний спосіб життя і всебічний розвиток особи», К., 1980; «Спосіб життя. Теоретичні і методологічні проблеми соціально-психологічного дослідження», К., 1980; «Будівництво комунізму і формування особи», К., 1976; «Формування світогляду нової людини», К., 1976, та ін.). Висвітлювались особливості загальнонаціональної гордості радянських людей, діяльність Комуністичної партії по інтернаціональному й патріотичному вихованню трудящих, міжреспубліканська міграція та зближення радянських націй, проблеми патріотичного й інтернаціонального виховання молоді, єдність інтернаціонального і національного у світовому революційному процесі, соціалістична інтеграція в рамках РЕВ.

Важливе наукове і практичне значення мають розкриття теоретичних основ, сутності і функцій нової Конституції СРСР — Конституції розвинутого соціалізму, висвітлення ролі Комуністичної партії Радянського Союзу як ядра політичної системи соціалістичного суспільства.

⁷ О состоянии и направлениях философских исследований.— Коммунист, 1979, № 15, с. 71.

Іntenсивно здійснювалось дослідження соціальної структури радянського суспільства, соціальної активності робітничого класу за умов розвинутого соціалізму, соціалістичного змагання як важливого засобу розвитку творчої активності й ініціативи трудящих, соціалістичної культури і побуту, трудових ресурсів («Зростання соціальної активності робітничого класу», К., 1979; «Науково-технічний прогрес і проблеми соціального розвитку соціалістичного підприємства (об'єднання)», К., 1979, та ін.).

Ряд досліджень присвячено питанням інженерної психології, стимулювання трудової активності, оптимізації соціально-професійних переміщень на соціалістичному виробництві, прогнозуванню потреб у робочій силі.

Філософи республіки, зокрема працівники Інституту філософії АН УРСР, взяли активну участь у комплексному дослідженні проблем, пов'язаних з удосконаленням системи управління народним господарством республіки, у вивченні соціально-психологічних чинників управлінської діяльності (результати цієї роботи відображено у колективній монографії «Соціальні проблеми АСУ», К., 1976). Підготовлено і передано директивним органам науковій доповідні записки з практичними рекомендаціями щодо профорієнтації молоді, соціальних питань комплексного розвитку міст УРСР, удосконалення форм і методів ідеологічної, пропагандистської роботи, зокрема естетичного, атеїстичного виховання, впровадження соціалістичної обрядовості тощо.

Розроблено плани соціального розвитку колективів окремих промислових підприємств і міст республіки (зокрема передано директивним органам розділ з проблем комуністичного виховання до плану соціально-економічного розвитку міста Києва).

Відзначаючи практичну ефективність цих наукових розробок, підкреслимо, що питання про взаємозв'язок філософських досліджень з життям, з практикою комуністичного будівництва, з актуальними питаннями ідейно-виховної роботи — багатоаспектне, оскільки такий зв'язок реалізується не тільки в процесі теоретичного аналізу проблем, які мають безпосередньо практичну значущість, а й через вплив філософських розробок на світоглядну й методологічну культуру філософських та спеціально-наукових праць, посилення взаємодії методологічних і світоглядних функцій марксистсько-ленінської філософії.

Марксистсько-ленінська філософія — невід'ємний компонент духовної культури розвинутого соціалістичного суспільства. Філософський аналіз соціальних явищ все органічніше включається в процес вироблення великомасштабних практичних рішень, істотно сприяє підвищенню світоглядної й методологічної культури спеціалістів в усіх галузях народного господарства. Діалектичний характер фундаментальних проблем сучасної науки, високий рівень теоретичних абстракцій, масштабність узагальнень, тенденція до універсалізації спеціально-наукових методів і понять, інтеграція наукових знань, посилений науково-технічною революцією інтерес до широкого комплексу питань морально-гуманістичної орієнтації наукової діяльності, зростаюче усвідомлення вченими соціальної відповідальності — все це актуалізувало потребу в осмисленні не тільки загальних, але й спеціальних проблем науки в широкому світоглядному, методологічному, соціально-філософському контексті. У зв'язку з цим значно зростає необхідність активізувати дослідження взаємодії світоглядних і методологічних аспектів філософського знання, дослідження, які набувають дедалі більшого значення у справі наукового забезпечення практичного розв'язання одного з найважливі-

ших завдань комуністичного будівництва — формування комуністичного світогляду трудящих.

Як підкреслюється у постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», серцевиною всієї ідеологічної діяльності є формування у радянських людей наукового світогляду, беззавітної відданості справі партії, комуністичним ідеалам, радянського патріотизму і інтернаціоналізму⁸. Ця партійна настанова орієнтує ідеологічні кадри на всебічне теоретичне осмислення усього комплексу світоглядних питань, вона має визначальне значення для дальшого розвитку марксистсько-ленінської філософії як теоретичної основи наукового світогляду.

Дослідження світоглядних аспектів марксистсько-ленінської філософії — один із перспективних напрямів науково-дослідницької діяльності філософів республіки у справі розробки теорії діалектики як цілісної системи знань.

Необхідність дальшого поглибленого осмислення актуальних світоглядних проблем філософської науки пов'язана з тією обставиною, що ці проблеми є нині об'єктом гострої боротьби між марксистсько-ленінською та буржуазною ідеологією. Переконливим свідченням цього стала робота XVI Всесвітнього філософського конгресу, присвяченого питанням співвідношення філософії і світоглядних проблем сучасної науки.

На нинішньому етапі розвитку марксистсько-ленінської філософії конче потрібним є осмислення взаємодії складових елементів світогляду, місця і ролі в його системі різних форм духовно-практичного освоєння світу. Важливо, не послабляючи уваги до дослідження філософських питань природознавства, тісніше пов'язувати їх з розробкою теорії матеріалістичної діалектики і проблематикою науково-технічного прогресу, активізувати вивчення філософсько-світоглядних питань сучасних наук про суспільство. Загалом все більше актуалізується завдання істотно посилити дослідження світоглядного змісту всього проблемного комплексу, який становить предмет марксистсько-ленінської філософії.

Протягом десятої п'ятирічки в республіці видано низку ґрунтовних праць, в яких висвітлюються світоглядні аспекти діалектико-матеріалістичної філософії. Інститут філософії АН УРСР, згідно з координаційним планом, затвердженим Науковою радою АН СРСР «Проблеми матеріалістичної діалектики», є головним координуючим центром із зазначених питань у країні. Останніми роками в республіці опубліковано такі дослідження, як «Діалектичний і історичний матеріалізм — філософська основа комуністичного світогляду» (К., 1976), «Людина і світ людини» (К., 1978), «Соціально-історичні і світоглядні аспекти філософських категорій» (К., 1978), «Категорії діалектики, їх розвиток і функції» (К., 1980). Щойно вийшла праця «Практика — пізнання — світогляд. (Світоглядний зміст принципів діалектичного і історичного матеріалізму)». Видрукувано монографії, присвячені світоглядному змістові проблем практики, діяльності, цілепокладання, категорій «простір» і «час», «сутність», філософським аспектам відношення «людина — природа», питанням про історичну реальність як предмет пізнання, співвідношення логічного та історичного в генезисі свідомості тощо.

На основі цих досліджень у 1979 р. в м. Києві проведено Всесоюзний симпозиум «Світоглядний аспект законів і категорій матеріалістич-

⁸ Див.: Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи: Постанова Центрального Комітету КПРС.— К., 1979, с. 9.

ної діалектики», на якому обговорено широке коло проблем: категоріальна структура наукового світогляду, роль і значення комуністичного світогляду в духовній культурі розвинутого соціалістичного суспільства, соціально-практична природа, культурно-історичний зміст і світоглядні функції категорій матеріалістичної діалектики, роль діалектико-матеріалістичного світогляду і у сучасному суспільствознавстві і природознавстві. У роботі симпозиуму взяли участь близько 180 дослідників і викладачів вузів з Москви, Ленінграда, 37 інших міст нашої країни, 7 союзних республік. Симпозиум підбив перші підсумки великої і складної роботи по створенню нового напрямку досліджень актуальних питань теорії діалектики. Його учасники розробили рекомендації щодо розширення і поглиблення вивчення світоглядних аспектів матеріалістичної діалектики, врахування результатів цих досліджень у практиці викладацької та пропагандистської роботи. Симпозиум сприяв консолідації зусиль учених на розробці фундаментальних проблем марксистсько-ленінської філософії.

Актуалізувалося в республіці дослідження методологічних проблем суспільних і природничих наук. Вагомих результатів одержано при осмисленні теми «Історичний матеріалізм як теорія соціального пізнання і дії», на основі якого видається цикл праць, в яких всебічно розкрито роль історичного матеріалізму та його категорій у розробці наукових прогнозів за умов розвинутого соціалізму («Методологічні проблеми соціального передбачення», К., 1977; «Питання прогнозування суспільних явищ», К., 1978; «Соціальне пізнання і соціальне управління», К., 1979; нещодавно вийшла у світ монографія «Свідома організація суспільного життя за умов розвинутого соціалізму»). Видано книги, присвячені аналізу генезису і структури сучасного суспільствознавства, специфіки ідеології, соціальної сутності науки, співвідношення соціального передбачення і соціального планування та ін. Опубліковано монографію «Методологічні питання суспільствознавства» (К., 1980). З метою координації дослідження актуальних проблем історичного матеріалізму в 1977 р. в Києві було проведено Республіканську наукову конференцію «Методологічні проблеми соціального передбачення у світлі рішень XXV з'їзду КПРС».

Партія підкреслила необхідність ефективного світоглядно-методологічного забезпечення спеціальнонаукових, зокрема природничонаукових, досліджень. XXV з'їзд КПРС вказав на ті значні можливості для дальшого розвитку теорії і практики, що відкриваються на стиках різних наук. Це положення є творчим розвитком ленінської ідеї союзу філософів і природознавців. Велику увагу філософи республіки приділяють питанням інтеграції наук, актуальним проблемам логіки й методології наукового пізнання, зокрема системних досліджень, дослідженню історичного генезису логічних ідей, логіко-філософському аналізу понятійного апарата сучасної науки, філософському осмисленню загальнонаукових категорій і підходів до наукового пізнання, соціальним, гносеологічним проблемам спеціальних, зокрема технічних наук. («Діалектичний матеріалізм — методологічна основа теоретичного природознавства», К., 1976; «Науково-технічна революція і сучасне природознавство», К., 1977; «Актуальні проблеми логіки і методології науки», К., 1980; «Логіко-філософський аналіз понятійного апарата науки», К., 1976; «Логіка і методологія системних досліджень», К., Одеса, 1976; «Діалектичний матеріалізм і природничонаукова картина світу», К., 1976).

У 1976 р. в Києві відбувся VII Всесоюзний симпозиум з питань логіки й методології науки, на якому було обговорено актуальні проблеми

діалектики наукового пізнання, філософських питань природознавства, сучасної формальної логіки, теорії систем, критики сучасних буржуазних концепцій філософії науки. На основі матеріалів цього симпозіуму видано колективну працю «Актуальні проблеми логіки і методології науки» (К., 1980).

Характерною особливістю багатьох досліджень з проблем логіки і методології науки, а також філософських питань природознавства стало розширення їх соціально-культурного спектру, посилення уваги до взаємодії методологічних і світоглядних аспектів сучасного наукового пізнання.

Одним із магістральних напрямів філософських досліджень, від яких значною мірою залежить як методологічне забезпечення спеціальнонаукових, так і дальший розвиток загальнофілософських розробок, є всебічне осмислення історії і теорії діалектики, аналіз співвідношення логіки, діалектики і теорії пізнання, гносеологічних функцій законів, принципів і понять матеріалістичної діалектики («Суб'єкт і об'єкт як філософська проблема», К., 1979, та інші публікації).

Творчі колективи республіки докладають значні зусилля для встановлення більш тісної і змістовної координації наукових розробок. Нещодавно відбулася Республіканська наукова конференція на тему «Єдність світоглядної і методологічної функції марксистсько-ленінської філософії», на якій обговорювалися питання про матеріалістичну діалектику як єдність комуністичного світогляду і наукової методології, про світоглядну і методологічну функцію категорій, принципів і законів марксистсько-ленінської філософії, світоглядні і методологічні проблеми формування особи, світоглядні і методологічні проблеми розвитку суспільних, природничих і технічних наук, про світоглядні і методологічні підвалини інтеграції наукового пізнання, світоглядні і методологічні функції наукового атеїзму, про взаємодію світоглядних і методологічних аспектів історико-філософських досліджень та критики буржуазної філософії. Проведено також ряд конференцій в Одесі, Черкасах, інших містах республіки. Плідним є досвід роботи теоретичних семінарів, що їх організовує Бюро методологічних семінарів АН УРСР за участю викладачів вузів та працівників науково-дослідних установ республіки. Цю роботу слід провадити цілеспрямованіше і активніше, оскільки вона є істотним засобом консолідації наукових сил, координації наукових розробок. Важливе значення для науково-дослідної і пропагандистської діяльності має участь філософів у Днях науки, які широко провадяться в республіці щороку.

Значно розширився спектр соціологічних досліджень, створено кафедри соціології в Київському та Харківському держуніверситетах, ряд нових соціологічних підрозділів в Інституті філософії АН УРСР, в інших учбових закладах та наукових установах республіки. Це сприяло активізації вивчення питання кваліфікації праці та її впливу на соціальну орієнтацію особи в соціалістичному суспільстві, суспільного престижу масових професій, його впливу на відтворення і розвиток соціально-професійної структури суспільства, ціннісних орієнтацій робітничої молоді тощо. Результати цих досліджень широко впроваджуються в народному господарстві. Велику роботу щодо консолідації зусиль соціологів республіки, методичного забезпечення соціологічних розробок (зокрема, через міські семінари соціологів) здійснює Українське відділення Соціологічного товариства СРСР.

Розроблялися методологічні принципи дослідження соціально-психологічних явищ, важливі методологічні проблеми сучасної психологічної науки.

Цілеспрямованішими стали дослідження в галузі наукового атеїзму, які охоплюють як аналіз кризи релігії в сучасному суспільстві, так і критику різних теософських концепцій, викриття реакційної суті клерикалізму. В 1978 р. утворено Київський філіал Інституту наукового атеїзму Академії суспільних наук при ЦК КІРС. Активізувались дослідження взаємозв'язку атеїстичного та інтернаціоналістського виховання («Атеїзм і культурний прогрес», К., 1977; «Єдність атеїстичного та інтернаціонального виховання», К., 1979, та інш.)

Важливе значення має розробка питань становлення і розвитку радянських обрядів, їх ролі у формуванні комуністичного світогляду («Соціалістична обрядовість і формування нової людини», К., 1979).

Істотні результати досягнуті в осмисленні питань марксистсько-ленінської естетики, зокрема у вивченні функцій мистецтва, діалектики суб'єкта та об'єкта естетичної діяльності, світоглядних основ художньої творчості, проблем естетичного виховання. Активізувалось вивчення проблем марксистсько-ленінської етики.

Інтенсивно розробляються питання історії світової суспільно-політичної думки, філософської та суспільно-політичної думки народів СРСР, єдності духовних культур російського, українського та білоруського народів. В 1977 р. у м. Львові проведено Всесоюзну наукову конференцію «Теоретичні проблеми історії філософії і суспільної думки в СРСР», присвячену 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. На основі матеріалів цієї конференції видано фундаментальну монографію «Марксистсько-ленінська думка в СРСР: історичні шляхи і проблеми дослідження» (К., 1978). Філософи республіки здійснюють велику роботу до 1500-річчя Києва. Готується Всесоюзна конференція «Актуальні проблеми історії становлення духовної культури російського, українського і білоруського народів».

Досліджено філософські зв'язки прогресивних мислителів України та Росії XIX — початку XX ст. та ідейні зв'язки братніх народів у XVII—XVIII ст. («Н. Г. Чернишевський і філософська думка на Україні», К., 1978; «Ідейні зв'язки прогресивних мислителів братніх народів XVII—XVIII ст.», К., 1978, та інші праці). Перекладено з латинської мови і здійснено систематичне вивчення філософської спадщини діячів Києво-Могилянської академії, зокрема Ф. Прокоповича, завершується видання його філософських творів у трьох томах.

Дедалі важливішими стають світоглядно-методологічні функції марксистсько-ленінської філософії у наступальній боротьбі проти антикомунізму, у критиці буржуазних, буржуазно-націоналістичних та ревізійоністських доктрин. Ці проблеми було широко обговорено на Всесоюзній науковій конференції «Актуальні проблеми ідеологічної боротьби в світлі рішень XXV з'їзду КІРС», що відбулася 1977 р. в м. Києві. На конференції розглядались питання, пов'язані з критикою буржуазних і ревізійоністських перекирвань марксистсько-ленінського вчення про суспільний прогрес, особливостями кризи сучасного капіталізму та її відображення в буржуазній ідеології, методологічними принципами критики буржуазного націоналізму. На основі матеріалів цієї конференції опубліковано монографію «Ідеологічна боротьба в сучасному світі» (К., 1978).

У працях, виданих в республіці, досліджувалась криза буржуазної духовної культури, розкривалась методологічна неспроможність буржуазної філософії і культурантропології, буржуазних концепцій людини, ідеалістичних інтерпретацій практики, здійснювалося спростування буржуазних, буржуазно-націоналістичних та ревізійоністських філософських і соціально-політичних концепцій, давалася критика буржуазно-

націоналістичних фальсифікацій історії філософської і суспільно-політичної думки на Україні тощо. Позитивною рисою ряду досліджень у галузі критики буржуазної ідеології, виданих у республіці, є те, що в них аналізуються особливості сучасної буржуазної пропаганди, ідеологічних диверсій антикомунізму.

Критичний аналіз антимарксистських філософських та соціологічних концепцій органічно пов'язується з конструктивною розробкою актуальних проблем сучасності.

Протягом п'ятиріччя у республіці видано також ряд праць, присвячених актуальним проблемам методики викладання марксистсько-ленінської філософії.

Провідне місце у філософських дослідженнях в республіці посідають питання, від яких вирішальною мірою залежить ідейно-теоретичний рівень усіх філософських розробок — осмислення творчої спадщини основоположників марксизму-ленізму, праць тов. Л. І. Брежнєва, інших керівників партії і Радянської держави.

Велику й багатогранну роботу здійснено у зв'язку з 110-ю річницею з дня народження Володимира Ілліча Леніна, 100-річчям книги Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг», 70-річчям геніальної ленінської праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм» («Робота В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» і актуальні проблеми марксистсько-ленінської філософії», К., 1980; «Ф. Енгельс і сучасне природознавство», К., 1979, та інші праці).

Стала дієвішою координація наукових досліджень у галузі філософії з боку республіканського відділення Філософського товариства СРСР, наукових координаційних рад АН УРСР. Філософи республіки беруть активну участь у комплексних дослідженнях за загальносоюзними програмами, у загальносоюзних наукових конференціях, міцнішають їхні творчі контакти з вченими Москви, Ленінграда, усіх братніх республік Союзу РСР, країн соціалістичної співдружності.

Активну участь беруть філософи республіки у міжнародних конгресах і симпозіумах (XVI Всесвітній філософський конгрес — 1978 р., II Міжнародний симпозіум з проблем історії філософії — 1976 р., VI Міжнародний конгрес з логіки, методології і філософії науки — 1979 р.; Двостороння комісія філософів СРСР і ПНР — 1978 р.; Міжнародний симпозіум «Наука логіки» Гегеля: проблеми діалектики» 1979 р.). В 1977 році в м. Києві проведено засідання Двосторонньої комісії філософів СРСР і НДР, присвячене 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Її учасники підбили підсумки багаторічної роботи у створенні спільних фундаментальних наукових праць про діалектику розвитку соціалістичного суспільства, про філософські проблеми сучасної ідеологічної боротьби.

Підбиваючи підсумки успішної роботи за п'ятирічку, колективи філософів республіки вишукують нові резерви дальшого піднесення ідейно-теоретичного рівня наукової, викладацької та пропагандистської діяльності.

Динамізм сучасного суспільного життя, масштабність завдань, які ставить нині партія перед радянським народом, необхідність відстояти і примножити ті зрушення в міжнародних відносинах, які пов'язані з невтомною боротьбою КПРС і Радянського Уряду, усіх прогресивних сил планети за міцний мир і безпеку народів, а також необхідність своєчасної відсічі ідеологічним підступам імперіалізму та його поплічників — все це зумовлює підвищення вимог до працівників ідеологічного фронту.

Виходячи з цих високих вимог, ми повинні планувати розвиток філософських досліджень в одинадцятій п'ятирічці.

Проект ЦК КПРС до XXVI з'їзду партії «Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року» зосереджує увагу радянських суспільствознавців на таких напрямках наукової діяльності:

«узагальнення досвіду революційно-перетворюючої діяльності КПРС, міжнародного комуністичного і робітничого руху, розробка проблеми діалектичного та історичного матеріалізму, політичної економії на основі використання матеріалістичної діалектики в розв'язанні теоретичних і практичних завдань;

розширення досліджень з теоретичних питань розвинутого соціалізму, створення матеріально-технічної бази комунізму та вдосконалення виробничих відносин, підвищення ефективності суспільного виробництва; по соціально-економічних проблемах науково-технічного прогресу, вдосконаленню управління народним господарством, аграрній політиці, демографії та використанню трудових ресурсів;

дослідження проблем соціальної структури та політичної системи зрілого соціалізму, комуністичного виховання, всебічного і гармонійного розвитку людини, соціалістичного способу життя;

дослідження закономірностей розвитку світової соціалістичної системи, проблем соціалістичної економічної інтеграції та зовнішньоекономічних зв'язків;

вивчення питань економіки й політики капіталістичних країн і країн, які розвиваються; критика антикомунізму, буржуазних та ревізійністських концепцій суспільного розвитку, викриття фальсифікаторів марксизму-ленінізму»⁹.

Ці завдання є стрижневими для всіх працівників філософського фронту республіки.

Ідеться передусім про необхідність всебічного світоглядно-методологічного забезпечення цільових комплексних програм, які визначатимуть перспективи соціально-економічного розвитку нашого суспільства в наступній п'ятирічці. Таке забезпечення передбачає ґрунтовне з'ясування взаємодії світоглядних і методологічних аспектів марксистсько-ленінської філософії у теоретичному осмисленні практики розвинутого соціалістичного суспільства, інтеграційних процесів, що здійснюються в сфері сучасного наукового пізнання. Саме на цій основі можлива дальша творча розробка теорії діалектики як цілісної системи знань, марксистсько-ленінської теорії розвитку, діалектичної логіки, теорії пізнання, забезпечення концептуальної єдності діалектичного та історичного матеріалізму, поглиблення взаємозв'язку марксистсько-ленінської філософії з теорією наукового комунізму, вдосконалення досліджень питань методології наукового пізнання, зокрема створення галузі досліджень методологічних проблем соціального пізнання, більш ефективна взаємодія філософії та спеціальних природничих і суспільних наук. Всебічне розкриття світоглядно-методологічної цілісності матеріалістичної діалектики має надзвичайно важливе значення для дослідження усєї сукупності проблем, які становлять предмет марксистсько-ленінської філософії, зокрема питань діалектики соціалістичного способу життя, філософських проблем теорії культури тощо. Доведення кожної з таких комплексних проблем до фундаментальних методологічних та світоглядних висновків, що його здійснює філософія, важливе і в теоретичному і в практичному плані, зокрема для осмислення актуальних питань комуністичного виховання.

⁹ Радянська Україна, 1980, 2 груд.

Розробляючи перспективні напрями досліджень у галузі марксистсько-ленінської філософії на одинадцяті п'ятирічку, необхідно виходити з визначеного партією основного завдання соціально-економічного розвитку країни, яке полягає у неухильному піднесенні матеріального і культурного життя народу, створенні кращих умов для всебічного розвитку особи на основі дальшого підвищення ефективності всього суспільного виробництва, збільшення продуктивності праці, зростання соціальної і трудової активності радянських людей¹⁰.

Масштабні перспективи, що визначатимуть зростання матеріального і духовного потенціалу радянського суспільства в одинадцятій п'ятирічці, актуалізують весь комплекс питань, пов'язаних з філософським осмисленням проблеми людини.

Це, передусім,— поглиблене вивчення шляхів формування нової людини як головної продуктивної сили комуністичного суспільства, діалектики становлення комуністичної праці і перетворення її в першу життєву потребу, соціологічний аналіз проблеми відтворення трудових ресурсів, ролі сім'ї і школи в трудовому самовизначенні і трудових орієнтаціях молодого покоління. Важливе значення має ґрунтовне дослідження впливу соціальних та соціально-психологічних факторів способу життя на формування активної життєвої позиції особи, на її життєве самовизначення, реалізацію життєвих цілей і програм, змістовна розробка філософсько-світоглядного зрізу проблеми формування духовного світу й духовної культури особи, закономірностей патріотичного, інтернаціонального, естетичного та атеїстичного виховання. За умов, коли міжнародний антикомунізм, його ідеологія і пропаганда намагаються використати проблему людини, її прав і свобод як «козирну карту» в ідеологічній боротьбі проти марксистсько-ленінської теорії і практики реального соціалізму, особливо важливим завданням є критика філософії антикомунізму, буржуазної, буржуазно-націоналістичної і сіоністської ідеології з питань сутності людини. Необхідно своєчасно й ґрунтовно розв'язувати пристосовницькі тенденції, характерні для сучасної буржуазної ідеології і пропаганди, намагання буржуазних ідеологів спекулювати на актуальних проблемах суспільної практики і наукового пізнання, протиставляючи таким спекуляціям змістовне діалектико-матеріалістичне розв'язання цих проблем, глибоко і всебічно осмислюючи діалектику сучасного суспільного життя.

Органічний зв'язок теорії з тими відповідальними завданнями, що нині їх розв'язує радянський народ під керівництвом Комуністичної партії,— запорука ефективності всієї роботи в галузі марксистсько-ленінської філософії. «Партія,— підкреслив на жовтневому (1980 р.) Пленумі ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев,— йде назустріч своєму з'їздові в тісній єдності з народом, йде з чіткою програмою дій у галузі внутрішньої і зовнішньої політики»¹¹.

Постійно бути на рівні програмних завдань, визначених партією на одинадцяті п'ятирічку та на більш віддалену перспективу,— почесний обов'язок кожного працівника філософського фронту республіки.

* * *

В передовій статті розглядаються досягнення філософів республіки в десятій п'ятирічці і найбільш обіцяє перспективи розвитку філософських досліджень в одинадцятій п'ятирічці.

¹⁰ Там же.

¹¹ Брежнев Л. І. Промова на Пленумі Центрального Комітету КПРС, 21 трав. 1980. — К.: Політвидав України, 1980, с. 13.

БУДІВНИЦТВО КОМУНІЗМУ ТА ЗРОСТАННЯ КЕРІВНОЇ РОЛІ КПРС

Одним з найістотніших досягнень марксистсько-ленінської науки є відкриття й обґрунтування керівної ролі партії робітничого класу у боротьбі проти повалення панування буржуазії і побудові соціалізму і комунізму. Товариш Л. І. Брежнев відзначає, що питання про керівну роль комуністичної партії є одним з корінних питань революційного руху, будівництва нового суспільства¹.

Історичний досвід соціалістичних перетворень в СРСР, в інших країнах світової системи соціалізму переконливо показав, що політичне керівництво суспільством з боку марксистсько-ленінських партій є об'єктивною закономірністю будівництва соціалізму і комунізму. Партія — розум, честь і совість нашої епохи. Вона покликана здійснювати керівну і спрямовуючу роль у соціалістичному суспільстві. Саме такою партією є КПРС — велика партія Леніна, партія героїчного робітничого класу, авангард радянського народу, бойовий загін міжнародного комуністичного руху.

Свою авангардну місію КПРС виконувала і виконує завдяки тому, що вся її багатогранна діяльність ґрунтується на міцному фундаменті марксизму-ленінізму, який розкриває найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства і людського мислення, закономірності соціально-політичного, економічного і духовного життя суспільства, побудови соціалізму і комунізму. На основі марксизму-ленінізму Комуністична партія глибоко аналізує суспільні явища, розробляє програми соціально-економічного і духовного розвитку суспільства, мобілізує трудящі маси на їх здійснення. «Озброєна марксистсько-ленінським ученням, Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає планомірного, науково обґрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму»². Партія впевнено веде нашу країну по шляху комуністичного будівництва. Всі досягнення радянського народу, його прагнення і цілі невіддільні від діяльності партії — керівної і спрямовуючої сили нашого суспільства. Під її керівництвом внаслідок наполегливої праці трудящих в СРСР побудовано розвинуте соціалістичне суспільство, що є на сьогодні вищим ступенем соціального прогресу.

Дальше піднесення керівної ролі Комуністичної партії в умовах розвинутого соціалізму, побудованого в нашій країні, є закономірним виявом свідомої організації життєдіяльності соціалістичного суспільства, воно зумовлене зрослим рівнем зрілості радянського суспільства, тими високими рубежами, яких воно досягло у своєму поступальному русі

¹ Див.: Брежнев Л. І. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, 30 бер. 1971 р. В кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К., 1972, т. 3, с. 296.

² Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних республік. — К.: Політвидав України, 1977, с. 7.

по шляху до комунізму. Розвинутий соціалізм відкриває перед нашою країною такі можливості, яких вона раніше ніколи не мала. В процесі реалізації можливостей і вимог розвинутого соціалізму підвищується значення політичної, організаційної, теоретичної й ідеологічної діяльності Комуністичної партії як суб'єкта управління всіма сферами життєдіяльності нашого суспільства. КПРС забезпечує здійснення об'єктивних вимог суспільного розвитку завдяки тому, що вона враховує і виражає потреби і інтереси всіх класів і соціальних верств суспільства, всіх націй і народностей, всіх поколінь радянських людей. Партія виступає як організуюче ядро всієї суспільної системи, вона гідно виконує роль політичного вождя робітничого класу, всіх трудящих, всього радянського народу.

Радянський народ під випробуванням керівництвом лєнінської партії досяг у десятій п'ятирічці дальших успіхів у всіх сферах суспільного життя. У проєкті ЦК КПРС до XXVI з'їзду партії «Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року» підкреслюється: «У розв'язанні завдань господарського і культурного будівництва, у творчій діяльності радянського народу, трудящих усіх союзних республік зростає керівна, спрямовуюча і організуюча роль Комуністичної партії Радянського Союзу»^{2а}.

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії зазначалось, що мірою нашого неухильного просування вперед партія розв'язує дедалі складніші завдання. «Динамізм розвитку радянського суспільства, зростаючі масштаби комуністичного будівництва, наша діяльність на міжнародній арені,— наголосив товариш Л. І. Брежнев,— настійно вимагають безперервного підвищення рівня партійного керівництва розвитком економіки і культури, вихованням людей, поліпшення організаторської і політичної роботи в масах»³. А це зумовлює дальше піднесення керівної, організуючої ролі Комуністичної партії, республіканських, крайових, обласних, окружних, міських, районних партійних організацій, на яких «лежить головна відповідальність за проведення партійної політики на місцях»⁴.

Цьому питанню винятково важливого значення надав жовтневий (1980 р.) Пленум ЦК КПРС. У своєму виступі на Пленумі товариш Л. І. Брежнев підкреслив, що для успішного здійснення програм економічного і соціально-культурного розвитку нашої країни у 1981 році, в одинадцятій п'ятирічці «особливо важливо підвищувати відповідальність кадрів, розвивати ініціативу в роботі»⁵.

Виникнувши разом із створенням революційного авангарду пролетаріату, ідея про визначну історичну місію комуністичної партії набувала дедалі більшої актуальності, дістаючи втілення у керівній діяльності марксистсько-лєнінських партій — насамперед Комуністичної партії нашої країни, а також інших братніх партій — на кожному новому етапі революційної боротьби робітничого класу, трудящих мас за перемогу соціалістичної революції, ліквідацію капіталізму і будівництво нового суспільства.

^{2а} Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року: Проєкт ЦК КПРС до XXVI з'їзду партії.— Радянська Україна, 1980, 2 груд.

³ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики: Доп. XXV з'їздові КПРС, 24 лют. 1976 р.— У кн.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 73.

⁴ Там же, с. 75.

⁵ Брежнев Л. І. Промова на Пленумі Центрального Комітету КПРС, 21 жовт. 1980 р.— К.: Політвидав України, 1980, с. 7.

Революційні зміни, початок яким поклала перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції, справляють величезний вплив на суспільний розвиток країн усіх континентів. Збільшення масштабів і ускладнення завдань комуністичного будівництва в нашій країні, здійснення назрілих соціальних перетворень в країнах соціалістичної співдружності, проблеми дальшого розвитку міжнародного комуністичного і робітничого руху, посилення ідеологічного протиборства між соціалізмом і капіталізмом, боротьба проти загрози світової термоядерної війни — все це об'єктивно зумовлює незмірне зростання ролі комуністичних і робітничих партій, озброєних марксистсько-ленінською теорією.

У зв'язку з цим актуалізуються дослідження, що розкривають природу, зміст і соціальні функції керівної ролі марксистсько-ленінської партії, значення об'єктивних умов і суб'єктивного фактора у формуванні та реалізації цієї відповідальної місії. Важливо піддавати гострій аргументованій критиці буржуазні і реформістські фальсифікації цієї проблеми, що становить один з напрямів у боротьбі проти перекозів сучасним антикомунізмом марксистсько-ленінського вчення про партію.

Вихідні положення, що складають загальну методологічну і теоретичну основу для з'ясування характеру і змісту поняття історичної місії марксистсько-ленінської партії, містяться у творах основоположників наукового комунізму, в рішеннях КПРС, у програмних документах світового комуністичного руху, в працях товариша Л. І. Брежнєва, інших керівників КПРС, братніх комуністичних і робітничих партій.

На протипагу буржуазним ідеологам і ревізіоністам, які витлумачують питання про керівну роль партії з ідеалістичних позицій, марксистсько-ленінці, з'ясовуючи сутність цієї категорії, виходять з матеріалістичного розуміння історії. Буржуазні і ревізіоністські ідеології заперечують об'єктивну зумовленість керівної ролі марксистсько-ленінської партії. Є серед них і такі, що, претендуючи на наукове пояснення сучасного історичного процесу, твердять, ніби матеріалістичному розумінню історії властива суперечність між його положеннями про керівну роль політичної партії і про об'єктивний характер законів суспільного розвитку.

Так, наприклад, американський антикомуніст А. Мейер писав, що «уявлення про партію як про спрямовуючу силу... суспільного процесу, очевидно, суперечить марксизму», не узгоджується «з марксистським поглядом на історію як на природний процес, у якому той чи інший напрям історичного розвитку визначається не волею чи ідеями людей — чи то є окремі особи, чи групи, — а взаємодією суспільних сил»⁶.

Неспроможність подібних тверджень не викликає сумніву. Адже історичний матеріалізм вбачає особливість об'єктивних законів суспільного розвитку в тому, що вони реалізуються саме через практичну цілеспрямовану діяльність людей. Строга науковість діалектико-матеріалістичного підходу до суспільних явищ і процесів у тому і полягає, що він органічно поєднав ідею закономірності суспільного розвитку з визнанням творчої ролі, соціальної активності, ініціативи і відповідальності людей — класів, партій, історичних спільностей і окремих осіб.

Відповідальною діяльністю суб'єкта дії є лише тоді, коли він активно і свідомо втручається в хід історичних подій і його вплив на них відповідає об'єктивному процесові суспільного розвитку, соціальному прогресу. Саме за цих умов можна говорити про історичну відповідальність

⁶ Цит. за: Марксистско-ленінское учение о социализме и современность. — М.: Политиздат, 1975, с. 296.

суб'єкта соціальної дії. Серед ознак свідомого характеру суспільного розвитку вирішальною, як слушно зазначають дослідники, є «збіг досягнутих результатів діяльності суспільства і поставлених ним цілей»⁷. На нашу думку, цей критерій доцільно застосувати і до визначення керівної, організуючої ролі робітничого класу і його революційного авангарду. Як суб'єкт свідомої соціальної дії, революційний пролетаріат ставить перед собою такі класові цілі, які в кінцевому підсумку виражають інтереси всього прогресивного людства. Своєю соціальною активністю, соціальною творчістю він робить істотний вплив не лише на окремі сфери суспільного життя, а на історичний процес загалом, на сучасне і майбутнє людства. Головним критерієм тут є збіг поставлених суб'єктом революційно-перетворюючої діяльності соціальних цілей і досягнутих ним суспільно значущих результатів, що мають історичне значення.

Побудова соціалістичного суспільства в нашій країні, виникнення світової системи соціалізму — яскраве тому підтвердження.

Специфіка діяльності робітничого класу як суб'єкта соціально-історичної творчості, його роль і місце в системі суспільних відносин, в структурі суспільного виробництва визначають характер історичної ролі його бойового авангарду — марксистсько-ленінської партії. Науковою основою відкриття всесвітньо-історичної місії пролетаріату, його особливої ролі в революційному процесі, в класовій боротьбі проти панування буржуазії послужило марксистське положення про визначальну роль матеріального виробництва у суспільному житті. Об'єктивна роль марксистсько-ленінської партії як авангарду робітничого класу, політичного керівника трудящих мас визначається історичним покликанням робітничого класу як могильника капіталізму і творця комуністичного суспільства. Це — спрямування робітничого класу, трудящих своєї країни, міжнародного комуністичного і робітничого руху на побудову найсправедливішого, найгуманнішого суспільства на нашій планеті.

Розглядаючи партію робітничого класу як його передовий загін, покликаний здійснювати ідейне і практичне керівництво пролетарським рухом, поєднати його з теорією наукового соціалізму, К. Маркс і Ф. Енгельс вбачали в такій партії вирішальне знаряддя здійснення робітничим класом його всесвітньо-історичної місії, переможної боротьби за політичну владу і побудову нового суспільства. Послідовно виражаючи корінні інтереси робітничого класу, трудящих мас, уособлюючи свідому сторону революційного руху, комуністична партія покликана надати планомірності боротьбі пролетаріату і його союзників, визначити її найближчі завдання і перспективні цілі, а також шляхи їх досягнення.

Авангардна роль, провідне становище марксистсько-ленінської партії зумовлені тим, що в теоретичному відношенні комуністи мають перед рештою маси пролетаріату «ту перевагу, що розуміють умови, хід і загальні результати пролетарського руху»⁸. Це перевага, яку дає комуністам теорія марксизму-ленінізму — непорушна основа їх діяльності. Всю свою енергію, знання і досвід комуністи спрямовують на керівництво класовою боротьбою революційного робітничого класу, на досягнення єдності його дій. Смісл своєї діяльності марксистсько-ленінська партія вбачає в тому, щоб підняти робітничий клас до свідомої класової боротьби, оберігати його ідейну і політичну самостійність, допомогти йому завоювати провідну роль, стати гегемоном у загально-

⁷ Куценко В. І. Свідома організація життєдіяльності розвинутого соціалістичного суспільства. — Філософська думка, 1980, № 4, с. 12.

⁸ Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. — Твори, т. 4, с. 421.

демократичному русі. Керівна роль комуністичної партії стосовно робітничого класу, широких трудящих мас вимагає від неї рішучої, непримиренної боротьби проти буржуазної і ревізіоністської ідеології, викриття антинародного, антигуманного характеру капіталістичного ладу. Політично освічуючи робітничий клас, вона об'єднує, організовує його навколо своїх програмних, стратегічних і тактичних лозунгів, переконує трудящих у тому, що її програма якнайповніше виражає їхні корінні інтереси. Політична, ідеологічна і організаційна діяльність марксистсько-ленінської партії підпорядкована виробленню у трудящих високої політичної свідомості, рис комуністичної моралі, волі і готовності до боротьби проти експлуататорів, вміння розпізнавати своїх класових ворогів, визначати своїх союзників.

Очолований своїм організованим авангардом, що глибоко усвідомлює свою історичну відповідальність, виражає інтереси трудящих мас, робітничий клас виступає свідомим творцем історії.

Ці принципи діяльності комуністичної партії було висунуто К. Марксом і Ф. Енгельсом у період класової консолідації пролетаріату як самостійної революційної сили і формування об'єктивних умов, необхідних для створення революційної партії комуністів. В. І. Ленін в нову історичну добу, коли безпосередня підготовка і керівництво соціалістичною революцією постали як практичне завдання першочергової ваги, розвинув марксистську науку, всі її частини, зробив вчення про партію нового типу і на цій основі збагатив марксистське розуміння керівної, відповідальної ролі партії нового типу як вищої форми класової організації пролетаріату.

В. І. Ленін глибоко і всебічно з'ясував специфіку історичної відповідальності широких мас трудящих, робітничого класу, їх суспільно-перетворюючої діяльності, спрямованої на розв'язання історичного завдання визволення праці. Він писав «...Чим більше, чим відповідальніше нове історичне завдання, тим більше повинно бути людей, мільйони яких треба залучити до самостійної участі у розв'язанні цих завдань»⁹. Пов'язуючи відповідальність з високою політичною свідомістю, дисципліною і організованістю трудящих, В. І. Ленін розглядав її як важливий чинник революційно-перетворюючої діяльності, як необхідну умову соціальної активності трудящих у боротьбі за побудову нового суспільства. Носієм таких рис, зазначав В. І. Ленін, є передусім революційна партія. Як політичний керівник і вихователь робітничого класу, всіх трудящих, вона має постійно формувати в них цю надзвичайно важливу соціальну рису. Окреслюючи кардинальні завдання, що мала розв'язати партія одразу після перемоги Жовтневої революції, В. І. Ленін наголошував: «Особливо велику увагу звернути на розвиток і зміцнення товариської дисципліни трудящих і всебічне підвищення їхньої самодіяльності і усвідомлення відповідальності»¹⁰.

Велике значення для розвитку положення про історичну творчість мас мають вперше висунуті В. І. Леніним ідеї про правлячу революційну партію, її соціальну роль і суспільні функції. Він убачав історичне покликання Комуністичної партії в тому, щоб «вести весь народ до соціалізму, спрямовувати і організовувати новий лад, бути учителем, керівником, вождем усіх трудящих і експлуатованих у справі влаштування свого суспільного життя без буржуазії і проти буржуа-

⁹ Ленін В. І. IV Конференція професійних спілок і фабрично-заводських комітетів Москви; Доп. про поточний момент, 27 черв. 1918 р. Повне збір. творів, т. 36 с. 421—422.

¹⁰ Ленін В. І. Проект програми РКП/б; Пункти економічної частини програми.— Повне збір. творів, т. 38, с. 116.

зії»¹¹. Цим і визначається глибокий зміст історичної місії правлячої марксистсько-ленінської партії.

Отже, поняття історичної ролі комуністичної партії характеризується дуже містким, багатограним змістом, що зумовлюється передусім всесвітньо-історичною місією робітничого класу. Цей зміст збагачується, конкретизується залежно від тих завдань, які постають перед робітничим класом і його авангардом на кожному новому етапі революційної боротьби. Глибоко осмислювати ці завдання, вносити в маси соціалістичну свідомість, надавати організованості і наукової осмисленості боротьбі робітничого класу, трудящих мас, вказувати шляхи досягнення комуністичних ідеалів і цілей — зробити це спроможна тільки комуністична партія, озброєна марксистсько-ленінською теорією. На висоті такої історичної місії виявилася ленінська партія комуністів, під керівництвом якої робітничий клас Росії разом зі своїми союзниками здійснив Велику Жовтневу соціалістичну революцію, що відкрила історичну епоху переходу від капіталізму до соціалізму у всесвітньому масштабі, відстоює революційні завоювання у боротьбі проти іноземних загарбників.

Під керівництвом Комуністичної партії Радянського Союзу наш багатонаціональний народ побудував розвинуте соціалістичне суспільство.

Характерною особливістю діяльності КПРС — партії наукового комунізму — є органічне поєднання передової теорії з революційною практикою, соціальною активністю трудящих. В. І. Ленін назвав Комуністичну партію партією новаторів, оскільки вона веде трудящих неторованим шляхом соціального прогресу і на кожному кроці поступального розвитку їй доводиться розв'язувати нові соціальні завдання, які ще ніколи і ніким не розв'язувались. Отже, об'єктивним ходом історії на Комуністичну партію покладається керівна роль у розв'язанні цих завдань, в процесі якого відбувається дальший творчий розвиток марксистсько-ленінської теорії. Видатним досягненням марксистсько-ленінської думки є, зокрема, концепція розвинутого соціалізму, Створення цієї концепції стало можливим завдяки глибокому і всебічному аналізу особливостей розвитку економічної основи, соціальної структури, політичної організації, форм суспільної свідомості, соціалістичного способу життя в нашому суспільстві. З'ясовано також закономірності переростання держави диктатури пролетаріату у загальнонародну соціалістичну державу, зміцнення провідної ролі робітничого класу і зростання керівної ролі партії, формування радянського народу як нової соціальної та інтернаціональної спільності.

На етапі зрілого соціалізму закономірне зростання ролі партії виявляється з особливою повнотою. Соціальний розвиток за соціалізму відбувається не стихійно, а плановірно, на основі наукового пізнання і свідомого використання об'єктивних законів функціонування і розвитку суспільства. Завдяки свідомій цілеспрямованій діяльності широких мас трудящих, очолюваних Комуністичною партією, утверджується і удосконалюється свідомо організованість суспільства як цілісної системи. Побудований в нашій країні розвинутий соціалізм характеризується високим ступенем організованості, ідейності і свідомості трудящих. Це результат самовідданої праці радянського народу, великої організаторської, політичної і виховної діяльності партії — найбільш свідомого і організованого заgonу трудящих.

¹¹ Ленін В. І. Держава і революція.— Повне збір. творів, т. 33, с. 25.

З побудовою розвинутого соціалістичного суспільства в нашій країні сталися якісні зміни в усіх сферах суспільного життя, що зумовлює зростання значення ролі Комуністичної партії як керівної і спрямовуючої сили суспільства. Значно розширились масштаби і ускладнились завдання комуністичного будівництва, що потребує дальшого піднесення керівної ролі КПРС у радянському суспільстві. Виник єдиний народногосподарський комплекс, суспільство стає дедалі одноріднішим у соціальному відношенні, поступово стираються відмінності між основними класами, соціальними верствами, ще міцнішим став непорушний союз робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції. Невпинно підноситься творча активність мас, розвивається і удосконалюється соціалістична демократія. Ускладнюються форми, явища і процеси суспільного життя, посилюється взаємозв'язок і взаємодія між усіма елементами соціальної системи. Зростає значення марксистсько-ленінської науки як теоретичної основи революційно-перетворюючої діяльності партії і народу.

Ось чому таке велике значення надається нині комплексному підходу до управління соціалістичним суспільством. Він становить неодмінну умову планомірного руху радянського суспільства до комунізму.

Як зазначає товариш Л. І. Брежнев, «усіма цими процесами в житті країни керувала і керує Комуністична партія — спрямовуюча, організуюча і мобілізуюча сила нашого суспільства з часів Жовтня і до наших днів»¹²⁻¹³.

Не випадково це положення стало одним з наріжних в новій Радянській Конституції, де у статті 6 зазначається: «Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу»¹⁴.

Комуністична партія є ядром політичної системи радянського суспільства. Зміцнення керівної ролі партії в суспільстві розвинутого соціалізму виступає неодмінною умовою вдосконалення діяльності державних органів, громадських організацій і колективів трудящих, оскільки водночас незмірно зростає і вплив партії на характер, методи і способи наукового керівництва суспільством, на підвищення авторитету всіх ланок політичної системи, розвитку їх самостійності.

Правляча Комуністична партія очолює ті багатогранні соціальні процеси, що відбуваються в нашій країні. Її керівництво суспільством є комплексним, тобто охоплює всі сфери його життєдіяльності. Високе почуття відповідальності проймає всю політичну, організаторську і ідеологічну діяльність комуністів. На стадії зрілого соціалізму суспільство досягає високого рівня у своєму економічному, соціальному, політичному і культурному розвитку. Історичні переваги соціалізму, що дедалі органічніше поєднуються з досягненнями науково-технічної революції, неухильне піднесення добробуту і культури радянських людей, активна зовнішньополітична діяльність — все це свідчить про величезні можливості радянського суспільства. Динамізм суспільного розвитку, складність і масштабність завдань, що їх належить розв'язати в ході комуністичного будівництва, потреби координації всіх сфер життя, розвитку суспільства визначають роль Комуністичної партії як суб'єкта управління у спрямуванні мас на ефективне використання переваг і можливостей побудованого у нас суспільства розвинутого соціалізму.

¹²⁻¹³ Брежнев Л. І. Про проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік. — В кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К., 1978, т. 6, с. 363.

¹⁴ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 7.

Отже, розвинуте соціалістичне суспільство, що поступово переростає у комуністичне, висуває перед правлячою партією нові завдання. Важливе місце серед них посідає удосконалення управління країною. Наша партія нагромадила багатий досвід у цій сфері, але нові умови вимагають і нових рішень. Виступаючи на листопадovому (1979 р.) Пленумі ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев підкреслив: «...Яку б ділянку роботи не взяти, скрізь бачиш величезні можливості, величезні резерви для успішного просування вперед. Але щоб їх використати, необхідне піднесення рівня управління в найширшому розумінні цих слів»¹⁵.

Комуністична партія виходить з того, що дальше підвищення рівня управління значною мірою залежить від активної участі в усіх його ланках широких мас трудящих, від дальшого всебічного розвитку соціалістичної демократії. Партія постійно шукає і застосовує нові засоби, методи і форми залучення широких мас трудящих до активного управління всіма справами суспільства і держави. Особливу увагу вона приділяє поліпшенню управління суспільним виробництвом, економікою — головною сферою суспільного життя. У своїй економічній політиці КПРС висуває на перший план проблеми побудови матеріально-технічної бази комунізму, завжди пам'ятаючи відоме положення В. І. Леніна про те, що комунізм має бути всебічно обгрунтований економічно¹⁶.

Розробляючи економічну політику на найближчу і на віддалену перспективу, наша партія постійно дбає про піднесення ефективності суспільного виробництва, про те, щоб господарські органи з цілковитою відповідальністю ставилися до виконання поставлених перед ними завдань. Партійні ж організації, здійснюючи політичне керівництво цими органами, не повинні підмінювати їх. Ще на XI з'їзді РКП(б) у резолюції «Про зміцнення і нові завдання партії» зазначалося: «Парторганізації ні в якому разі не повинні втручатися у повсякденну поточну роботу госпorganів і повинні утримуватися від адміністративних розпоряджень в галузі радянської роботи взагалі. Парторганізації повинні спрямовувати діяльність госпorganів, але ні в якому разі не намагатися замінити або знеособлювати їх. Відсутність строгого розмежування функцій і некомпетентне втручання призводять до відсутності строгої і точної відповідальності кожного за доручену йому справу, збільшують бюрократизм у самих парторганізаціях...»¹⁷.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції КПРС виступає як суб'єкт управління соціальними процесами в масштабах всієї країни, всемірно зміцнюючи ініціативність всіх державних і громадських організацій.

Особливість партійного керівництва полягає у виробленні правильної політичної лінії, що визначає стратегію, головні напрями економічного і соціального розвитку радянського суспільства. У визначенні головних напрямів внутрішньої і зовнішньої політики партії комуністів, всіх сфер життя країни В. І. Ленін важливого значення надавав з'їздам партії. «Наша партія, — зазначав В. І. Ленін, — урядова партія, і та постанова, яку ухвалить партійний з'їзд, буде обов'язковою для всієї

¹⁵ Брежнев Л. І. Виступ на Пленумі ЦК КПРС, 27 листоп. 1979 р. — Радянська Україна, 1979, 28 листоп.

¹⁶ Див.: Ленін В. І. VIII з'їзд РКП(б). — Повне збір. творів, т. 38, с. 174.

¹⁷ XI з'їзд РКП(б): Про зміцнення і нові завдання партії. — В кн.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і Пленумів ЦК. К.: Політвидав України, 1979, т. 2, с. 330.

республіки...»¹⁸. Цим визнається та особлива мобілізуюча сила, що лежить в основі вироблення рішень з'їздів, постанов пленумів ЦК партії, інших партійних документів.

Наступний, XXVI з'їзд КПРС, до якого готується наша партія, весь радянський народ, відкриє нові горизонти перед країною, визначить стратегію і тактику боротьби на новому етапі комуністичного будівництва.

Свою діяльність КПРС засновує на строгому додержанні ленінських норм внутрішньопартійного життя, принципів колегіальності в керівництві, активності і відповідальності кожного комуніста. Для мільйонів трудящих комуніст — це уособлення партійності, високої ідейності, відповідальності, політичної зрілості, моральної чистоти, дисциплінованості — усіх тих рис, що характеризують нову людину.

Здійснюючи керівництво, тісний органічний зв'язок з масовими організаціями трудящих через Ради народних депутатів, профспілки, комсомол та інші громадські організації, наша партія спирається на довір'я і підтримку мас. Її високий авторитет, величезний політичний і організаційний досвід, вміння передбачати науковий аналіз діяльності соціальних інститутів — усе це забезпечує ефективне розв'язання складного комплексу завдань планомірного розвитку зрілого соціалістичного суспільства.

Узагальнюючи досвід політичної діяльності правлячої партії в перші роки Радянської влади, В. І. Ленін зазначав, що довір'я трудящих — це «та механіка, якою ми держимось»¹⁹.

Ленінська партія самовіддано, з почуттям високої відповідальності служить інтересам народу. «Довір'я народу — вимогливе довір'я, — підкреслює товариш Л. І. Брежнев. — Тому будь-яке рішення партії, кожен крок у політиці, в організаторській та ідейно-виховній роботі покликані бути такими, щоб ще більше міцніла єдність партії і народу, щоб довір'я народу до партії і надалі лишалося непохитним»²⁰. Партія незмінно керується ленінськими принципами єднання народу і його авангарду. В. І. Ленін писав, визначаючи ці принципи: «З в'язок з масою. Жити в гу щі. Знати настрої. Знати все. Розуміти масу. Уміти підійти. Завоювати її абсолютне довір'я. Не відірватися керівникам від керованої маси, авангардові від усієї армії праці»²¹.

Ленінські настанови про зміцнення єдності партії і народу мають неминуще значення. Таке завдання неодмінно постає перед кожною марксистсько-ленінською партією, тому неприпустимо і небезпечно недооцінювати його. Забуття ленінських ідей або невміння провести їх у життя можуть завдати шкоди, про що свідчить досвід окремих зарубіжних компартій. «Однією з найбільших і найгірших небезпек для... компартії, — писав В. І. Ленін, — що, як авангард робітничого класу, керує величезною країною, яка здійснює... перехід до соціалізму, є небезпека відриву від мас...»²².

¹⁸ Ленін В. І. X з'їзд РКП(б): Доп. про заміну розверстки натуральним податком, 15 бер. 1921 р. — Повне збір. творів, т. 43, с. 55.

¹⁹ Ленін В. І. II Всеросійський з'їзд гірників: Закл. слово по доповіді про роль і завдання професійних спілок на засіданні Комуністичної фракції з'їзду 24 січ. 1921 р. — Повне збір. творів, т. 42, с. 250.

²⁰ Брежнев Л. І. Великий Жовтень і прогрес людства. — Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 6, с. 567.

²¹ Ленін В. І. Плани тез «Про роль і завдання профспілок в умовах нової економічної політики», — Повне збір. творів, т. 44, с. 481.

²² Ленін В. І. Проект тез про роль і завдання профспілок в умовах нової економічної політики. — Там же, с. 333.

Історичний досвід є переконливим свідченням того, що послідовне додержання ленінських принципів і норм роботи в масах забезпечує органічну єдність партії і народу, яка є запорукою успіхів у будівництві соціалізму і комунізму.

Важливою сферою реалізації відповідальності КПРС є її діяльність у такій складній галузі духовного життя соціалістичного суспільства, як ідеологічне і політичне виховання трудящих. В. І. Ленін підкреслював, що завдання переконування «завжди стоятиме серед важливих завдань управління»²³. Особливо зростає значення цієї роботи на етапі розвинутого соціалізму. Виконуючи рішення XXV з'їзду КПРС, партійні організації багато роблять для виховання у трудящих марксистсько-ленінського світогляду і комуністичної моралі, для вироблення у радянських людей таких рис, як високе почуття відповідальності за виконання громадського обов'язку, організованість, дисциплінованість, почуття нового та ін., що конче потрібні для формування всебічно розвинутої особи, для глибокого розуміння завдань комуністичного будівництва, свідомого втілення в життя накреслень ленінської партії.

У виховній діяльності наша партія робить наголос на ефективності ідейного впливу, на виробленні активної життєвої позиції особи, на єдності слова і діла, на поєднанні ідейно-політичного, морального і трудового виховання. Ці питання дістали відображення і конкретизацію у постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи». Постанова узагальнює великий практичний досвід виховної діяльності КПРС, визначає шляхи її вдосконалення, подолання недоліків, орієнтує на те, щоб аргументовано і своєчасно давати відсіч будь-яким підступам ворожої пропаганди.

Предметом особливої повсякденної турботи марксистсько-ленінської партії є виховання молодих будівників комунізму. Ще К. Маркс підкреслював відповідальність робітничого класу за виховання підростаючого покоління. «... Найбільш передові робітники, — писав він, — цілком усвідомлюють, що майбутнє їх класу, і, значить, людства, цілком залежить від виховання підростаючого робітничого покоління»²⁴. У наступності поколінь, у переданні революційних традицій молоді В. І. Ленін убачав важливу передумову перемоги робітничого класу. «Саме перед молоддю, підкреслював В. І. Ленін, стоїть завдання створення комуністичного суспільства»²⁵. Молодь — майбутнє країни, і партія комуністів вважає своїм обов'язком передавати новим поколінням свій політичний досвід, досвід розв'язання проблем соціально-економічного і культурного будівництва, здійснювати ідейне виховання молоді.

Як підкреслюється у постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», обов'язок партійних і комсомольських організацій — прищеплювати молодому поколінню почуття історичної відповідальності за долю соціалізму, за процвітання та безпеку Батьківщини. Спрямовуючий вплив марксистсько-ленінської партії на всі сфери суспільного життя тим дійовіший, чим міцніша згуртованість її рядів, свідомо дисципліна, організованість, чим ширше і послідовніше здійснюються ленінські принципи колективності керівництва і персональної відповідальності за доручену справу. Постійно дбаючи про поліпшення якісного складу своїх лав, про виховання комуністів, наша

²³ Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади». — Повне збір. творів, т. 36, с. 121.

²⁴ Маркс К. Інструкція делегатам тимчасової Центральної Ради з окремих питань. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 16, с. 193.

²⁵ Див.: Ленін В. І. Завдання спілок молоді. — Повне збір. творів, т. 41, с. 284.

партія вбирає в себе кращих представників трудящих, насамперед робітничого класу як провідної сили суспільства, черпає поповнення з колгоспного селянства, народної інтелігенції. Вона рішуче звільняється від тих осіб, які не виправдовують високого звання комуніста. На поліпшення якісного складу КПРС благотворно впливає практика роботи з кадрами, яка склалася в партії за останні роки, коли висока вимогливість поєднується з довір'ям і повагою до людей.

За сучасних умов зростання керівної спрямовуючої ролі КПРС визначається внутрішніми закономірностями розвитку зрілого соціалістичного суспільства, а також специфікою міжнародного становища. Це пов'язано з необхідністю дальшого зміцнення політичної згуртованості соціалістичних країн, піднесення ефективності їх економічної інтеграції, диктується інтернаціональним обов'язком підтримки національно-визвольного руху, допомоги країнам, що розвиваються, у їхній боротьбі за економічну незалежність, а також країнам, які обрали соціалістичну орієнтацію у своєму розвитку.

Відповідальні завдання розв'язуються КПРС, усіма марксистсько-ленінськими партіями у розвитку міжнародного комуністичного і робітничого руху. Глибоко усвідомлюючи свою інтернаціональну відповідальність, наша ленінська партія послідовно виступає за єдність і згуртованість міжнародного комуністичного і робітничого руху на непорушній основі принципів марксизму-ленізму, пролетарського інтернаціоналізму. Досягнення світового революційного руху значною мірою залежать від дальшого зміцнення позицій, зростання авторитету, єдності дій та посилення впливу братніх комуністичних і робітничих партій, зміцнення їх згуртованості. «Кожна комуністична партія відповідальна за свою діяльність перед своїм робітничим класом і народом і в той же час — перед міжнародним робітничим класом. Національна та інтернаціональна відповідальність кожної комуністичної і робітничої партії нероздільні»²⁶.

Високе почуття відповідальності властиве і зовнішньополітичній діяльності марксистсько-ленінської партії. Здійснюючи принциповий зовнішньополітичний курс, спрямований на зміцнення миру в усьому світі, КПРС виходить насамперед з урахування об'єктивних тенденцій світового розвитку. Сформульований Комуністичною партією принцип мирного співіснування держав з різним суспільним ладом дістав загальне визнання в людей доброї волі. Ленінська партія визначила питання про війну і мир як основне питання сучасності.

КПРС вбачає своє завдання в тому, щоб сприяти ліквідації вогнищ напруженості, «допомогти людству позбутися привиду термоядерної катастрофи, який навис над ним, всемірно сприяти розрядці напруженості»²⁷. Послідовна, наполеглива практична діяльність КПРС, спрямована на втілення в життя Програми миру, є яскравим свідченням високого почуття історичної відповідальності нашої партії за долю народів світу, за краще і мирне майбутнє для всіх людей планети.

Наполегливою реалізацією лінії XXV з'їзду партії, неухильним додержанням принципу мирного співіснування країн з різним соціальним ладом, проведенням курсу на розрядку міжнародної напруженості, активною боротьбою проти гонки озброєнь, згуртуванням у цій боротьбі всіх миролюбних сил Комуністична партія і Радянський Уряд зробили

²⁶ Завдання боротьби проти імперіалізму на сучасному етапі і єдність дій комуністичних і робітничих партій, всіх антиімперіалістичних сил.— В кн.: Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій; Док. і матер. К., 1969, с. 294.

²⁷ Брежнев Л. І. За справедливий, демократичний мир, за безпеку народів і міжнародне співробітництво.— В кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 4, с. 296.

неоціненний внесок в боротьбу за відвернення загрози світової термоядерної війни. Ось уже четверте десятиліття радянські люди живуть і працюють в умовах миру, вони кровно зацікавлені, щоб світ позбувся воєн як способу розв'язання міжнародних конфліктів. Ленінська миролюбна зовнішня політика КПРС і Радянської держави відповідає життєвим інтересам народів всіх людей праці, і в цьому — запорука її великого міжнародного авторитету. Проте є ще на нашій планеті агресивні сили, які не бажають зважати на реальності сучасної епохи, зухвало втручаються у справи інших країн і народів.

Наша партія не випускає з уваги тієї небезпеки, яку несуть агресивні дії імперіалістів, і насамперед США. Вороги миру вдаються до провокацій, авантур, до актів відкритої агресії. Комуністична партія вживає всіх необхідних заходів для дальшого зміцнення економічної і воєнної могутності нашої країни, всієї соціалістичної співдружності, згуртування миролюбних сил у всьому світі. «Весь нагромаджений досвід, міжнародна обстановка, яка складається, особливо факти останнього часу, — підкреслює товариш Л. І. Брежнев, — зобов'язують нас тримати порох сухим, бути наполегливими і послідовними у відстоюванні справи миру, пам'ятати про свою історичну відповідальність за долю Батьківщини і всього людства»²⁸.

Всі успіхи нашої країни у будівництві соціалізму і комунізму невіддільні від невтомної, цілеспрямованої діяльності Комуністичної партії. Незмінно керуючись у своїй діяльності всеперемагаючим ученням марксизму-ленінізму, спираючись на велетенський досвід політичної боротьби, озброюючи мільйонні маси історичним оптимізмом, мобілізуючи і організуючи їх на боротьбу за комуністичне майбутнє, КПРС завжди була і лишається на висоті своєї історичної місії.

* * *

Возрастание руководящей и направляющей роли КПСС в условиях развитого социализма является закономерным проявлением сознательной организации жизнедеятельности социалистического общества, оно обусловлено повышением уровня зрелости советского общества. В процессе реализации преимуществ, объективных возможностей и требований развитого социализма, его перерастания в коммунизм повышается значение политической, организационной, теоретической и идеологической деятельности Коммунистической партии. Как субъект управления всеми сферами жизнедеятельности советского общества, ядро его политической системы, КПСС в своей социальной политике учитывает и выражает потребности и интересы всех классов и социальных слоев, всех наций и народностей нашей страны.

Диалектика общественного развития при социализме такова, что руководящая роль марксистско-ленинской партии становится все более многогранной, что обусловлено динамизмом развития советского общества, возрастанием масштабов коммунистического строительства, активной миролюбивой политикой партии на международной арене. Высокое сознание исторической ответственности пронизывает всю многогранную деятельность КПСС, ее внутреннюю и внешнюю политику.

²⁸ Брежнев Л. И. Промова при одержанні Ленінської премії.— Радянська Україна, 1980, 1 квітня.

М. В. АРТЕМЧУК

СОЦІАЛЬНА АКТИВНІСТЬ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ В УМОВАХ РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ

В умовах розвинутого соціалізму відбуваються глибокі якісні зміни в робітничому класі, зумовлені зрілістю соціалістичних суспільних відносин, зростанням масштабності соціальних завдань, які розв'язує наше суспільство, процесом поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарювання. Такі зміни виявляються, зокрема, у динаміці його соціально-професійної структури, зростанні загальноосвітнього рівня, політичної культури та інших факторах. Концентрованим вираженням взаємодії усіх цих факторів є зростання соціальної активності робітничого класу.

На XXV з'їзді партії Генеральний секретар ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнев відзначав: зросла активність радянських людей у праці, управлінні виробництвом, у вирішенні громадських і державних справ. Піднесення соціальної активності робітничого класу органічно пов'язане із зміцненням його ролі як провідної сили нашого суспільства.

Принципове значення надається дальшому піднесенню соціальної активності робітників, усіх трудящих нашої країни у Проекті ЦК КПРС до XXVI з'їзду партії «Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року». «Треба,— наголошується в Проекті,— посилити вимогливість до кадрів за виконання встановлених завдань, високу організованість і чіткість у роботі, суворе додержання планової дисципліни в усіх ланках — від підприємства до міністерства... Необхідно виховувати працівників у дусі високої свідомості і відповідальності за доручену справу, глибокого розуміння важливості вкладу кожного в розв'язання завдання підвищення ефективності виробництва і досягнення високих кінцевих народногосподарських результатів»¹.

Характерними рисами радянських робітників є державний підхід до розв'язання завдань комуністичного будівництва, соціальна активність, політична зрілість, творче ставлення до виробничих, державних і громадських справ. «Передовий робітник сьогодні, — зазначає товариш Л. І. Брежнев, — це людина, яка має глибокі знання, широкий культурний кругозір, свідомо і творчо ставиться до праці, він почуває себе господарем виробництва, людиною, відповідальною за все, що відбувається в нашому суспільстві. Такий робітник політично активний, він не терпить розхлябаності і безвідповідальності, будь-яких недоліків в організації виробництва. Він непримиренний ворог усякого міщанства, будь-яких пережитків минулого у свідомості і поведінці людей»².

Зростання соціальної активності робітничого класу, «чия праця лежить в основі могутності і процвітання країни і чия ідеологія — марксизм-ленінізм — є провідною зіркою нашого руху до вершин соціального прогресу»³, становить важливу умову реалізації великих можливостей суспільства зрілого соціалізму.

¹ Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року: Проект ЦК КПРС до XXVI з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — Радянська Україна, 1980, 2 груд.

² Брежнев Л. І. Рішення XXIV з'їзду КПРС — бойова програма діяльності радянських профспілок. — У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К., 1972, т. 3, с. 460.

³ Брежнев Л. І. Радянські профспілки — впливова сила нашого суспільства. — К.: Політвидав України, 1977, с. 3.

У нашій філософській літературі питанням соціальної активності робітничого класу приділяється дедалі більша увага. При цьому основні зусилля зосереджуються на вивченні специфіки, форм виявлення та перспектив розвитку соціальної активності робітників за умов зрілого соціалізму⁴.

Водночас зазначимо, що деякі аспекти соціальної активності робітничого класу ще потребують спеціального дослідження. Це стосується, зокрема, проблем зростання соціальної активності робітничого класу, аналізу оптимальних шляхів, засобів та способів піднесення цієї активності, системи її показників; потребують уточнення поняття «соціальна діяльність» та «соціальна активність» тощо.

Загальнометодологічні, вихідні положення, що розкривають специфіку, сутність і джерела соціальної діяльності і активності, їх механізм і структуру, розроблені основоположниками марксизму-ленінізму. У працях К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна доведено, що свідомість людини, перш ніж здійснити функцію цілепокладального начала соціальної діяльності, має відобразити об'єктивно-реальне буття людей в ідеальній формі, усвідомити характер людських потреб, інтересів і цілей, а також умови їх задоволення. У процесі пізнавальної діяльності люди виявляють суперечності між своїми потребами, цілями, ідеалами, з одного боку, і реальними умовами життя — з другого, доходять розуміння, що «свідомість людини не тільки відображає об'єктивний світ, а й творить його», тобто «світ не задовольняє людину, і людина своїм діянням вирішує змінити його»⁵. У цих ленінських словах показано не тільки відображальну природу свідомості, а й її соціальну зумовленість, її активну творчу функцію, здатність спонукати людей до практичної діяльності і виявлення себе в ній.

Матеріально-практичною стороною соціальної активності, їхнім вирішальним елементом є суспільні дії особи, класу, інших соціальних спільностей, за якими можна робити висновок про їхні реальні суспільні «помисли і почуття»⁶.

Поняття «соціальна діяльність» і «соціальна активність» за своїм змістом і змістом близькі, однопорядкові, але не тотожні. Тому ми не поділяємо думку тих авторів, які не роблять різниці між ними⁷. Ототоження соціальної активності і соціальної діяльності може призвести до різних похибок теоретичного і практичного характеру. Прийнятнішим, гадаємо, є розгляд «соціальної діяльності» й «соціальної активності» як однопорядкових, але не тотожних понять. Найчіткіше цей погляд сформульований у працях В. Г. Афанасьєва, В. К. Беленького, В. А. Смирнова, О. О. Якуби⁸ та інших.

⁴ Див.: Гостев Н. Т. Развитие социальной активности рабочего класса — важнейшее условие укрепления его ведущей роли в развитии социалистического общества.— Научный коммунизм, 1975, № 4; Нугаев М. А. Трудовая активность рабочего класса развитого социалистического общества.— Казань: Изд-во Казанск. ун-та, 1975; Ручка А. О. Зростання соціальної активності робітничого класу в умовах розвинутого соціалізму.— К.: Політвидав України, 1977; Чугуєнко В. М. Участие трудящихся в управлении производством — закономерность строительства социализма и коммунизма.— Научный коммунизм, 1978, № 5; Смирнов В. А. Социальная активность советских рабочих. М.: Политиздат, 1979.

⁵ Див.: Ленін В. І. Філософські зошити.— Повне збір. творів, т. 29, с. 179, 180.

⁶ Ленін В. І. Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве.— Там же, т. 1, с. 395.

⁷ Див.: Власенко А. С. Общественно-политическая активность как социологическая категория.— В кн.: Актуальные проблемы общественных наук. Вып. II. Хабаровск, 1974, с. 54; Демитрук А. Социальная активность производственного коллектива в условиях экономической реформы.— Минск, 1971, с. 32.

⁸ Див.: Афанасьев В. Г. Целостная структура человеческой личности.— В кн.: Проблемы исследования систем и структур. Материалы к конференции.— М., 1965, с. 176;

Соціальна діяльність у загальнофілософському плані — це діяльність суспільства загалом і його підструктурних підрозділів (класу, національних груп, окремих осіб). У процесі діяльності соціальних спільностей відбувається перетворення як природи, так і суспільства; людини.

Соціальна активність — не просто сума певних дій особи, групи, класу. Вона виражає кількісно-якісну характеристику, міру соціальної діяльності. Вона є такою характеристикою інтенсивності соціальної діяльності, яка виявляє конкретно-історичну спрямованість, цільові установки суспільства, класу, соціальних спільностей і особи. Соціальна активність виступає як міра, найважливіший показник соціальної діяльності суспільства, класу, соціальної спільності або особи і визначається системою конкретно-історичних суспільних відносин, насамперед виробничих. Отже, соціальну активність робітничого класу соціалістичного суспільства можна визначити як міру, найважливіший показник його соціальної діяльності, в якій виражаються корінні потреби, інтереси суспільства, що буде комунізм.

Соціальна активність — явище складне і багатогранне, що характеризується різноманітністю форм. На основі з'ясування суспільних функцій і основних сфер прикладення можна виділити такі три найважливіші форми соціальної активності робітничого класу за соціалізму: трудова, громадсько-політична та активність в опануванні багатств духовної культури і примноженні духовних цінностей.

Розвиток трудової активності робітничого класу в умовах зрілого соціалізму дістає свій вияв передусім у зростанні творчого начала у праці, піднесенні рівня наукової організації праці, у трудових починах, спрямованих на підвищення продуктивності праці і поліпшення якості продукції, в розвитку соціалістичного змагання та вдосконаленні форм організації змагання, зміцненні і вдосконаленні трудової дисципліни, дедалі активнішій участі радянських робітників у технічній творчості, масовому русі новаторів, раціоналізаторів та винахідників, широкому розгортанні наставництва. За соціалізму трудова активність робітників постійно збагачується новими формами, дедалі органічніше поєднується з активністю у розв'язанні більш широких громадських та суспільних проблем. «Такий уже наш соціалістичний лад, — зазначає товариш Л. І. Брежнев, — що для хорошого, по-справжньому передового працівника мало бути просто працюючим і дисциплінованим, від нього вимагається ще активний, жвавий інтерес і турбота про загальну справу, прагнення до того, щоб ця справа йшла все краще і в бригаді, і в цеху, і на підприємстві в цілому»⁹.

Громадсько-політична активність робітників за соціалізму реалізується через їх широку участь у формуванні та роботі органів державної влади, всіх громадсько-політичних організацій, у виробленні програм діяльності цих органів і організацій, у розв'язанні найважливіших державних і громадських справ. У ході піднесення громадсько-політичної активності радянських робітників зростає питома вага і роль представників робітничого класу у Радах народних депутатів, в профспілкових організаціях, в громадських органах управління ви-

Беленький В. К. Активність народних мас. — Красноярск, 1973, с. 28; Смирнов В. А. Социальная активность советских рабочих: Некоторые методологические и социальные аспекты проблемы. — М.: Политиздат, 1979, с. 18—28; Якуба Е. А. Проблемы развития социальной активности членов советского общества. — В кн.: Научно-технический прогресс. Харьков, 1971, с. 72.

⁹ Брежнев Л. И. Промова на зустрічі з робітниками автозаводу ім. Лихачова. — В кн.: Брежнев Л. И. Ленінським курсом. К., 1978, т. 6, с. 10—11.

робництвом, зокрема таких, як фабрично-заводські, місцеві комітети профспілок, постійно діючі виробничі наради, групи та пости народного контролю. Зростає активність робітничого класу нашої країни і в галузі духовної культури. Вона реалізується в найрізноманітніших сферах духовного життя, виявляючись в комуністичній ідейності більшості робітників, в посиленому зростанні їхнього освітнього та професійного рівня, інтелектуалізації праці тощо.

Соціальна активність робітничого класу виступає одним із конкретних виявів дії відкритого основоположниками марксизму-ленінізму загальносоціологічного закону зростання участі мас в історичній творчості. Сутність цього закону полягає в тому, що «чим більший розмах, чим більша широта історичних дій, тим більше число людей; яке в цих діях бере участь, і, навпаки, чим глибше перетворення, яке ми хочемо зробити, тим більше треба підняти інтерес до нього і свідоме ставлення, переконати в цій необхідності нові й нові мільйони і десятки мільонів»¹⁰.

Зростання соціальної активності робітничого класу є однією з істотних закономірностей соціалістичної революції, а також періоду побудови і розвитку соціалістичного суспільства. Ця закономірність характерна і для зрілого соціалізму, в умовах якого масштаби її дії розширюються, охоплюють усі соціально-професійні групи робітничого класу, всі основні сфери суспільного життя — економічну, соціально-політичну і духовну; вона набуває сталого характеру і сприяє успішному розв'язанню основних завдань будівництва комунізму. У Програмі КПРС, матеріалах XXIII, XXIV і XXV з'їздів партії та інших партійних документах, виступах і працях товариша Л. І. Брежнева велика увага приділяється дедалі зростаючій соціальній активності робітничого класу, його керівній ролі у виконанні завдань, будівництва комунізму.

Всемірне розгортання ініціативи трудящих відзначив жовтневий (1980 р.) Пленум ЦК КПРС. «Кожна п'ятирічка, — підкреслив товариш Л. І. Брежнев, — народжує своїх героїв. Не є винятком і нинішня... Пленум ЦК КПРС має всі підстави звернутись із словами сердечної вдячності до всіх передових колективів, до всіх трудівників міста і села, які так багато зробили для процвітання нашої країни»¹¹.

Одним із факторів, які визначають характер соціальної активності робітничого класу, є перетворення його інтересу на загальнонародний. Сутнісною характеристикою цього перетворення є те, що інтереси робітничого класу виражають реальну необхідність створення матеріально-технічної бази комунізму, формування комуністичних суспільних відносин і нової людини. Тобто інтереси робітничого класу адекватні закономірностям будівництва нового суспільства. Відповідність інтересів робітничого класу закономірностям розвитку суспільства — основа єдності його інтересів з інтересами колгоспного селянства і народної інтелігенції. Важливо, що інтереси робітничого класу формуються і розвиваються завдяки його активності, спрямованій на опанування об'єктивних законів розвитку суспільства і природи і свідоме їх використання. Осягаючи ці закони, зазнаючи їх впливу, робітничий клас якісно і кількісно перетворюється як клас. Збіг корінних інтересів

¹⁰ Ленін В. І. VIII Всеросійський з'їзд Рад: Доповідь Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів про зовнішню і внутрішню політику, 22 груд. 1920 р.— Повне збір. творів, т. 42, с. 133—134.

¹¹ Брежнев Л. І. Промова на Пленумі Центрального Комітету КПРС, 21 жовт. 1980 р.— К.: Політвидав України, 1980, с. 4.

робітничого класу з інтересами колгоспного селянства і народної інтелігенції не приводить до простого механічного «поглинання» їх останими, оскільки корінні інтереси робітничого класу зберігають свою провідну роль. У новій Конституції СРСР законодавчо закріплені економічні, політичні і духовні основи, які забезпечують зростання соціальної активності трудящих мас за провідної ролі робітничого класу. Зокрема зафіксовано, що «зміцнився союз робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції, дружба націй і народностей СРСР. Склалася соціально-політична й ідейна єдність радянського суспільства, провідною силою якого виступає робітничий клас»¹². Цей визначальний соціальний фактор розвитку активності мас в умовах зрілого соціалізму.

Аналізуючи чинники зростання соціальної активності радянських трудящих, передусім робітничого класу, як основні, треба виділити чотири групи їх — економічні, соціальні, політичні і духовні. Тут під факторами зростання соціальної активності розуміємо не простий перелік окремих соціальних явищ, а певну їх сукупність, де існує взаємозв'язок, взаємозалежність, супідрядність. Цю обставину слід підкреслити, оскільки у навчальній і науковій літературі часом вплив різних чинників на соціальну активність розглядається не як система взаємопов'язаних явищ, а ізольовано один від одного, подеколи робляться спроби перебільшення тих або тих окремо взятих моментів як таких, що визначають соціальну активність робітничого класу. Проте на основі виділення одного, хоч якого важливого фактора поза його зв'язком з іншими неможливо збагнути реальні процеси, що ведуть до зростання соціальної активності робітничого класу і всіх трудящих. Зрозуміти соціальну активність робітничого класу в цілому можна лише на основі новітніх пізнань системи чинників, що має обіймати як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори.

До об'єктивних факторів, що впливають на соціальну активність робітничого класу і всіх трудящих в умовах розвинутого соціалізму, належить насамперед соціалістична власність на засоби виробництва — матеріальна основа вільної і творчої праці всіх членів суспільства та фундамент нових соціалістичних виробничих відносин, які сприяють розкриттю творчих можливостей трудящих мас, в тому числі і робітничого класу. Одним з основних у структурі об'єктивних чинників, що впливають на розвиток активності робітничого класу, є також науково-технічна революція. В умовах розвинутого соціалізму вона дедалі глибше проймає усі сфери життя суспільства. Великі зрушення зумовлює науково-технічна революція в економіці нашої країни. Наприклад, у 1976—1990 роках відбудеться подвоєння матеріальних і фінансових ресурсів суспільства, які становлять базу дальшого розвитку соціальної активності. Зростаючий економічний потенціал дає можливість забезпечити: задоволення безперервно зростаючих матеріальних і духовних потреб, що виступають спонукальною силою активності всіх класів і соціальних верств суспільства, вдосконалення соціалістичного способу життя, зміцнення згуртованості радянського народу — цього надійного фундаменту могутності нашої соціалістичної держави і формування соціально однорідного, комуністичного суспільства. У свою чергу, чим вища активність робітничого класу, тим інтенсивніше він впливає на прискорення науково-технічного і соціального прогресу тим більшу зацікавленість проблемами розвитку науки і техніки

¹² Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. — К.: Політвидав України, 1977, с. 4.

виявляють робітники. Про це свідчить багато соціологічних даних, здобутих за міжнародною програмою досліджень¹³⁻¹⁴.

За умов дедалі органічнішого поєднання переваг соціалістичної системи господарювання з досягненнями НТР характерною формою вияву трудової активності робітників виступає масова технічна творчість. Як показали, зокрема, дослідження, здійснені на харківських заводах ім. Ф. Е. Дзержинського та контрольно-вимірювальних заводів, основними мотивами участі в раціоналізаторстві та винахідництві для більшості робітників є прагнення полегшити свою працю і працю своїх товаришів, бажання допомогти колективу успішно виконувати виробничі завдання тощо.

Соціальна активність робітничого класу визначається і такими об'єктивними факторами, як відсутність класового антагонізму, гарантія зайнятості тощо.

На зростання соціальної активності робітничого класу впливають, певна річ, і суб'єктивні чинники, які формують його соціально-політичне обличчя і органічно пов'язані з соціально-економічними змінами, що відбуваються у суспільстві загалом і зокрема у виробництві.

Поміж основних суб'єктивних факторів зростання соціальної активності робітничого класу в умовах розвинутого соціалізму важливе місце посідає і високий рівень політичної свідомості, що дозволяє робітничому класові усвідомити свою історичну місію. Потрібно відзначити, що це постійно діючий і зростаючий чинник. На кожному етапі розвитку робітничий клас осягає дедалі складніший комплекс проблем, що виникають у соціалістичному суспільстві на шляху до комунізму, своє місце і роль у їх розв'язанні. Усвідомлення і реалізація робітничим класом у практиці комуністичного будівництва своєї історичної місії стає спонукальним моментом активності всіх соціальних груп суспільства розвинутого соціалізму.

Істотним суб'єктивним фактором, що характеризує соціальну активність робітничого класу, є цілі соціальної діяльності, які дістають вияв у планах економічного, соціально-політичного і духовного розвитку суспільства. Активність робітничого класу спрямовується і регулюється його цілями. Тільки зрозумівши зміст і характер цілей робітничого класу, можна визначити ступінь його зрілості, природу і критерії його соціальної активності. Це дає змогу порівняти результати активності з ідеальною метою, уточнити зміст активності, виділити позитивні і стримуючі фактори її розвитку, що виявляються під час реалізації соціальних програм і планів.

Робітничий клас є носієм політичної влади і революційної теорії марксизму-ленінізму, що виражають інтереси всіх соціальних груп суспільства. Тому соціальна активність робітничого класу виступає як активність з чіткою свідомо-перетворюючою комуністичною спрямованістю. Комуністична спрямованість соціальної активності в умовах розвинутого соціалізму включає в себе не тільки утвердження нових, комуністичних рис суспільного життя, але і здатність ліквідувати ті негативні явища, які ще трапляються в житті суспільства.

Робітничий клас відзначається творчим підходом до дійсності, високою свідомістю, організованістю і згуртованістю, новою суспільною дисципліною. На сучасному етапі комуністичного будівництва, коли небачено зросли масштаби суспільного виробництва, проблеми

¹³⁻¹⁴ Див.: Рабочий класс в условиях научно-технической революции: По итогам исследований на предприятиях СССР по международной программе «Автоматизация и промышленные рабочие». — М.: Мысль, 1979, с. 266—280.

виховання, вдосконалення і зміцнення свідомої, соціалістичної дисципліни праці набувають особливо великого значення.

XXV з'їзд КПРС, визначаючи економічну стратегію партії на десятип'ятирічку, підкреслив, що сьогодні «особливо нетерпимі такі недоліки, як втрати робочого часу і простої, неритмічність у роботі, слабка трудова і технологічна дисципліна, велика плінність кадрів на раді підприємств»¹⁵.

Висунуте XXV з'їздом КПРС актуальне завдання дальшого зміцнення трудової дисципліни дістало конкретизацію у постанові ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС «Про дальше зміцнення трудової дисципліни і скорочення плінності кадрів в народному господарстві», в якій підкреслено, що під час оцінки діяльності трудових колективів, підведення підсумків соціалістичного змагання, присвоєння і підтвердження звання колективів комуністичної праці показники трудової дисципліни мають враховуватися поряд з основними показниками роботи¹⁶.

Нині, як зазначив товариш Л. І. Брежнев на жовтневому (1980 р.) Пленумі ЦК КПРС, «у країні повсюдно шириться соціалістичне змагання за успішне завершення десятої п'ятирічки і гідну зустріч XXVI з'їзду партії. Виробничі колективи в промисловості і сільському господарстві, в будівництві і на транспорті беруть зобов'язання підвищити якість, посилити режим економії, зміцнити трудову дисципліну, добре почати одинадцяту п'ятирічку»¹⁷.

Завдання вдосконалення і зміцнення соціалістичної дисципліни на кожному новому етапі будівництва соціалізму і комунізму уточнюються і конкретизуються партією відповідно до вимог науково-технічної революції і суспільного прогресу. На сучасному етапі партія визначає головні напрями зміцнення дисципліни — трудової, технологічної, планової. Найсуворіше додержання дисципліни на цих рівнях має прямий зв'язок з піднесенням виробничої і соціально-політичної активності робітничого класу. В галузі зміцнення дисципліни соціальна політика партії спирається на об'єктивно досягнутий рівень суспільного виробництва і духовної зрілості робітничого класу розвинутого соціалістичного суспільства.

Формування і вдосконалення якісно нової, свідомої дисципліни робітничого класу — складний соціальний процес. Поняття «свідомої дисципліни» дуже містке. Адже така дисципліна виявляється через багато факторів і обіймає всі основні сторони життєдіяльності індивіда, класу, суспільства в цілому. Її сутність виявляється у поведінці класів, соціальних груп суспільства розвинутого соціалізму, яка спрямована на утвердження нових, комуністичних суспільних відносин, зміцнення ідейно-політичної і соціальної єдності суспільства.

Центральне місце у формуванні свідомої дисципліни посідає дисципліна праці. Це зумовлено тим, що сфера її докладання — матеріальне виробництво, а його ефективність, якість роботи — ключові проблеми розвитку всього суспільного життя.

Дисципліна праці охоплює всі сторони життя трудового колективу і впливає на них. Рівень дисципліни, крім усього іншого, залежить від особливостей того чи того колективу, кваліфікаційного і освітньо-

¹⁵ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики: Доп. XXV з'їздові КПРС, 24 лют. 1976 р. — В кн.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 50.

¹⁶ Див.: Коммунист, 1980, № 2, с. 8.

¹⁷ Брежнев Л. І. Промова на Пленумі Центрального Комітету КПРС, 21 жовт. 1980 р., с. 13.

го рівня його членів, їхньої свідомості, від тих шляхів і засобів, які використовуються для зміцнення трудової дисципліни.

В умовах науково-технічної революції потрібний всебічний аналіз всіх аспектів дисципліни, визначення факторів, які впливають на її формування і вдосконалення. Розгляд пов'язаних з цим питань треба здійснювати з урахуванням інших процесів, наприклад піднесення рівня механізації і автоматизації виробництва, що впливає на зміст праці, змін в умовах праці, психологічному кліматі в колективі, ритмічності роботи, усвідомлення індивідом свого місця і ролі в суспільному виробництві. Як показники, що дозволяють глибше розкрити характер детермінованості дисципліни названими процесами, можуть виступати такі емпірично фіксовані явища, як зміна продуктивності праці індивіда (колективу), що перебуває в однакових умовах з іншими членами колективу (колективами), співвідношення між кількістю витраченого і втраченого робочого часу, економія і бережливість, виконання договірних зобов'язань, якість виконаної роботи і вироблених матеріальних цінностей тощо.

Піднесення трудової активності і вдосконалення свідомої дисципліни, що є важливими складовими соціальної активності робітничого класу, — складний, багатоплановий, суперечливий процес, який передбачає досягнення певної зрілості об'єктивних і суб'єктивних факторів. Розвиток трудової активності робітничого класу, найвищою формою якої є рух за комуністичне ставлення до праці і вдосконалення нової дисципліни — процеси, органічно пов'язані між собою, але не тотожні. Їхня специфіка зумовлена, зокрема, відмінністю форм їх виявлення, що на етапі розвинутого соціалізму глибше розкривають сутність соціальної активності робітничого класу. Одним з істотних факторів, що впливають на піднесення трудової активності і формування дисципліни праці, є дедалі повніше насичення праці робітника творчими елементами, дальше зростання функціонально-змістовних видів трудової діяльності, підвищення її ефективності і якості.

Цілком зрозуміло, що соціальну активність робітничого класу не можна обмежити його активністю у матеріальному виробництві і трудовою дисципліною — безперечно, першорядно важливими, але не вичерпними характеристиками соціальної активності робітничого класу. Істотне значення у з'ясуванні її специфіки набуває вивчення особливостей дисципліни громадсько-політичної діяльності, а також участі в суспільно-політичному житті. Взаємозв'язок трудової і громадсько-політичної активності зумовлений природою робітничого класу, змістом її характером його праці. У процесі його трудової діяльності формуються, вдосконалюються соціально-економічні відносини, що зумовлюють участь робітничого класу і в громадсько-політичному житті суспільства. Органічний взаємозв'язок елементів усієї системи соціальної активності є невідмінною умовою економічного, соціально-політичного, духовного прогресу суспільства, цілісного розвитку робітничого класу, виробничого колективу, особистості кожного робітника.

Для нормального функціонування єдиного народногосподарського комплексу, яким є економіка суспільства розвинутого соціалізму, «треба, — відзначив на жовтневому (1980 р.) Пленумі ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев, — всемірно розвивати ініціативу місць, трудових колективів, господарських керівників»¹⁸.

¹⁸ Брежнев Л. І. Промова на Пленумі Центрального Комітету КПРС, 21 жовт. 1980 р., с. 12.

На етапі переростання зрілого соціалізму в комунізм активність робітничого класу у громадсько-політичному житті загалом і у виробництві зокрема реалізується насамперед через безпосереднє управління соціальними і виробничими процесами; членство у громадських організаціях, функціональних комісіях; висловлення колективної думки (партійні, профспілкові, комсомольські, робітничі збори).

Отже, соціальна активність робітничого класу виявляється у праці, в громадсько-політичній діяльності, в управлінні виробництвом, соціальними процесами і, врешті, у зміцненні суспільної, зокрема трудової, дисципліни, що виступає як один з головних напрямів втілення в життя економічної і соціальної політики партії, підвищення ефективності виробництва, виховання комуністичного ставлення до праці¹⁹. Активність робітничого класу виявляється в усій його соціальній творчості, спрямованій на побудову комуністичного суспільства. Сьогодні соціальна активність робітничого класу та інших соціальних груп визначається передусім їхньою участю у всенародному русі за реалізацію рішень XXV з'їзду КПРС, у виконанні соціально-економічних планів партії, що сприяє успішному старту одинадцятій п'ятирічці, у виконанні соціалістичних зобов'язань, узятих трудящими назустріч XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу.

* * *

Возрастание социальной активности рабочего класса нашей страны является важным условием реализации больших возможностей общества зрелого социализма и постепенного перехода к коммунизму, ярким проявлением ведущей роли рабочего класса.

Социальная активность — явление сложное и многогранное, характеризующееся разнообразием форм. На основе изучения общественных функций и основных сфер приложения можно выделить следующие важнейшие формы социальной активности рабочего класса при социализме: трудовую, общественно-политическую и активность в овладении богатствами духовной культуры и умножении духовных ценностей.

Развитие трудовой активности рабочего класса в условиях зрелого социализма проявляется прежде всего в возрастании творческого начала в труде, повышении уровня научной организации труда, в трудовых починах, направленных на повышение производительности труда и улучшение качества продукции, в развитии социалистического соревнования, в укреплении и совершенствовании трудовой дисциплины, все более активном участии рабочих в техническом творчестве, в широком развертывании наставничества.

В ходе повышения общественно-политической активности советских рабочих возрастает удельный вес и роль представителей рабочего класса в Советах народных депутатов, в профсоюзных организациях, в общественных органах управления производством, активизируется участие рабочих в выработке программ деятельности органов государственной власти, различных общественно-политических организаций.

Возрастает активность рабочего класса нашей страны и в области духовной культуры. Она реализуется в разнообразных сферах духовной жизни советского общества, проявляясь в коммунистической идейности рабочих, повышении их образовательного и профессионального уровня, интеллектуализации труда.

¹⁹ Див.: О дальнейшем укреплении трудовой дисциплины и сокращении текучести кадров в народном хозяйстве: Пост. ЦК КПСС, Совета Министров СССР и ВЦСПС.— Коммунист, 1980, № 2, с. 8.

І. А. ЗЯЗЮН

СТРУКТУРА ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ І ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ

У процесі створення матеріально-технічної бази комунізму і підвищення рівня народного добробуту дедалі більшого значення набуває формування нової особи, виховання в радянської людини якостей, потрібних для будівництва комуністичного суспільства. Умови, створені соціалізмом, весь соціалістичний спосіб життя благотворно впливають на особу. Завдяки здобуткам соціально-економічного і науково-технічного прогресу, загалом успіхам комуністичного будівництва формуються люди нового складу. Визначальною рисою їх внутрішнього, духовного світу є творче ставлення до праці на загальне благо, висока свідомість громадянського обов'язку, розуміння соціального значення власної життєдіяльності.

Проте комуністична свідомість не формується стихійно, автоматично, не приходить сама собою. Боротьба за комунізм передбачає велику, безустанну і систематичну роботу партії та радянської держави у справі виховання всіх членів суспільства, особливо молоді. «Сама суть комунізму, — підкреслює товариш Л. І. Брежнев, — визначається тим, що громадяни мають високий ступінь свідомості і почуття відповідальності перед суспільством, високі моральні якості»¹. Соціалістичне суспільство надає всім громадянам необмежені можливості для освіти, всебічного і гармонійного розвитку, вільної творчої праці та ін. Значний вплив на особливості виховного процесу робить поєднання переваг соціалізму з досягненнями науково-технічної революції. Це значно збільшує виробничий, науково-технічний, організаційний потенціал нашого суспільства. Щоб управляти високорозвинутим соціалістичним суспільством, потрібні глибокі знання і практичні уміння, високі моральні якості і громадські почуття. Науково-технічна революція зумовлює значні зміни у характері праці, висуває нові вимоги в галузі підготовки до неї підрастаючого покоління. Підвищення ефективності виробництва і якості роботи в усіх ланках соціалістичного суспільного виробництва передбачає постійне і систематичне вдосконалення процесу виховання, всіх матеріальних і практично-духовних засобів його здійснення.

Виявом великої турботи партії про постійне піднесення ефективності комуністичного виховання є постанова ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», а також постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальший розвиток вищої школи і підвищення якості підготовки спеціалістів». У них відповідно до рішень XXV з'їзду партії розкрито, узагальнено і конкретизовано форми і засоби політико-виховної роботи, спрямовані на поліпшення ідейно-політичного виховання радянських людей, на підвищення якості професійної підготовки спеціалістів, зміцнення зв'язку виховання з виробництвом, практикою комуністичного будівництва.

У постанові «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» зазначається, що розроблений XXV з'їздом курс на комплексний підхід до постановки всієї справи виховання є найбільш дійо-

¹ Брежнев Л. І. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Доп. на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Палаці з'їздів, 21 груд. 1972 р.— У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К., 1974, т. 4, с. 90—91.

вим і єдино можливим засобом поліпшення ефективності масової ідеологічної роботи, умовою гармонійного поєднання ідейно-політичного, трудового і морального виховання. Цей підхід здійснюється на основі ленінських методологічних принципів діалектико-матеріалістичного розуміння людини, праці і пізнання і втілюється в життя в органічному взаємозв'язку господарської, організаційної і виховної роботи. Комплексний підхід до виховання є по суті сукупністю вимог до змісту, організації, управління, передбачуваних та отримуваних результатів виховного процесу, визначення шляхів, методів і форм впливу виховної діяльності з урахуванням специфіки різних груп населення. Він сприяє раціональнішому використанню багатого арсеналу засобів ідейно-політичного виховання, і, на відміну від абстрактно-просвітницького підходу, орієнтованого на усереднену абстрактну людину, дає можливість розв'язувати виховні завдання, що стосуються цілком реальних, конкретних виробників і трудових колективів, враховуючи їхню специфіку, освітній рівень кожного трудівника, його політичну зрілість, особисті і колективні інтереси та бажані кінцеві результати.

У справі виховання великою і відповідальною є роль трудового колективу. Адже в такому колективі радянська людина працює, підвищує свій професійний рівень, засвоює створені людством багатства матеріальної і духовної культури, реалізує себе як особистість у ставленні до праці і відносинах з іншими людьми, утверджуючи в такий спосіб свою природну і суспільну сутність. «Треба прагнути,— зазначає товариш Л. І. Брежнев,— до створення такого духовного клімату на виробництві і в побуті, в кожному колективі, який би підносив людину, розкривав її найкращі здібності»...²

Комплексний підхід до виховання відповідає масштабності завдань комуністичного будівництва, багатогранності соціалістичної практики, потребі відтворення і примноження на адекватній соціалізміві основі продуктивного потенціалу усупільненої праці, прискорення цілеспрямованого розвитку творчих здібностей виробників, облагородження людських відносин тощо.

Ідейно-політичне, трудове і моральне виховання взаємодоповнюють одне одного. Ідейно-політичне виховання спрямоване на формування в людини наукового розуміння суті соціально-історичного процесу, сприяє глибокому усвідомленню нею необхідності революційної перебудови світу на комуністичних засадах, творчого ставлення до своєї справи і піклування про примноження суспільного добра. «Комуністична ідейність — це сплав знань, переконання і практичної дії»³.

Трудове виховання у поєднанні з ідейно-політичним та моральним покликане забезпечувати максимальне використання людиною суспільних і особистих можливостей для правильного вибору свого місця в житті, усвідомлення важливості активної трудової діяльності, обізнаності з характеристиками праці за обраною спеціальністю. Інакше кажучи, воно слугує масовому поширенню творчої праці, праці, яка всебічно збагачує людину, підносить її до великих політичних завдань будівництва комунізму, робить кожного трудящого свідомим, ініціативним учасником суспільного виробництва.

Моральне виховання органічно поєднує формування в людини відданості ідеалам комунізму і високої громадянської відповідальності

² Брежнев Л. І. Промова на XVI з'їзді ВЛКСМ, 26 трав. 1970 р.— Брежнев Л. І. Ленінський курсом. К., 1972, т. 3, с. 31.

³ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики: Доп. XXV з'їздові КПРС.— У кн.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 85.

не тільки за свою особисту працю і поведінку, але й за справу колективу, підприємства, країни в цілому.

Отже, єдність ідейно-політичного, трудового і морального виховання випливає із закономірності розвитку соціалістичного суспільства. Забезпечення цієї єдності з урахуванням особливостей різних груп трудящих, як відзначав товариш Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС, є той шлях підвищення ефективності комуністичного виховання, який підказує сама практика діяльності партії. Таку ефективність можна оцінювати за змістом, за формою вияву, за психологічними чи соціально-психологічними ознаками тощо. Кожна з таких оцінок важлива, однак жодна з них у відриві від інших не дає цільного уявлення про виховний процес і його результати.

Ефективність виховання зумовлюється передусім характером вихідних цілей; арсеналом форм та засобів досягнення цих цілей; науковістю процесу виховання; рівнем засвоєння об'єктом виховання передаваних цінностей тощо. Шлях досягнення цілей виховання досить складний і тривалий.

Структура виховного процесу характеризується багатоплановістю і складається з таких елементів: суб'єкт виховання; об'єкт виховання (адресат виховного процесу); зміст (цілі, ідеї, завдання тощо); засоби, форми і методи виховання, а також результат, або продукт, виховання. Таке членування, звичайно, умовне, бо виховний процес — єдине ціле. Зміна властивостей одного з цих елементів спричинює зміну інших, знижуючи або ж, навпаки, підвищуючи рівень впливовості виховання, ступінь його ефективності. Кожен з елементів структури виховного процесу є цілісним утворенням і має притаманну лише йому власну підструктуру. Щоб розкрити зміст виховного процесу, треба проаналізувати компоненти його загальної структури, закономірності їх взаємодії та взаємовпливу.

Ефективність виховання детермінується багатьма обставинами, які пов'язані з ним безпосередньо, або залежить від взаємодії об'єктивних умов та суб'єктивних чинників цього процесу.

Об'єктивні умови виховання можна поділити на дві групи — макро- і мікроумови. До перших належить сукупність явищ матеріального і культурного життя, об'єднаних поняттями «суспільне буття», «базис» тощо. Суспільне буття як єдність продуктивних сил і виробничих відносин, є матеріальною основою формування духовного світу особи і практичного розв'язання всіх ідейно-виховних завдань. Предмети, знаряддя і продукти праці, форми власності на засоби виробництва, становище класів і соціальних груп у суспільстві та їх відносини, форми поділу праці і розподілу матеріальних благ, характер діяльності політичних, партійних, державних установ і організацій — це той реальний фундамент, на який спирається виховання і який визначає ефективність цього процесу.

У нашій країні об'єктивні умови є винятково сприятливими для ефективного здійснення виховання в усіх сферах людської життєдіяльності. Найважливішими з цих умов є успіхи Радянського Союзу і країн соціалістичної співдружності в економічному, політичному і культурному будівництві; гуманістична спрямованість розвитку соціалістичної економіки на дедалі повніше задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб людини; соціалістична демократія, що забезпечує реальну участь мільйонів трудящих в управлінні суспільством, висока соціальна активність і організованість народних мас, високий рівень розвитку суспільних відносин — виробничих, політичних, правових тощо.

Істотну роль відіграють мікроумови виховання. Тут відбувається нагромадження особистого досвіду, виявляються настрої і вчинки людини. Вони теж прямо чи опосередковано впливають на результати виховання.

Отже, об'єктивні умови виховання становлять сукупність явищ і процесів, що є виявом матеріально-виробничого, суспільно-політичного, сімейно-побутового і культурного життя. Зв'язок об'єктивних умов із вихованням дістає вияв і в тому, що саме комуністичне виховання виступає в одному з аспектів як об'єктивна закономірність розвитку зрілого соціалізму, як форма існування об'єктивної суспільної потреби. Актуальність, першорядність завдань виховання кожної радянської людини в душі комунізму, важливість наполегливого і систематичного розв'язання питань у галузі формування нової людини зумовлені потребами та інтересами розвинутого соціалістичного суспільства.

У зазначеному аспекті ці потреби та інтереси є основними формами вияву суспільної необхідності, важливими посередніми ланками механізму детермінації процесів виховання нової, гармонійно розвинутої людини об'єктивними умовами зрілого соціалізму. Тому дедалі повніше і всебічніше задоволення потреб народу і водночас планомірне, цілеспрямоване вдосконалення структури цих потреб, перетворення творчої праці в першу потребу радянської людини, дедалі гармонійніше поєднання особистих і суспільних інтересів, коли суспільні інтереси сприймаються як особисті, а вільний, гармонійний розвиток особистості стає основним інтересом суспільства, — неодмінні основи комуністичного виховання, запорука його ефективності.

Суб'єктивні чинники виховання також можна умовно поділити на дві групи. Одна окреслена власне рамками виховання, друга перебуває у площині системи управління вихованням. Кожна з цих груп має свою розгалужену структуру. Зокрема, суб'єктові дійового, ефективного виховання, хоч на якому рівні він виявляє свою активність, мають бути властиві такі якості, як ідейність, партійність, особиста переконаність, теоретична і методична підготовленість, здатність до даного виду суспільної діяльності, добросовісність у виконанні покладених на нього обов'язків, принципиовість, чесність, моральна вихованість, компетентність і авторитет.

Один із найважливіших суб'єктивних чинників виховання — мистецтво впливу суб'єкта виховання на його об'єкт. Воно полягає в умілому використанні вихователем найрізноманітніших виховних засобів, форм і методів. Щодо структури мистецтво впливу на об'єкт виховання можна розглядати залежно від цілей, засобів впливу (усне і друковане слово, радіо, кіно, телебачення, різні види наочної агітації); форм впливу (школа, технікум, вуз, семінари політосвіти, університети марксизму-ленізму, народні університети, лекторії тощо); методів впливу (переконання, навіювання, методи викладу ідей, індукція, дедукція, аналіз і синтез, аналогія і порівняння); функцій впливу (освітня, виховна, організаторська); принципів впливу (партійність, об'єктивність, комплексність, послідовність, доказовість тощо).

Важливим компонентом комуністичного виховання є суспільно значуща мета. Саме за її допомогою у кожній конкретній ситуації визначається зміст виховання, вибір засобів, форм і методів його впливу на свідомість і поведінку особи. Розв'язати проблему виховання означає привести у відповідність його мету і результат.

Стосовно процесу виховання під метою розуміється ідеальний образ результатів виховання. Це майбутній бажаний стан свідомості особи та її вчинків. Науково обгрунтована, чітко поставлена і послі-

довно здійснювана мета виховання є неодмінною умовою ліквідації стихійності і самопливу у формуванні духовного світу особи соціалістичного суспільства. Мета виховання має враховувати об'єктивно існуючі можливості і адекватно відображати потреби сучасного суспільного розвитку. Вона повинна максимально узгоджуватися з перспективними і поточними проблемами суспільства.

Цілі виховання можна поділити на перспективні, стратегічні і конкретні, тактичні. Такий поділ, безперечно, умовний, але для виховної практики важливий.

Перспективні цілі виховання органічно впливають зі світоглядно-методологічних принципів марксистсько-ленінської теорії, які дають змогу здійснити конкретно-історичний аналіз виховання, розкрити зв'язок теорії і практики комуністичного виховання з політикою КІРС і Радянської держави, розробити і ефективно застосувати комплексний підхід до виховання тощо. Згідно з цими принципами перспективними цілями виховання є: формування духовного світу радянської людини в душі високої ідейності, відданості комунізму, комуністичного ставлення до праці і суспільного господарювання; повне подолання приватновласницьких, егоїстичних поглядів і моральних установок; створення матеріального і духовного багатства комуністичного суспільства.

Тактичні цілі виховання значною мірою визначаються перспективними і водночас конкретизують їх.

Як перспективні, так і конкретні цілі виховання потребують певного часу для їх здійснення. «Велика мета, — зазначала Н. К. Крупська, — не досягається враз. Шлях до неї розкладається на ряд дрібних послідовних складових... частин... Досягнення великої мети можливе лише шляхом досягнення цих складових цілей»⁴.

Перспективні і конкретні цілі змінюються залежно від особливостей форм і засобів виховання, психологічного складу особи, її віку, духовного розвитку тощо. В умовах розвинутого соціалізму цілі виховання, відображаючи особливості сучасного конкретно-історичного етапу розвитку нашої країни покликані сприяти реалізації завдань комуністичного будівництва, передусім таких як створення матеріально-технічної бази комунізму, переростання соціалістичних суспільних відносин у комуністичні, становлення і розвиток всебічно розвинутої особи, яка органічно поєднує суспільні і особисті інтереси, розумову і фізичну працю, керується нормами комуністичної моралі.

Важливою є також і друга група суб'єктивних чинників виховання — система керівництва і управління ним. Її можна розглядати з погляду рівнів (союзний, республіканський, обласний, районний), стосовно суб'єкта управління (управлінська керівна установа, керівник установи, колегіальний орган), з позицій підготовленості суб'єкта виховання (політична і професійна зрілість, діловитість і оперативність, гуманне ставлення до людей); щодо принципів керівництва (систематичність, компетентність, об'єктивність) і, нарешті, з погляду функцій керівництва (вироблення і прийняття постанов, організація виконання постанов, облік, контроль та ін.).

Управлінський фактор виховання надзвичайно важливий, якщо йдеться про вивчення конкретних обставин виховання, про оцінку обставин і постановку найближчих і перспективних цілей, конкретний і оперативний аналіз стану справ на всіх ділянках виховання, своєчасне виявлення провідної ланки в перебігу процесів виховання тощо. Уп-

⁴ Крупська Н. К. Пед. соч.: В 10-ти т.— М., 1969, т. 5, с. 27.

равління вихованням має забезпечувати узгодженість виховного процесу з реальними запитами практики, єдність суб'єктивних чинників і об'єктивних умов у підвищенні ефективності виховання.

Однією з передумов ефективності виховного процесу є врахування індивідуальних особливостей об'єкта виховання. За влучним висловом К. Д. Ушинського, той, хто хоче виховати людину в усіх відношеннях, повинен передусім знати її всебічно⁵. І це цілком закономірно. Адже кожна людина сприймає виховні заходи вибірково, залежно від своєрідності попереднього життєвого досвіду, особливостей соціального оточення, специфіки власних індивідуально-психологічних рис. Марксистсько-ленінська теорія, надаючи провідного значення соціальному середовищу у вихованні людини, особливо вихователів, враховує також психічні особливості особи. Адже психіка людини не є пасивним наслідком впливів будь-яких зовнішніх чинників. Останні опосередковуються внутрішнім світом людини, системою її установок, переконань, моральних цінностей.

Особливу увагу у виховному процесі слід звертати на його систематичність, послідовність, спадкоємність. Систематичність і послідовність виховання передбачає таку його організацію, коли наступне здійснення виховних цілей спирається на попереднє і водночас сприяє постановці і здійсненню майбутніх цілей виховання. Що ж до спадкоємності, то йдеться не про повторення виховних форм і засобів, а про постійне їх удосконалення і використання з урахуванням духовних можливостей і запитів об'єкта виховання.

Істотною складовою успішного розв'язання виховних завдань є дотримання найважливіших вимог наукової педагогіки. Розв'язання цих завдань слід органічно поєднувати з піднесенням освітнього рівня індивіда. Освіта і виховання взаємопов'язані. У промові на Всесоюзному зльоті студентів товариш Л. І. Брежнев відзначив: «Ці два процеси на практиці повинні зливатися воедино. Однак це не приходить само по собі. Про це треба дбати і дбати повсякчас, як у ході викладання наук, так і в організації громадського життя вузів»⁷.

Важливе значення для виховання має вдосконалення традиційних методів і принципів шкільного навчання, що закладає основу розвитку духовного світу особи. Традиційні методи навчання, а деякі з них ведуть свою історію ще з часів епохи Відродження, мають бути переосмислені і оптимізовані відповідно до сучасних досягнень науки і техніки, історично вищого типу організації і управління виховним процесом.

За сучасних умов дедалі настійнішою є потреба у перетворенні учня з об'єкта навчання в активного дослідника, для якого одержання нового знання є творчим процесом. Шкільний навчальний предмет повинен залучати учня до пошуку, давати естетичну насолоду від пізнання нового, щойно відкритого для себе. «Навчати дитину, — писав П. П. Блонський, — це означає не давати їй нашої істини, але розвивати її власну думку до нашої, не нав'язувати їй нашого світу, а допомагати підносити свій власний світ до рівня нашого». Перетворення шкільних уроків у цілий ряд відкриттів, зроблених самою дитиною, зазначав він, — «це те єдине, що дійсно може зробити нашу істину живою, пережитою і усвідомленою для дитини»⁸.

⁵ Див.: Ушинський К. Д. Собр. соч.— М.; Л., 1950, т. 8, с. 23.

⁷ Брежнев Л. І. Вчитися працювати і боротися по Леніну: Промова на Всесоюзному зльоті студентів, 19 жовт. 1971 р.— В кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К., 1972, т. 3, с. 409.

⁸ Блонський П. П. Избр. пед. произв. М., 1961, с. 126.

Очевидно, щоб розв'язати цю проблему потрібно не лише створювати спеціалізовані школи, а передусім здійснювати підготовку і перепідготовку вчителів за новими методиками з тим, щоб систематично удосконалювати навчально-виховний процес у кожній школі, вдосконалювати вже наявні і використовувати нові виховні педагогічні методи.

Відомо, що сучасна педагогіка основним методом впливу вважає переконання. Останнє стосується раціонального і почуттєвого в їх єдності, змінюю неправильні відносини, формує нові, що «відповідають вимогам суспільства і виявляються в принципах і нормах комуністичної моралі»⁹. Переконання є одним із найважливіших методів виховного впливу, воно формує мотиваційну сферу, навички, самовиховання, проте не вичерпує всього педагогічного впливу.

Основними, органічно пов'язаними між собою засобами впливу на формування переконань є праця і слово. Користуючись словом, ми вдаємось до сили логіки, оперуємо міркуваннями та доказами. Праця ж надає можливість перевірити на практиці те, що у логіці доводиться за допомогою вихідних аксіом та низки міркувань. Єдність праці і слова в навчально-виховному процесі сприяє формуванню прогресивних, науково обгрунтованих світоглядних установок людини, раціональних норм її поведінки, ціннісної орієнтації на суспільно значущі зв'язки.

Важливе значення для з'ясування особливостей процесу перетворення знань у переконання мають дослідження, пов'язані з розкриттям механізмів передання нерелекторного соціального досвіду суб'єкта виховання. Цей досвід виявляється у всіх без винятку педагогічних діях¹⁰, стимулює свідому активність суб'єкта виховання, збагачує арсенал засобів педагогічного впливу, даючи педагогові змогу тонше і тактовніше реалізувати індивідуальний підхід до об'єкта виховання, сприяє продуктивнішому запам'ятовуванню і правильній оцінці інформації тощо.

Велику роль відіграє розуміння закономірностей зв'язку мови з розумовою діяльністю дитини і ефективне використання цих закономірностей у навчально-виховному процесі. Потрібно також враховувати багатofакторний характер впливу слова на психологію людини. Адже кожний педагог добре знає, що слово і пояснює, і спонукає, і переконує, і, нарешті, прищеплює певну установку. У навчально-виховному процесі кожна з цих функцій слова має певну самостійність.

Крім того, розглядаючи слово як засіб переконання, педагог не повинен випускати з уваги, що виховний вплив значною мірою залежить від об'єкта виховання і має суб'єктивний аспект, пов'язаний з емоціями індивіда¹¹. Найбільший виховний ефект досягається за умови емоційно-чуттєвої сумісності і духовної спільності педагога і об'єкта його вербального впливу.

Важливою складовою духовного розвитку особи є формування високих моральних якостей і комуністичних переконань. Школа не тільки має давати учневі певну суму знань і розвивати вміння збагачувати ці знання, а й формувати основи справжньої людяності, виховувати людське в людині. Розгляд цих завдань в їх органічній єдності є умовою ефективного розв'язання проблеми формування нової, всебічної і гармонійно розвиненої людини. «Навчання і виховання людей

⁹ Ковалев А. Г. Психология личности. М., 1965, с. 264.

¹⁰ Див.: Проблемы на сугестологията.— София, 1973.

¹¹ Див.: Клаус Георг. Сила слова.— М., 1967, с. 120.

починаючи з дитячих років,— зауважує В. В. Щербицький,— було, є і буде одним з кардинальних завдань комуністичного творення. Вся історія нашої школи підтверджує, що вона є важливим осередком формування нової людини. Єдність навчання і виховання — це визначальна педагогічна риса радянської школи, що відображує її соціалістичну класову сутність»¹². Нині дедалі більшої ваги набирає з'ясування закономірностей трансформації світоглядних знань у суспільно-моральні почуття і переконання.

Формування громадської свідомості і громадських переконань — це стрижень морального виховання і всебічного духовного розвитку особи. «Людина, по суті, починається з того, що знання стають її переконаннями»¹³, — зазначав відомий радянський педагог В. О. Сухомлинський.

За умов зрілого соціалізму відкриваються широкі можливості для реалізації програмних цілей нашої партії в галузі формування комуністичної свідомості людей, комуністичних переконань, що ґрунтуються на міцному фундаменті марксистсько-ленінської теорії. Комуністичні переконання — це світоглядні установки, що вироблені на основі глибокого засвоєння людиною комуністичних ідеалів. Вони є безпосередньо практичною єдністю свідомості і дій людини, способу думок і способу діяльності, поведінки.

Формування комуністичних переконань органічно пов'язане з вихованням високих моральних якостей людини, зрілістю її моральних почуттів. Соціальна і моральна зрілість людських почуттів ґартується в процесі напруженої фізичної і розумової праці, в ході подолання особою реальних життєвих труднощів. Якщо ж ідеться про формування високих моральних ідеалів та почуттів у дитячому віці, то тут особливого значення набуває праця вихователя, педагога.

Висока моральна думка, як писав В. О. Сухомлинський, «сама по собі в дитячій голові не виникає, її повинен прищепити вихователь»¹⁴. Причому це «прищеплювання» полягає в тому, щоб відкрити перед дитячим розумом ті горизонти людського життя, освоєння яких пробуджує активне прагнення свої власні вчинки, особисту старанність у навчанні, товариські стосунки і загалом самого себе оцінювати мірками високої моральності.

Отже, виховання — це суспільно організований, цілеспрямований процес формування особистості, своєрідний спосіб підготовки і залучення індивіда до суспільного життя, засвоєння ним наявної системи знань, форм праці, соціальних цінностей і надбань культури.

Вперше об'єктивні умови для здійснення цього процесу в масштабах суспільства створюються лише за соціалізму. Саме соціалізм виступає як справді гуманний суспільний лад. За соціалізму органічно поєднуються господарська, організаційна і виховна діяльність, стає можливим успішне розв'язання проблем виховання всебічно і гармонійно розвиненої людини, забезпечується тісна єдність ідейно-політичного, трудового і морального виховання.

* * *

В условиях развитого социалистического общества в процессе создания материально-технической базы коммунизма, совершенствования системы социалистических общественных отношений все более органично сочетается хозяйственная, организационная и

¹² Щербицький В. В. XXV съезд КПСС о совершенствовании социалистического образа жизни и формировании нового человека. — М.: Политгиздат, 1977, с. 179—180.

¹³ Сухомлинский В. А. Как воспитать настоящего человека. — Киев: Радянська школа, 1975, с. 177.

¹⁴ Там же, с. 207.

воспитательная деятельность, успешно решаются проблемы воспитания нового, всесторонне и гармонически развитого человека, обеспечивается тесное единство идейно-политического, трудового и морального воспитания.

Коммунистическое воспитание выступает как общественно организованный, целенаправленный процесс формирования гармонически развитой личности, своеобразный способ подготовки и приобщения индивида к общественной жизни, усвоения им духовной культуры социалистического общества, определенной системы знаний, форм труда и социальных ценностей.

Структура воспитательного процесса отличается многоплановостью, ее основными элементами являются субъект и объект воспитания, его содержание, цели, задачи, средства, формы, методы и, наконец, результат.

В ходе научного управления процессами коммунистического воспитания осуществляется сознательное использование закономерностей взаимодействия и взаимовлияния данных элементов структуры воспитательного процесса, обеспечиваются согласованность этого процесса с реальными запросами практики коммунистического строительства, единство субъективных факторов и объективных условий в повышении эффективности воспитания.

С. М. КОМУНАРОВ

КОМПЛЕКСНИЙ ПІДХІД ДО ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТСЬКОГО ВИХОВАННЯ

Комуністичне виховання трудящих — важливий фронт боротьби за комунізм. Нині від ефективності ідейно-виховної роботи дедалі більше залежать хід економічного, соціально-політичного й культурного розвитку країни, повна реалізація можливостей зрілого соціалізму, здійснення ленінського зовнішньополітичного курсу СРСР, зміцнення його міжнародних позицій.

Піднести ідеологічну роботу «на більш високий якісний рівень, який відповідає вимогам розвинутого соціалізму, новим завданням комуністичного будівництва»,¹ — на це скеровує постанова ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (1979 р.). У ній підкреслюється необхідність посилювати розробку проблем марксистсько-ленінської теорії, питань ідеологічної роботи, зосередити увагу на глибокому аналізі духовного життя суспільства, виробленні науково-обґрунтованих рекомендацій для дальшого вдосконалення ідейно-виховної роботи. Серед першочергових проблем, визначених постановою, важливе місце відведене розробці *методології комплексного підходу* до постановки всієї справи виховання. Принциповими вихідними положеннями тут є висновки, зроблені XXV з'їздом партії, який підкреслив: «...сучасні умови висувають нові завдання перед ідеологічною діяльністю партії. Практика партійних організацій підказує нам шлях, ідучи по якому ми можемо добитися підвищення її ефективності. Це — комплексний підхід до постановки всієї справи виховання, тобто забезпечення тісної єдності ідейно-політичного, трудового і мо-

¹ Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи: Пост. ЦК КПРС, 26 квітня 1979 р. — К.: Політвидав України, 1979, с. 6.

рального виховання з урахуванням особливостей різних груп трудящих». ²

Продуктивна розробка теорії комплексного підходу до справи комуністичного виховання активно здійснюється радянськими вченими. За роки, що минули після з'їзду партії, тут досягнуто певних успіхів. Але у світлі нових завдань, що їх ставить нині КПРС у галузі комуністичного виховання, помітними стали й деякі недоліки у розумінні комплексного підходу до виховання трудящих. Іноді ще трапляється тлумачення його як простої суми спеціальних заходів і акцій, що в своїй сукупності мають охоплювати виховним впливом об'єкт ідеологічної роботи.

Такий, сумативний підхід принципово відрізняється від комплексного — передусім у самому розумінні комплексності, яка збіднена і доведена фактично до переліку «виховних заходів», що їх за єдиним планом мають виконувати різні підрозділи, громадські організації, відомства тощо. Сумативний підхід — це доведене до схематичності відображення комплексного підходу, коли всі взаємозв'язки між елементами, сторонами виховного процесу (через їх багаторазове узагальнення і типізацію) обмежуються кількома (здебільшого прямими) детермінаціями. Закономірне для процесу пізнання, таке зведення одиничного й окремого до загального виявляється неефективним, коли йдеться про проблеми виховання, оскільки найчастіше призводить до відриву від реальності явища.

У цьому розумінні сумативний підхід фактично суперечить комплексному, бо останній передбачає разом з аналітичним і синтетичний етап в організації виховного процесу, тобто не тільки його розчленування, а й (що найголовніше) точно дозоване й глибоко обгрунтоване поєднання його компонентів у, так би мовити, живу, цілісну систему дій, якою і є насправді виховний процес.

Ясна річ, перехід від, так би мовити, вузьковідомчого поділу праці у галузі виховання до її міжвідомчого розподілу теж є необхідним етапом у поліпшенні ідейно-виховної роботи. Однак сама сутність принципу комплексного підходу, гадаємо, ще приховує більш глибинні — і більш цікаві з боку теоретичного — взаємозв'язки між різними сторонами виховного процесу, генезис яких іде, очевидно, від розуміння гармонійності нової людини, будівника комунізму як внутрішньо цілісної, творчо-активної особистості, усі сфери й вияви діяльності якої теж відзначаються несуперечливістю, єдиною спрямованістю, цілісністю і розчленування якої — скажімо, на трудову, політичну й моральну — завжди буде досить умовним, припустимим хіба що як аналітичний прийом.

Оскільки ж виявлення принципу комплексності можемо помітити вже у самій природі людської діяльності, то її свідомою організацією — а це, очевидно, і є мета виховання — теж повинна будуватися з урахуванням того, що той чи той вид діяльності (виховання) завжди несе у собі моменти інших видів діяльності (виховання). Діалектична єдність і взаємоперехід цих видів якраз і становить, з нашого погляду, закономірний наступний крок у розвитку теорії комплексного підходу до комуністичного виховання.

Детальне вивчення такої його інтерпретації — актуальне завдання сьогоднішнього дня. Однак уже тепер можна зробити перші практичні висновки. Зокрема, чітко профільний поділ виховної роботи має умов-

² Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики: Доп. XXV з'їздові КПРС, 24 лютого 1976 р. — В кн.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 83.

ний характер. Підносити його в абсолют — значить збіднювати зміст і наперед зменшувати ефективність виховного процесу. Крім того, високі результати, приміром, трудової діяльності можуть за певних умов пояснюватися не власне трудовим, а політичним чи моральним вихованням.

Ця взаємозалежність, врахування якої обіцяє продуктивні наслідки, добре простежується на прикладі інтернаціоналістського виховання. Те, що завдання інтернаціоналістського виховання можна успішно розв'язувати лише за умови комплексного підходу, — нині загальноєвизнано. У сучасній літературі³ досить вичерпно сформульовані вимоги такої комплексності. Зазначається, що формування інтернаціоналістської свідомості має здійснюватися в комплексі загального процесу виховання трудящих, у єдності з ідейно-політичним, трудовим і моральним вихованням, з урахуванням соціально-класових і національних особливостей людей, їхнього віку, специфіки виробничого колективу, в якому вони працюють, умов, в яких вони живуть, тощо.

Тому цікаво проаналізувати, як відбувається формування інтернаціоналістської свідомості (мета інтернаціоналістського виховання) у процесі ідейно-політичного, трудового і морального виховання.

У суспільстві реального соціалізму ідейно-політичне виховання є водночас і інтернаціоналістським вихованням. Про це свідчить і досвід виховної роботи в країнах соціалістичної співдружності. Такий зв'язок пояснюється передусім тим, що марксизм-ленінізм за своєю сутністю є інтернаціональним ученням. «Пролетарський інтернаціоналізм — не просто один з елементів або аспектів марксизму-ленінізму, — підкреслює член Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС товариш М. А. Суслов. — Він проймає весь зміст теорії і практики наукового комунізму. Сама марксистсько-ленінська теорія виникла і розвивається як узагальнення інтернаціонального досвіду робітничого руху, вираження інтернаціональних інтересів робітничого класу. В цьому розумінні вся історія марксизму є історія становлення і розвитку пролетарського інтернаціоналізму»⁴.

Ідейно-політичне й інтернаціональне виховання трудящих має фактично одну і ту саму мету, його головним напрямом є розвиток у свідомості людей глибоко інтернаціоналістського, комуністичного світогляду. «Серцевиною ідеологічної, політико-виховної роботи було і лишається формування у радянських людей наукового світогляду, беззавітної відданості справі партії, комуністичним ідеалам, любові до соціалістичної Вітчизни, пролетарського інтернаціоналізму».⁵

Комуністичний світогляд на науковій основі розкриває об'єктивні закони реального світу, виражає інтереси передових сил суспільства, сприяє його прогресивному розвитку, дає цілісне, свідоме відображення дійсності, опосередковане суспільними й індивідуальними потребами людей, їхніми інтересами, завданнями, ідеалами. У свідомості людини воно складається і розвивається в процесі узагальнення і осмислення нею свого життєвого досвіду з класових, пролетарських позицій.

³ Див.: Баграмов Э. А. Национальные отношения и интернациональное воспитание: Вопросы методологии и историографии. — В кн.: Основные направления изучения национальных отношений в СССР. М.: Наука, 1979; Великая сила интернационального единства. — Киев: Политиздат Украины, 1979; Нестеренко Г. Я. Проблема сознания в марксистско-ленинской социологии. — М.: Мысль, 1971; Шпилюк В. Я. Интернационализм социалистического образа жизни. — Львов: Вища школа, 1979, та ін.

⁴ Суслов М. А. Наша эпоха — эпоха торжества марксизма-ленинизма. — Коммунист, 1976, № 5, с. 16.

⁵ Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи, с. 9.

Комуністичний світогляд становить ядро інтернаціоналістської свідомості будівника нового суспільства, — отожд, формування комуністичного світогляду і розвиток ідейно-політичної й інтернаціоналістської свідомості трудящих потребує взаємопов'язаного, нероздільного здійснення. Це зрозуміло. Але важливо також з'ясувати і те, яке ж співвідношення у виховному процесі кожного з названих напрямів, у чому полягає їхня особливість — адже допущення похибок у цьому питанні може породити односторонність у підході до виховання, порушити єдність складових частин цього процесу.

Комуністична ідеологія ґрунтується на основоположеннях марксистсько-ленінської теорії і втілюється у практичних ділах марксистсько-ленінських партій, соціалістичних держав, у революційно-перетворюючій діяльності трудящих мас. Інтернаціоналістські переконання становлять синтез знань марксизму-ленінізму і глибокого розуміння політики братніх компартій, держав соціалістичної співдружності. Ці переконання органічно входять до політичної свідомості трудящих мас, основу якої складають знання про відносини між класами, націями, державами за соціалізму. І оскільки робітничий клас, колгоспне селянство і народна інтелігенція, представники різних націй і народностей керуються за соціалізму єдиною ідеологією, борються за досягнення спільної мети — побудови комунізму, їхня політична свідомість за своїми об'єктивними рисами виявляється інтернаціоналістською. Інтернаціоналістська політична свідомість трудящих формується на єдиній основі — основі класових і національних відносин, властивих соціалізму.

Інтернаціональне і національне в соціалістичній суспільній і індивідуальній свідомості постають не як паралельні і тим паче не як відособлені одна від одної сторони. Вони перебувають в органічній єдності, у взаємозв'язку, і їхньою сполучною ланкою, що визначає зміст і напрям їхнього розвитку, є класова, пролетарська політична свідомість. Інтернаціоналістичні риси політичної свідомості трудящих не можна відокремлювати від їхньої національної свідомості, так само як неприпустимо розглядати ці галузі духовного життя поза політикою і ідеологією. Свідомість нації завжди є, насамперед, свідомість певного класу, а вона не звідна (хоч це і заперечують буржуазні ідеологи) до расових, мовних та етнічних ознак, бо сповнена живого соціально-політичного змісту.

Буржуазні ідеологи, не визнаючи взаємозв'язку класової і національної свідомості, нині посилено наполягають на так званій планетарній свідомості. Автори цієї новації виставляють класову боротьбу анахронізмом, силкуються довести існування якоїсь «метаідеології», нібито однаковою мірою властивої і капіталізму, і соціалізму. «Планетарна», «трансїдеологічна» свідомість протиставляється ними інтернаціоналістській, з реальністю якої їм, певна річ, важко погодитись, бо вона виражає єдність інтересів робітничого класу, трудящих мас у боротьбі проти буржуазії, експлуататорів.

З розвитком соціалістичного суспільства, утвердженням зрілого соціалізму в СРСР, з новими успіхами світового соціалізму змінюється співвідношення інтернаціонального і національного факторів. Чим далі зростає роль інтернаціоналізму. Водночас, як слушно зазначає М. І. Куліченко, зазнали істотних змін місце і роль національних чинників у суспільному житті: збільшилося значення нових національних цінностей, трансформувалися критерії витлумачення національного — якщо раніше у ньому вбачали лише відмінність між народами, то нині

істотне місце в його змісті відведене спільним, соціалістичним за своєю природою рисам націй і народностей⁶.

Результативність ідейно-політичного, інтернаціоналістського виховання значно підвищується, якщо воно здійснюється у міцному зв'язку з боротьбою проти буржуазного націоналізму, має активний, наступальний характер.

«Наш обов'язок,— підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи»,— проти-поставити підривної політичній та ідеологічній діяльності класового противника, його злісним наклепам на соціалізм непохитну згуртованість, монолітну ідейну єдність своїх рядів, глибоку переконаність і політичну пильність кожної радянської людини, її готовність захищати Батьківщину, революційні завоювання соціалізму»⁷.

Співвідношення інтернаціонального і національного втілюється не тільки в політичній свідомості, а й в інших сферах духовного і матеріального життя. Воно наявне в соціалістичній праці, роль якої у формуванні інтернаціоналістської свідомості постійно зростає. Це спричинене, передусім, розширенням і поглибленням процесу інтернаціоналізації соціалістичного виробництва, розвитком міжнародних і міжнародних інтеграційних зв'язків між країнами соціалістичної співдружності.

За соціалізму самий характер праці такий, що перетворення її на комуністичну постає як програмне завдання практичної діяльності Комуністичної партії. Вже у 1920 р. В. І. Ленін писав: «Ми будемо працювати, щоб витравити прокляте правило: «кожний за себе, один бог за всіх», щоб витравити звичку вважати працю тільки повинністю і правомірною тільки оплачену за певною нормою працю. Ми будемо працювати, щоб вкоренити у свідомість, у звичку, в повсякденний побут мас правило: «всі за одного і один за всіх», правило: «кожний по своїх здібностях, кожному по його потребах», щоб вводити поступово, але неухильно комуністичну дисципліну і комуністичну працю»⁸.

Така праця за своєю сутністю — інтернаціональна. А тому трудове виховання органічно включається в комплекс складових усього процесу формування інтернаціоналістської свідомості.

Суспільний характер соціалістичної праці є об'єктивним джерелом формування у трудящих почуття колективізму, дружби народів, інтернаціоналістської згуртованості. Отже, виховання комуністичного ставлення до праці є водночас вихованням почуття класової солідарності робітників, трудящих, представників різних націй і народностей.

Ставлення до праці — явище багатогранне. Це, передусім, процес, що здійснюється між людиною і природою, в якому співвідносяться особисті, групові, класові, національні, загальносуспільні та інші інтереси людей. Це не тільки загальнолюдське відношення — у ньому завжди наявний конкретний класовий зміст. Отож, концентруючи увагу на піднесенні ефективності трудового виховання, ми разом з тим стимулюємо процес формування у людини певних, притаманних соціалізму, соціально-політичних, інтернаціоналістських якостей і рис. І це природно, адже тенденція інтернаціоналізації суспільного виробництва визначається головним чином тим, що його розвиток дедалі більше залежить від дружних зусиль усіх країн соціалістичної співдружності, а всередині

⁶ Див.: Куличенко М. И. Национальное и интернациональное в социалистическом обществе.— Вопросы философии, 1979, № 5, с. 50.

⁷ Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи, с. 8—9.

⁸ Ленін В. І. Від першого суботника на Московсько-Казанській залізниці до Всеросійського суботника-маївки.— Повне збір. творів, т. 41, с. 101.

ні кожної країни — одного району від одного, однієї республіки від одної. Так, наприклад, в СРСР у продукції, що виробляється будь-яким заводом чи фабрикою, оречевлена праця багатьох національностей. Скажімо, випуск тракторів у Мінську забезпечують 274 заводи-постачальники; 170 підприємств і наукових закладів РРФСР, УРСР, БРСР та інших республік допомагають у будівництві Чебоксарського тракторного заводу тощо.

Ця ж тенденція виявляється в усіх країнах соціалістичної співдружності, сприяючи глибокому усвідомленню кожним трудівником соціального сенсу своєї праці, значення власних зусиль для спільної справи комуністичного будівництва, для усього світового соціалізму, становлячи міцну матеріальну основу формування інтернаціоналістської свідомості.

Потреби й інтереси, що виникають у виробничій сфері, ефективно реалізуються завдяки непорушному політичному союзові соціалістичних країн. В. І. Ленін зазначав, що «економічний розрахунок, так само як інстинкт та свідомість інтернаціоналізму і демократизму, вимагає найскорішого зближення і злиття всіх націй в соціалістичному суспільстві»⁹. Усвідомлення трудящими інтернаціонального характеру соціалістичного суспільного виробництва сприяє зміцненню їхньої дружби, пролетарської згуртованості у боротьбі за досягнення інтернаціональних цілей. У братній сім'ї соціалістичних націй і народностей трудящий свідомо сприймає свою працю як частину праці всього соціалістичного суспільства, всієї соціалістичної співдружності.

Соціалістичний інтернаціоналізм стає моральним стимулом у праці. Цій його ролі потрібно приділяти особливу увагу у виховній роботі. До перемоги соціалістичної революції інтернаціоналізм виявляв себе у свідомості трудящих скоріше як ідейний фактор їхньої політичної (класової) боротьби. Ця ідейна сторона інтернаціоналізму і сьогодні має надзвичайно велике значення, але тепер він є ще й моральним стимулом виробничої діяльності людей.

Трудящі СРСР, усіх братніх соціалістичних країн виявляють активну заінтересованість у всемірному розвитку міжнародних зв'язків. Між підприємствами країн — учасниць РЕВ дедалі ширше розгортається соціалістичне змагання, яке має не тільки виробниче, а й загальнополітичне, морально-виховне значення. Приміром, широко відомий почин робітників Чепельського металургійного і машинобудівного комбінату, який у 1977 р. розгорнули соціалістичне змагання на честь 60-річчя Великого Жовтня. Високі зобов'язання угорських робітників дістали гарячу підтримку в усіх країнах соціалістичної співдружності. Такий самий відгук був на почин колективу Волзького автозаводу, який на честь 30-річчя Ради Економічної Взаємодопомоги взяв високі зобов'язання щодо виконання експортних завдань і закликав всемірно зміцнювати єдність соціалістичних країн. Новими успіхами у виконанні соціалістичних зобов'язань зустріли трудящі СРСР і братніх країн 110-ту річницю від дня народження В. І. Леніна, третю річницю нової Радянської Конституції. Новими трудовими перемогами, дальшим розгортанням соціалістичного змагання відзначають вони славу подію — XXVI з'їзд ленинської Комуністичної партії.

Вищою формою соціалістичного змагання є боротьба його учасників за комуністичне ставлення до праці. Співдружність братніх народів зцементована їхньою вільною працею, в якій гармонійно поєднуються особисті і суспільні, національні й інтернаціональні інтереси. Така

⁹ Ленін В. І. Про карикатуру на марксизм.— Повне збір. творів, т. 30, с. 115.

праці підносить ініціативу і творчість трудящих мас, свідчить про зростання їхньої ідейної, громадянської зрілості.

Буржуазні ідеологи намагаються приписати праці егоїстичний, або корпоративістський, характер, відокремити її від політики, від соціального життя. Але, насправді, жодна нація не змогла б у вузьконаціональних рамках розвивати свій промисловий потенціал. Це тим більше стосується історичного завдання перетворити працю з необхідності на внутрішню потребу, на засіб самореалізації людини,—завдання, яке успішно розв'язує соціалізм. К. Маркс писав, що «визволення праці — не місцева і не національна проблема, а соціальна, яка охоплює всі країни, де існує сучасне суспільство, і що її розв'язання залежить від практичного і теоретичного співробітництва найбільш передових країн»¹⁰.

Народи соціалістичної співдружності дедалі глибше усвідомлюють, що розв'язання завдань, спільних для всіх братніх країн,—це єдино правильний шлях до успішного досягнення і національних, і інтернаціональних цілей, до всемірного підвищення їхнього добробуту, духовної культури, до створення нового суспільства.

Спільність інтересів трудящих соціалістичних країн посилює виховне значення праці, підвищує її політичний і моральний вплив на формування їхньої свідомості. У комуністичному ставленні до праці міцніє взаємозв'язок ідейно-політичного і морального моментів. Підкреслюючи дедалі щільніший зв'язок політичних і моральних компонентів у вихованні гармонійно розвиненої особи. Л. М. Архангельський писав: «У системі комуністичного виховання на перший план висувається зв'язок ідейно-політичного і морального виховання. Обґрунтування їх нерозривного зв'язку випливає з завдання формування цілісної, гармонійно розвиненої особи, вироблення активної життєвої позиції, що підносить і облагороджує людину»¹¹.

Політичний, класовий зміст соціалістичної моралі визначає її вплив на формування інтернаціоналістської свідомості, от чого інтернаціональне і моральне виховання взаємопов'язані за своїми атрибутивними ознаками. Адже головною метою виховання є формування особистості, що характеризується готовністю, здатністю, умінням будувати нове суспільство. «В основі комуністичної моральності лежить боротьба за зміцнення і завершення комунізму»¹², — підкреслював В. І. Ленін.

Тривалий час, розглядаючи співвідношення морального й інтернаціоналістського виховання, моральну галузь часто залічували до суто практичної, а інтернаціональну — до ідейно-теоретичної сторони, через що вони здебільшого розглядались автономно, ізольовано. Цей методологічний прорахунок долається останніми роками. І теоретично, і практично доведено, що інтернаціоналізм є не тільки ідейною, а й моральною нормою поведінки людей, а почуття інтернаціональної солідарності — однією з найважливіших морально-політичних якостей. Нині інтенсивно досліджується проблема перетворення ідей і вимог пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму на моральні стимули і моральні норми вчинків людини¹³.

¹⁰ Маркс К. Загальний статут і організаційний регламент Міжнародного товариства робітників.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 17, с. 432.

¹¹ Архангельский Л. М. Нравственное воспитание и формирование нового человека.— Вопросы философии, 1977, № 2, с. 15.

¹² Ленін В. І. Завдання спілок молоді: Промова на III Всеросійському з'їзді Російської Комуністичної Спілки Молоді, 2 жовт. 1920 р.— Повне збір. творів, т. 41, с. 298.

¹³ Див.: Куличенко М. И. Укрепление интернационального единства советского народа.— Киев: Политиздат Украины, 1976, с. 285; Харчев А. Г. Интернациональ-

Однак проблема співвідношення морального й інтернаціонального цілком ще не розв'язана: деякі спеціалісти і тепер розглядають інтернаціоналізм як рису духовного обличчя людини тільки на вищому теоретичному рівні. Коли ж річ заходить про моральну сторону інтернаціоналізму, то часто аналізують не співвідношення морального й інтернаціонального, а процес перетворення інтернаціоналізму на моральну характеристику діяльності людей.

У моральній свідомості трудящих соціалістичних країн постійно зміцнюється розуміння взаємозв'язку інтернаціонального і національного. Їх співвідношення виявляється, зокрема, і в моральному ідеалі людини, воно відображує, як і належить ідеалові, насамперед уявлення людей про майбутнє суспільних відносин, про моральну поведінку людей майбутнього, моральне усвідомлення перспектив розвитку нових історичних спільностей людей, що формуються у процесі творення комуністичного суспільства. Тому в імперативах морального ідеалу співвідношення інтернаціонального і національного дедалі більше набуває рис загальнонародного, інтернаціонального.

В основі цього — глибоке проникнення соціалістичного інтернаціоналізму в усі норми моралі, моральну свідомість і моральні відносини людей. Дійова сила моралі концентрується у моральних якостях, що розкривають ставлення людини до суспільства, до інших людей. Інтернаціоналізм у таких якостях виражає передусім класову спільність трудящих, однак класовий (інтернаціональний) характер комуністичної моралі неоднаково інтенсивно і глибоко проймає всі елементи моралі. Зважати на цю обставину конче потрібно, особливо в інтернаціоналістському вихованні, що покликане, зокрема, організовувати і вирівнювати хід цього проникнення.

Важливою морально-політичною якістю будівників соціалізму і комунізму є виконання громадянського обов'язку, який з погляду комуністичної етики означає моральний обов'язок людини, колективу, соціальної групи, класу перед іншими людьми, суспільством загалом. Громадянський обов'язок за соціалізму глибоко інтернаціональний, бо він виражає єдині класові обов'язки. Щодо громадян соціалістичних країн він означає сумлінну працю на загальне благо соціалістичної вітчизни і всього світового соціалізму, збереження, охорону і примноження соціалістичної власності як спільного набутку соціалістичних націй і народностей, суворе дотримання єдиних правил соціалістичного співжиття, мужній і вмілий захист завоювань соціалізму.

До найважливіших морально-політичних якостей людини праці в соціалістичному суспільстві належать патріотизм і інтернаціоналізм, які набули в наш час значного змістового збагачення. Комплексний підхід до інтернаціонального виховання вимагає постійного зміцнення єдності інтернаціоналізму і патріотизму радянських людей, всіх трудящих країн соціалістичної співдружності.

«Струнка система інтернаціонального виховання, — зазначає член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК КП України товариш В. В. Щербицький, — передбачає його зв'язок з усіма сторонами ідеологічної роботи, в тому числі з вихованням соціалістичного патріотизму»¹⁴.

У справі організації виховання радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму є певні труднощі, пов'язані головним чи-

ное и национальное в моральных ценностях социалистического общества. — В кн.: Социализм и нации. М., 1975, с. 313 та ін.

¹⁴ Щербицький В. В. Международное значение опыта национальных отношений в СССР. — Киев: Политиздат Украины, 1974, с. 20.

ном з тим, що водночас з розвитком цих сторін свідомості треба забезпечити і цілеспрямоване формування національної свідомості і само-свідомості, почуття загальнонаціональної гордості радянської людини, суспільної свідомості соціалістичних націй і радянського народу. Поки ще не достатньо розроблені методологічні основи всебічного врахування процесу розвитку всіх цих сторін духовного життя радянських людей, трудящих в інших соціалістичних державах, а тим часом комплексність в організації їхнього розвитку — насутня вимога життя.

Не можна забувати і того, що і самі ці якості перебувають у постійному розвитку. Змінюється їхній зміст. Відбуваються, наприклад, перетворення у структурі соціалістичного патріотизму: нині це соціальне почуття виражає ставлення не тільки до своєї батьківщини, відповідальність за долю не лише своєї країни, а й усєї системи соціалізму. У ньому ще більше зросла роль соціально-класового чинника, адже соціалістичний патріотизм як ставлення народу до його соціалістичної вітчизни за своїм походженням і сутністю є закономірним розвитком патріотизму пролетарського, що органічно пов'язаний з інтернаціоналізмом.

Усі ці нові моменти, певна річ, досліджуються радянськими ученими, але це по суті перші, пошукові розробки, вони потребують методологічної підмоги. Так, наприклад, враховуючи посилення зв'язку між патріотизмом і інтернаціоналізмом у радянському суспільстві, П. М. Рогачов і М. А. Свердлін пропонують під час дослідження цього процесу як внутрішнього для такої багатонаціональної соціалістичної країни, як, скажімо, СРСР, говорити не про поєднання патріотизму і інтернаціоналізму, а про діалектику національного і загальнорадянського (інтернаціонального) у патріотичній свідомості, про поєднання національної гордості і патріотизму — на тій підставі, що вони по суті зливаються з інтернаціоналізмом, немовбито стають синонімами¹⁵. Задум і приціл такого трактування можна зрозуміти. Однак тут постають труднощі методологічного характеру — зокрема, дифузія понять: інтернаціоналізм за такого підходу стає патріотичним, а патріотизм — інтернаціональним, хоча й очевидно, що кожне з цих понять має свій, цілком певний, не звідний до іншого зміст. Отже, для більш точного визначення спільних моментів у цих поняттях потрібні нові, поглиблені розробки — і передусім у галузі методології комплексного підходу, оскільки він дозволяє виявити, що спільні для них моменти не замикаються на простому поєднанні цих двох понять, а проступають крізь треті, суміжні аспекти інтернаціонального виховання.

Важливим елементом патріотизму є любов до свого народу, до його революційного минулого, сучасного і майбутнього, прогресивних традицій, мови, культури, національних особливостей, до його діяльності у розвитку суспільства, до боротьби за прогресивні ідеали.

Ставлення людей до суспільного і державного ладу є визначальним елементом патріотизму. Це ставлення в капіталістичних країнах суперечливе. Значна частина пролетаріату негативно настроєна щодо буржуазного державного ладу і політики, здійснюваної панівним класом, хоча обидва ці класи є представниками однієї і тієї самої нації.

І навпаки, в умовах соціалізму робітничий клас, колгоспне селянство і народна інтелігенція всіляко підтримують політику держави, марксистсько-ленінської партії, мають глибоке патріотичне почуття до

¹⁵ Див.: Рогачев П. М., Свердлин М. А. Патриотизм и общественный прогресс.— М.: Политиздат, 1974, с. 186.

суспільного і державного ладу, усвідомлюють, що соціалістична загальнонародна держава виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих всіх націй і народностей країни.

Ми навели тут ці приклади для того, щоб показати, що зв'язки між патріотизмом та інтернаціоналізмом, між національним і класовим надзвичайно складні і розмаїті, оскільки завжди детерміновані конкретними історичними і соціальними факторами. Тому їхня справжня діалектика складніша формул простої залежності, що їх пропонують деякі дослідники. У цій галузі ще належить здійснити значні дослідження.

Це стосується і такої важливої сторони у вихованні соціалістичного патріотизму, як етнічні особливості тих чи тих спільностей людей. Комплексний підхід до інтернаціоналістського виховання різних верств населення, соціальних і етнічних груп ґрунтується на розумінні визначальної ролі політичного характеру цього процесу. Це виховання здійснюється на теоретичному фундаменті марксизму-ленінізму, бо основою інтернаціоналістської свідомості народних мас є стійка ідейна переконаність членів соціалістичного суспільства. Водночас ця вимога диктується і тим, що в окремих народів зміцнення ідейної інтернаціоналістської переконаності (скажімо, внаслідок особливостей національних традицій) може іноді бути дещо загальмованим. Позбутися тягаря минулого, яке особливо живуче у національних почуттях, — справа не легка. Елементи старої ідеології, що іноді набувають форми національних почуттів, можуть відтворюватися, підтримуватися силою звички. Не можна забувати і про те, наголошує товариш Л. І. Брежнев, що «національні пережитки всіляко підігрівають іззовні політики і пропагандисти буржуазного світу»¹⁶.

Забобони і пережитки минулого можуть залишитися навіть тоді, коли об'єктивні передумови їхнього існування давно ліквідовані. Прикладом, націоналістичні погляди можуть житися місництвом, яке виявляється свого роду соціальною інтерпретацією націоналізму. Пережитки минулого можуть набирати й іншого вигляду, подекуди завуальованого, неявного, — мотивів дій, окремих сторін того чи того суспільного процесу, в якому сильний вплив суб'єктивного чинника.

Живучість таких передсудів і пережитків зумовлює потребу ефективної організації нашої боротьби з ними. І тут великі сподівання покладаються знову-таки на комплексний підхід у справі виховання трудящих. Це стосується не тільки врахування взаємозалежності різних галузей виховання, а й зв'язку між дією його джерел і рушійних сил — тобто не тільки між фрагментами змісту цього процесу, а й між організацією ідеологічної, політико-виховної роботи на різних соціальних рівнях, в усіх соціальних групах і осередках, де розгортається життя людини.

Адже якщо, скажімо, у виробничих колективах, в учнівських і студентських групах така робота організована загалом задовільно, то за місцем проживання, у сім'ї, в гуртожитках потрібно докласти ще чимало зусиль для її налагодження. Тим часом в ідеологічній роботі в галузі формування особи патріота-інтернаціоналіста велике значення мають сім'я, школа, вуз і технікум, ПТУ; потрібно враховувати і координувати також виховний вплив системи політичного навчання, засобів масової інформації, інтернаціональних клубів, обміну досвідом роботи

¹⁶ Брежнев Л. І. Про п'ятдесятиріччя СРСР: Доп. на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР 21 груд. 1972 р. — У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К., 1974, т. 4, с. 61.

між промисловими, сільськогосподарськими і науковими підприємствами і установами країн соціалістичної співдружності, листування з зарубіжними кореспондентами, ідеологічний ефект туристичних подорожей до зарубіжних країн тощо.

Міжнародними усе частіше виступають відносини в сім'ї: майже сьома частина сімей (8 млн. з 59 млн., за даними 1970 р.) складається з представників різних національностей. Сім'я, як справедливо зазначає М. Х. Халмухамедов, об'єктивно стає сьогодні безпосередньою сферою інтернаціоналістського виховання, має вплив на розвиток інтернаціоналістської свідомості¹⁷.

Інтернаціоналістське виховання набуває системності — а це одна з передумов комплексного підходу — безпосередньо у виробничих колективах, на новобудовах п'ятирічок, де працюють представники багатьох національностей. Виховна робота у виробничих колективах перебуває в центрі уваги парторганізацій, комсомолу, профспілок, причому нині вона найбільш активно провадиться безпосередньо в бригадах — головній ланці сучасного виробництва.

Першорядна роль в інтернаціоналістському вихованні трудящих належить системі політичного навчання, яка охоплює в СРСР 40 млн. чоловік (серед них — 8 млн. юнаків і дівчат, які навчаються в системі комсомольської політосвіти). На багатьох підприємствах, при районних та міських парторганізаціях функціонують «народні університети», де слухачі вивчають, зокрема, теорію розвитку націй і національних відносин, ідеї і принципи пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму. Велику виховну роботу в масах здійснюють товариство «Знання», товариство книголюбів та ін.

Справжньою школою інтернаціоналістського виховання є радянські Збройні Сили, армії країн — учасниць Варшавського договору. Глибоке розуміння патріотичного й інтернаціонального обов'язку надихає воїнів братніх армій на дальше підвищення бойової майстерності, активно сприяє формуванню у них почуття братерства по зброї, рішучості захищати завоювання соціалізму.

Важливо врахувати і те, що зміцнення взаємозв'язку інтернаціонального і морального у формуванні окремої особи, певного покоління, різних верств населення здійснюється зовсім не однаково. Наприклад, у школярів почуття інтернаціоналізму виявляється насамперед у морально-характерологічних і власне моральних якостях. І не випадково їхнє ставлення до братніх народів, до людей інших національностей найчастіше дістає емоційно-чуттєвого вираження. Основою інтернаціоналістської свідомості студентів, молодих робітників і колгоспників є скоріше теоретичні суспільно-політичні знання. Їхнє почуття класової солідарності стає невід'ємною частиною не тільки морально-характерологічних і власне моральних, але й ідейно-моральних, морально-політичних якостей. Є своя специфіка і в організації інтернаціоналістського виховання в армійському середовищі, серед представників творчої інтелігенції, пенсіонерів тощо, детальний аналіз якої ще належить здійснити науковцям, працівникам ідеологічного фронту.

У цій статті ми зробили спробу подати загальні риси методології комплексного підходу до формування інтернаціоналістської свідомості, оскільки обґрунтована сучасна постановка самої проблеми є, з нашого погляду, одним з невідкладних завдань теоретичної думки у цій галузі суспільствознавства. Інтенсивної розробки означеної проблематики ви-

¹⁷ Див.: Халмухамедов М. Х. Национальные отношения в развитии социального общества. — Вопросы философии, 1976, № 8, с. 20.

магає від учених-суспільствознавців постанова ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», її необхідність глибоко спричинена самим життям, тими новими історичними завданнями, які розв'язує нині радянський народ.

* * *

Методология комплексного підхода к интернационалистскому воспитанию, о необходимости разработки которой говорится в постановлении ЦК КПСС «О дальнейшем улучшении идеологической, политико-воспитательной работы», требует углубленного понимания самой идеи комплексности. Последняя не может сводиться к простой суммативности, ибо предполагает наличие органической взаимосвязи между интернационалистским воспитанием, с одной стороны, и политическим, трудовым и моральным воспитанием, с другой. Комплексная организация воспитательного процесса требует тесной координации действия всех ее средств, совершенствования ее методов применительно к тем социальным ролям, которые играет индивид на производстве и в быту, в трудовом коллективе и в семье и т. д., учета социальных, демографических, этнических и др. особенностей различных слоев населения.

В. П. КИРИЧЕНКО

ПРИРЕЧЕНІСТЬ

«НЕОКОЛООНІАЛІСТСЬКОГО РЕВАНШУ» ІМПЕРІАЛІЗМУ

Характер сучасної епохи, обличчя сучасного світу визначається переможним розвитком світового соціалізму, початок якому поклав Великий Жовтень. Зміцнення світової соціалістичної системи, крах колоніальних імперій, дедалі міцніюча солідарність трьох основних потоків сучасного революційного процесу, яка є могутнім локомотивом історії, — усе це переконливо свідчить про правильність теорії і практики наукового комунізму, обґрунтованість наукового марксистсько-ленінського передбачення комуністичних перспектив розвитку людства.

Намагаючись загальмувати переможну ходу соціалізму, імперіалісти, реакціонери ідуть на загострення міжнародного становища. Вони сподіваються з допомогою політики «антирозрядки» і «неоколоніалістського реваншу» відкинути людство на кілька десятиліть назад, відновити своє світове панування. Так, характерною особливістю сучасного міжнародного становища є його ускладнення, викликане спробами імперіалізму, реакції змінити на свою користь співвідношення сил на світовій арені, підірвати хід розрядки, розвиток міжнародного співробітництва. Нині агресивність політики імперіалізму щодо всіх складових частин світового революційного процесу посилюється, що яскраво виявляється у спробах імперіалістичної експансії з боку розвинутих капіталістичних країн, транснаціональних монополій, спрямованих на підірвання національно-визвольного руху.

Дальшому розгортанню національно-визвольної боротьби народів, яку значною мірою надихає теорія наукового комунізму, вагомі досягнення реального соціалізму, імперіалізм намагається протиставити посилення неоколоніалістської експлуатації народів, політику придушення їх визвольних рухів, агресію й ідеологічний тиск, плекаючи надії за допомогою цих засобів «переробити історію». У цьому — зміст імпе-

ріалістичних спроб здійснити неокolonіалістський реванш у боротьбі проти світового соціалізму. Таким є зовнішньополітичний курс уряду Тетчер в Англії, урядів Японії, ФРН, Франції, Ізраїлю. Таким є імперіалізм США — головної неокolonіалістської сили, ворога визвольного руху народів Азії, Африки, Латинської Америки. Імперіалісти США, підкреслює Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, «все ще сподіваються, що їм вдасться йти проти волі народів, підпорядкувати своєму пануванню інші суверенні держави, які не мають можливості постояти за себе, хочуть диктувати цим державам політику, розпоряджатися їх природними багатствами»¹.

Неокolonіалізм — безпосереднє гальмо на шляху народів країн, що розвиваються. Виступаючи в Берліні на міжнародній науковій конференції «Спільна боротьба робітничого руху і національно-визвольного руху проти імперіалізму, за соціальний прогрес», кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС товариш Б. М. Пономарьов підкреслив, що у «70-ті роки на порядок денний було поставлене питання про ліквідацію усєї неокolonіалістської структури експлуатації... У відповідь імперіалізм вирішив взяти «неокolonіалістський реванш»... зробив спробу «переграти історію», тобто знову забезпечити собі можливість безперешкодно експлуатувати країни, які звільнилися»². Ці підступні намагання дістають рішучу відсіч у країнах соціалістичної співдружності, у прогресивної громадськості світу. Нинішні спроби неокolonіалістів перейти у контрнаступ проти національно-визвольного руху — це значною мірою нове явище у міжнародному житті, яке вирросло з традиційної для імперіалізму політики загарбання й експлуатації. Усім цим зумовлена актуальність всебічного аналізу сутності неокolonіалізму, його джерел, форм та засобів.

Термін «неокolonіалізм» з'явився в науковій літературі та публіцистиці у 50-х роках в умовах розпаду колоніальної системи імперіалізму на другому етапі загальної кризи капіталізму, який почався після розгрому ударних сил імперіалізму — німецького, італійського та японського фашизму — під час другої світової війни.

Для буржуазних ідеологів характерне прагнення приховати дійсну суть неокolonіалізму як передусім імперіалістичної політики. В солідних американських та англійських енциклопедичних виданнях немає навіть слова «неокolonіалізму»³. Якщо ж робляться спроби дати визначення неокolonіалізму, то їх наслідком є звуження його трактування, спотворення його соціально-класової сутності. Так, французький енциклопедичний словник Лярус тлумачить неокolonіалізм як «нову форму визначення колоніалізму у ХХ сторіччі, що означає економічне панування над країнами, які дістали незалежність»⁴. Майєрівська енциклопедія (ФРН) називає неокolonіалізмом «політику індустріально розвинутих країн щодо країн Азії, Африки та Латинської Америки, які недавно звільнилися від колоніальної залежності»⁵.

Такі визначення поняття неокolonіалізму пояснюють його лише як нову, «осучаснену» форму визначення колоніалізму, обмежуючи йо-

¹ Брежнев Л. І. Промова на урочистому засіданні в Алма-Аті, присвяченому 60-річчю Казахської РСР і Комуністичної партії Казахстану. — Радянська Україна, 1980, 30 серпня.

² Международная научная конференция в Берлине. — Правда, 1980, 21 октября.

³ Див.: Collier's Encyclopedia. Washington, 1962; Encyclopedia International. New York, 1974; Encyclopedia Americana. New York, 1973; The Oxford English Dictionary. London, 1976, etc.

⁴ Grand Larousse Encyclopédique. Paris, 1963, t. 7, p. 714.

⁵ Meyers Enzyklopädisches Lexicon. Mannheim, 1976, band 17, s. 56.

го економічним пануванням. Вони не називають суб'єкта неоколоніалізму, а це якраз найголовніше, оскільки в наведених визначеннях протягається теза про те, що суб'єктом неоколоніалізму можуть бути будь-які індустріально розвинуті країни, у тому числі й соціалістичні, робиться спроба дискредитувати політику СРСР, братніх соціалістичних країн щодо країн, які розвиваються, і в такий спосіб перекласти на соціалізм «солідарну відповідальність» за їх економічну і соціальну відсталість, скомпрометувати світову соціалістичну систему в очах народів цих країн.

В радянській суспільствознавчій літературі є чимало праць, в яких розкривається імперіалістичний характер політики неоколоніалізму, її особливостей у різних регіонах та країнах світу⁶.

Неоколоніалізм — це політика і практика відносин імперіалістичних держав, їх військово-політичних союзів і економічних об'єднань, ставлення монополістичного капіталу до народів країн, що розвиваються. Ця політика спрямована на всіляку протидію їх переходові до соціалізму. Її основний засіб — шлях «експорту» контрреволюції, нав'язування капіталістичних порядків, спрямованих на збереження і розширення експлуатації країн, що розвиваються, яка здійснюється через систему нерівноправних економічних, політичних та ідеологічних відносин шляхом імперіалістичної експансії⁷.

Таке визначення відображає, на наш погляд, сутність неоколоніалізму як імперіалістичної політики і практики, вказує на його суб'єкт — імперіалістичні держави та їх об'єднання (сукупний неоколонізатор), на об'єкт неоколоніалізму — народи країн, що розвиваються, і залежних країн, на матеріальну базу неоколоніалізму — монополістичний капітал. Воно ж фіксує те, що основним засобом проведення неоколоніалістської політики є система залежних відносин між цими країнами, а методом — імперіалістична експансія. Головна мета неоколоніалізму — недопущення переходу до соціалізму народів країн, що розвиваються, і залежних країн, збереження і розширення їх імперіалістичної експлуатації.

Колоніалізм як явище міжнародного життя виник у часи становлення капіталізму — передусім у країнах Європи. Сутність його визначена самою природою капіталізму і полягає в екстраполяції відносин підкорення, гноблення, експлуатації, органічно притаманних йому, на сферу відносин між націями і між державами. К. Маркс і Ф. Енгельс, аналізуючи причини появи і зміцнення таких відносин, зазначали, що основною поміж них є «потреба в дедалі збільшуваному збуті продуктів», саме вона «жене буржуазію по всій земній кулі. Скрізь вона мусить вкоренитися, скрізь закріпитися, скрізь встановити зв'язки»⁸. В. І. Ленін, характеризуючи імперіалізм, який «виріс» як розвиток і пряме продовження капіталізму взагалі, особливо підкреслю-

⁶ Див.: Неоколоніалізм США в Латинській Америці.— М., 1967; Неоколоніалізм США в Африці.— М., 1969; Неоколоніалізм США в Латинській Америці.— М., 1970; Щетинин В. Д. Еволюція американського імперіалізму.— М., 1972; Вахрушев В. В. Неоколоніалізм: методи і приєми.— М., 1973; К о д а ч е н к о А. Б. Новый курс неоколоніалізму.— М., 1974; Волков М. М. Стратегія сучасного неоколоніалізму.— М., 1976; К и в а А. В. Неоколоніалізм: стратегія і тактика.— М., 1976; Неоколоніалізм в США і Азії.— М., 1978; Аз а д о в с к и й А. А. США и Африка: стратегія неоколоніалізму.— М., 1978, тощо.

⁷ Більш детально обґрунтування цього визначення див. у ст.: Кириченко В. П. Кризис неоколоніалістської ідеології США в Латинській Америці.— США: економіка, політика, ідеологія, 1979, № 10, с. 39—49.

⁸ Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 413.

вав здатність монополістичного капіталу народжувати різноманітні форми непрямой залежності поряд з колоніальною залежністю. «Фінансовий капітал, — писав В. І. Ленін, — така велика, можна сказати, вишальна сила в усіх економічних і в усіх міжнародних відносинах, що він здатний підкоряти собі і в дійсності підкоряє навіть держави, які користуються цілковитою політичною незалежністю...»⁹

Нав'язування нерівноправних грабіжницьких відносин здійснювалося і здійснюється нині експлуататорами навдивовижу винахідливо: тут застосовується увесь арсенал експансії, нагромаджений буржуазією, — від прямого збройного загарбання чужих територій до «тихого» підкорення їх з допомогою «незбройних» методів, що здебільшого супроводжується гучними заявами про «непричетність» чи навіть «протидію» імперіалізму й колоніалізму (як це робив, скажімо, Ф. Рузвельт у першій половині сорокових років нашого століття, звинувачуючи Англію і уряд У. Черчілля «в імперіалізмі»). Така лицемірна поза взагалі є характерною для американських політиків. Цю особливість американського імперіалізму ще у 1920 році викрив В. І. Ленін, який підкреслив: «Америка... грабує всіх, і вона грабує дуже оригінально. У неї немає колоній»¹⁰.

Згадані фундаментальні риси колоніальної політики капіталістичних держав цілком притаманні й сучасному неоколоніалізму. Однак хід світового розвитку такий, що ці апробовані прийоми колоніалізму дедалі більше втрачають свою ефективність.

Успіхи антиімперіалістичної боротьби народів країн, що розвиваються, підвищення їх ролі у світовій політиці разом із зростанням світових сил миру і прогресу спричинили кризові явища у сучасному неоколоніалізмі. Глибокі тріщини дала його політична структура. Під тиском національно-визвольної боротьби була анульована низка нерівноправних угод, які фактично обмежували суверенітет молодих держав. Розвалились або розвалюються воєнні блоки СЕАТО, СЕНТО, АНЗІОС та деякі інші організації неоколоніалістського типу. Серйозних ударів було завдано економічній структурі неоколоніалізму, всім взаємовідносинам між імперіалістичними державами і країнами, що розвиваються. Кризові явища вразили соціально-економічну стратегію неоколоніалізму. Лінія імперіалізму на насадження в молодих державах «залежного капіталізму» викликає дедалі більший опір з боку народів молодих країн. Все частіше виявляється неефективною ставка імперіалізму на союз з місцевою національною буржуазією, розрахована на перетворення останньої в соціальну опору неоколоніалістської політики, про що свідчить, зокрема, посилення національно-визвольного руху в країнах, що розвиваються, заострення суперечностей між національною буржуазією й імперіалізмом, перехід дедалі більшого числа молодих країн Азії, Африки і Латинської Америки до некапіталістичного розвитку, на шлях соціалістичної орієнтації. Таким чином, зазнає кризи вся система неоколоніалістської залежності, створеної на руїнах колоніальних імперій.

Водночас діалектика світового розвитку, події останніх десятиріч особливо яскраво виявили факт зростання економічного, політичного і соціального значення молодих країн для економічно розвинутих країн. Хід історії підводить людство до такого рубежа, коли рівноправне міждержавне співробітництво стає об'єктивною умовою існування його

⁹ Ленін В. І. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму.— Повне збір. творів, т. 27, с. 356.

¹⁰ Ленін В. І. Збори активу Московської організації РКП(б), 6 груд. 1920 р.— Повн. збір. творів, т. 42, с. 63.

учасників, бо заінтересованість одного з них, скажімо, в сировині, енергії, паливі цілком відповідна заінтересованості іншого у промислових виробх, передовій технології, інтенсивному розвитку освіти, охорони здоров'я, інтелектуального потенціалу тощо. Ця обопільна заінтересованість є глибинною об'єктивною основою міжнародного співробітництва.

Практика сучасного суспільного життя свідчить про те, що імперіалізм за самою своєю природою стоїть на перешкоді рівноправному міжнародному співробітництву. Таке співробітництво здатний впровадити тільки лад, очищений від приватновласницької експлуатації, внутрішніх класових антагонізмів, буржуазної ідеології й психології і побудований на принципах загальнонародної власності, свідомої соціальної організації, інтернаціоналістської, колективістської ідеології. Таким ладом є соціалізм, і досвід співробітництва країн соціалістичної співдружності з країнами «третього світу» свідчить про перспективність і ефективність такого партнерства в економіці, політиці, культурному житті.

Імперіалістичні ж країни розглядають об'єктивно визріваючу всебічну взаємозалежність між різними країнами й регіонами світу цілком зворотно, крізь призму класового інтересу монополістичного капіталу. Саме тому згадана залежність набуває у тлумаченні апологетів капіталізму однобічного, викривленого вигляду, коли, скажімо, в економічному відношенні країни, що розвиваються, розглядаються як об'єкт інтенсивної експлуатації, як джерело багатомільярдних прибутків, стратегічних матеріалів і сировини; в політичному відношенні — як важливий фактор підтримки політики імперіалістичних держав на світовій арені; в соціальному відношенні — як єдиний в глобальних масштабах район насадження капіталістичних порядків і протидії природному прагненню народів молодих країн до демократії, соціалізму. Імперіалізм намагається «модернізувати» неоколоніалістську залежність, не порушуючи при цьому основної стратегічної схеми неоколоніалізму, а лише видозмінюючи її. Ця схема «припускає» більш високий рівень економічного (капіталістичного) розвитку країн, що розвиваються, і більш складні й гнучкі форми залежності. Фактично здійснюється нова спроба розв'язати проблему, з якою зіткнувся імперіалізм у післявоєнний період: притупити гостроту антиімперіалістичної боротьби молодих країн, домогтись перемоги тут приватновласницького устрою у формі «залежного» й «відсталого» капіталізму.

Характерна риса неоколоніалізму сьогодні — його, так би мовити, колективний характер. Нині імперіалістичні держави, транснаціональні монополії змушені об'єднувати свої зусилля для вдержання молодих держав в орбіті капіталістичної системи. Активізації боротьби країн, що розвиваються, за економічну незалежність, розширенню їх торговельно-економічних зв'язків з соціалістичним світом — усьому цьому імперіалістичні країни намагаються протидіяти з допомогою скоординованих акцій, «солідарних» заходів проти зростання антиімперіалістичних та антикапіталістичних настроїв в країнах «третього світу».

Імперіалісти намагаються розгорнути контрнаступ на визвольний рух народів країн, що розвиваються, повернути назад хід історії. Спрямований передусім проти країн «третього світу», у яких живе в цілому понад 50 процентів населення земної кулі, неоколоніалізм має на меті скористатися тією соціальною і політичною нестабільністю, що притаманна цій зоні світу. Паразитуючи на прагненні народів до створення власної державності, до національного відродження, економіч-

ного й культурного піднесення, апологети неокolonіалізму, розраховують загальмувати цей історичний рух.

Ясна річ, такі розрахунки марні. Вони не враховують, що, незважаючи на всю строкатість і мінливість соціально-політичного обличчя країн «третього світу», їхні народи єднає й згуртовує протидія неокolonіалізму, антиімперіалізм, рішучість покінути з колоніальною і неокolonіальною залежністю, з расизмом, з усіма виявами національного гніту і створити вільне, демократичне суспільство.

Разом з тим ілюзії щодо «історичної доцільності» неокolonіалізму ще раз засвідчують те, якою мірою класовий інтерес апологетів імперіалізму спотворює їхню оцінку неокolonіалізму як соціального явища. Так, наприклад, з правильного в цілому положення про те, що розвиток господарської діяльності людства веде до його інтернаціоналізації, Р. Стерлінг (США) намагається вивести «неминучість неокolonіалізму», бо ж, мовляв, «розвиток слабких країн залежить від розвинутих», а «допомога зумовлює залежність», — отож, боротьба країн, що розвиваються, за економічну незалежність є чинником, що «руйнує цей механізм, суперечить потребі інтернаціоналізації виробництва й обміну»¹¹.

Ця патерналістська доктрина «колективного неокolonіалізму» замовчує принаймні три подробиці: 1) гіпотетичний глобальний «економічний механізм» уявляється її авторам механізмом приватноласницьким, імперіалістичним; 2) такого єдиного механізму насправді не існує й поява його навряд чи можлива через антагонізм між самими імперіалістичними країнами; 3) існує й інтенсивно розвивається принципово відмінний від згаданого механізм міжнародного співробітництва в рамках РЕВ, він зміцнюється і доповнюється взаємовигідним співробітництвом країн соціалістичної співдружності з 87 країнами, що розвиваються¹². Такою є реальність нашого часу і вона підтверджує: порівняння обох цих механізмів — уявного й реального — свідчить про життєвість і перспективність другого.

Особливістю стратегії сучасного неокolonіалізму є те, що імперіалізм прагне глибше проникнути в країни, що розвиваються, з допомогою свого «троянського коня» — маоїстського Китаю. З допомогою китайських провокацій на індійсько-китайському кордоні США намагаються чинити тиск на уряд Індії. Заохочуючи антив'єтнамську, антилаоську та антикампучійську політику Пекіна, імперіалісти сподіваються руками Китаю зробити те, що не спромоглись зробити під час воєнної інтервенції у В'єтнамі, — поставити на коліна народи цих країн. Блокуючись з китайськими гегемоністами, підбурюючи їх на антиафганські дії, на зближення з диктаторським режимом Пакистану, імперіалісти хочуть задушити антиімперіалістичну, народну афганську революцію. Цим же цілям служить і озброєння Китаю, за допомогою якого західні держави розраховують посилити маоїстських гегемоністів, підірвати міжнародний авторитет нашої країни, братніх соціалістичних країн, вплив соціалізму у молодих державах Африки, Азії та Латинської Америки.

Небезпечність неокolonіалізму для світового суспільного розвитку — не тільки у створенні й підтриманні умов для нещадної імперіалістичної експлуатації цілих народів, але й у тому, що він намагається загальмувати і всіляко ускладнити суспільно-економічний прогрес у країнах, що розвиваються. Неокolonіалізм найбільш виразно уособ-

¹¹ Цит. за: *New Nations in a divide World*. New York, 1968, p. 41.

¹² Дані за: *Страны СЭВ и Латинская Америка*. — М.: Наука, 1979, с. 14.

лює реакційно-охоронні функції імперіалізму — колоніальну політику, яка за своєю сутністю зводиться, підкреслював В. І. Ленін, до «штучної затримки падіння капіталізму»¹³.

Для виконання цих цілей імперіалізм постійно модернізує форми і засоби реалізації своєї неокolonіалістської політики.

З огляду на те, що головний метод здійснення цієї політики імперіалістичної експансії полягає в економічній, зовнішньополітичній, військовій та ідеологічній експансії, цілком правомірно говорити про такі цілі колоніалізму, як економічна, зовнішньополітична, воєнна та ідеологічна.

Аналіз взаємозв'язку названих цілей неокolonіалізму дозволяє більш поглиблено вивчити стратегію і тактику неокolonіалістів, засоби, використовувані ними для зміцнення свого панування.

Теоретичне значення такої методики безсумнівне, хоч варто зазначити, що проведення неокolonіальної політики здійснюється імперіалістами одночасно у всіх формах, з допомогою найрізноманітніших засобів і методів.

Економічна мета неокolonіалізму — одержання максимальних прибутків шляхом насадження і стимулювання капіталістичних відносин, нав'язування капіталістичних моделей соціально-економічного розвитку, утримання цих країн як нерівноправної ланки світового капіталістичного господарства і неухильного гальмування їх економічного розвитку — здійснюється шляхом економічної експансії. Для реалізації цієї мети імперіалізм прагне постійно збільшувати експорт монополістичного капіталу, розширювати межі дій своїх компаній, підтримувати і стимулювати залежний шлях розвитку молодих країн, долати за їх рахунок свої економічні труднощі, посилювати їх технічну і технологічну залежність, перешкоджувати розвитку економічних зв'язків цих країн з соціалістичним світом та встановленню нового міжнародного економічного порядку.

Засобами досягнення неокolonіалістських цілей тут виступають монополістичний капітал і нерівноправні економічні договори та угоди. Основними ж методами є економічна експансія, яка включає в себе інвестиції монополістичного капіталу в господарство залежних країн, нееквівалентний економічний обмін, надання кабальних кредитів і позик, підтримання зовнішньої заборгованості, економічний тиск з боку міжнародних фінансово-кредитних організацій, контроль над основними галузями економіки і внутрішнім ринком, посилення їх залежності від постачання новітніх машин і обладнання, захоплення джерел сировини, встановлення контролю над природними ресурсами і «ножиці цін», підтримання негативного сальдо залежних країн у зовнішній торгівлі, організація змішаних компаній тощо.

Одним з головних інструментів цієї політики є транснаціональні корпорації (ТНК). За даними ООН у 1973 р. в світі діяли близько 10 тис. ТНК, які контролювали 20 проц. промислового виробництва, близько третини валового суспільного продукту, 40 проц. індустриального експорту капіталістичного світу і близько 90 проц. індустриального експорту. За прогнозами експертів ООН, частка ТНК в загальному обсязі виробництва неокolonіалістичного світу в кінці ХХ сторіччя досягне 50 проц. його сукупного національного продукту¹⁴.

Транснаціональні корпорації постійно збільшують свої інвестиції у молодих державах: так, наприклад, в 1967 по 1975 рік він зріс у

¹³ Ленін В. І. Підсумки дискусії про самовизначення. — Повне збір. творів, т. 30, с. 37.

¹⁴ *Международная жизнь*, 1980, № 2, с. 77.

2,3 раза¹⁵. Використовуючи інвестиції, імперіалізм встановив контроль над цілими галузями економіки молодих країн. У Нігерії в руках іноземних монополій в середині 70-х років було 70 проц., в Заїрі — 60 проц., в Гані — 50 проц. акціонерного капіталу підприємств добувної промисловості. В Кенії англійські монополії контролюють близько 80 проц. промислового виробництва, в Марокко під контролем французького капіталу — 50 проц. промислових фондів і близько 60 проц. економіки країни¹⁶.

«Лабораторією неокolonіалізму» стала для Сполучених Штатів Латинська Америка. Тут монополії США випробовують нові форми і засоби економічної експансії, які потім переносять на інші країни «третього світу».

У 70-роках американський імперіалізм розгорнув небачений наступ долара на латиноамериканський континент. За останні два роки прями приватні інвестиції США в Латинській Америці зросли з 23,9 до 27,7 млрд. доларів — 80 проц. їх капіталовкладень у всіх країнах, що розвиваються. Якщо у 60-ті роки близько 60 проц. прямих інвестицій США осідали у добувній промисловості і сфері послуг, то у 70-х роках — у переробних галузях промисловості.

На вкладений капітал північноамериканські корпорації одержують у Латинській Америці баснословні прибутки. За даними ООН у другій половині 60-х років норма прибутків у цьому регіоні становила 12,1 проц. на вкладений капітал, у 1977 році — 16 проц.¹⁷ На початку 70-х років ТНК переводили з Латинської Америки близько 80 проц. загального обсягу прибутків, в той час як з країн Західної Європи — 62, а з Канади — 57 проц.¹⁸

У 1978 році на долю Латинської Америки випало 18 проц. прибутків, одержаних США за кордоном. Якщо в першій половині 60-х років щорічне переведення прибутків з Латинської Америки становило 1,3 млрд. доларів щорічно, у другій половині 60-х років — до 2 млрд., то в першій половині 70-х років — 5 млрд. доларів, в 1976 р. — 8,2 млрд., в 1977 р. — понад 9 млрд. доларів¹⁹.

Одним із засобів економічного неокolonіалізму стала імперіалістична «допомога» молодим країнам Азії, Африки і Латинської Америки. І тут є нові явища.

Все більшої питомої ваги останнім часом набувають позики, субсидії і кредити міжнародних фінансових організацій, розвинутих капіталістичних країн. Якщо в 1965 році сума їх складала 1332 млн. доларів, у 1970—2186 млн., то в 1975 році Міжнародний банк реконструкції і розвитку видав фінансові зобов'язання на суму 4320 млн., а Міжнародна асоціація розвитку — на суму 1095 млн. доларів²⁰.

Слід відзначити, що «допомога» країнам, які розвиваються, значною мірою йде на погашення позик і кредитів і на виплату процентів по них. За даними ЮНКТАД у 1975 р. на сплату основного боргу і процентів країни, що розвиваються, витратили близько 23 млрд., в 1976 р. — 30 млрд. доларів. Тепер ці виплати складають щорічно понад 40 млрд. доларів, а це більше 20 проц. вартості річного експорту з країн, що розвиваються.

¹⁵ Новое время, 1980, № 14, с. 24.

¹⁶ Международная жизнь, 1980, № 2, с. 76.

¹⁷ «Survey of Current Business», 1978, August, p. 28.

¹⁸ CEPAL. Estudio Economico de America Latina 1970. New York, 1971, p. 311.

¹⁹ BID. Informe 1977. Washington, 1978, p. 62.

²⁰ Див.: Соловьев В. В., Фитунин Л. А. Экономическая политика империализма в Азии. — М., 1979, с. 75.

Так, зовнішній борг латиноамериканських країн зростає безпрецедентними темпами: у 1960 р.—7,2 млрд., 1970 р.—21 млрд., 1975—58, а в 1978—100 млрд. доларів. Відповідно зростають і виплати для його погашення (1960 р.—1,4 млрд., 1970 р.—2,5 млрд., 1975—6,3 млрд., 1978—9,7 млрд. доларів²¹. Бразилія і Мексика, наприклад, виплачують іноземним кредиторам понад 50 проц. виручки від експорту, Перу — 60, Панама — 55 проц.²²

Важливу роль у неоколоніалістських зазіханнях імперіалізму відводиться зовнішній торгівлі імперіалістичних держав з молодими країнами Азії, Африки і Латинської Америки. Імперіалізм прагне залити ці країни на положенні аграрно-сировинного придатку світового капіталістичного господарства, джерел важливих у стратегічному відношенні сировинних продуктів для індустріально розвинутих капіталістичних країн. Промислово розвинуті капіталістичні країни ввозять з країн, що розвиваються, 25 проц. залізної руди, 50 — бокситів, 55 — мідної руди, 65 — марганцевої руди, 90 — олов'яного і 80 проц. вольфрамового концентрату²³.

Цілям неоколоніалізму служить і одностороння орієнтація зовнішньої торгівлі ряду молодих держав на Захід. Так, на розвинуті капіталістичні країни припадає понад 80 проц. експорту держав Африки. Через «ножиці цін» країни, що розвиваються, експорт яких на 90 проц. складається з сировини, втратили в 1951—1972 роках близько 30 млрд. доларів.

Імперіалістичні держави створили цілу низку штучних бар'єрів, які перешкоджають імпорту товарів з молодих країн. У США, наприклад, у 1965 році були введені кількісні обмеження на ввезення 7 видів промислової продукції, в 1970-х роках — вже на 67 видів промислової і 13 видів сільськогосподарської продукції. В Англії діють обмеження на ввезення 28 видів промислової і на 21 вид сільськогосподарської продукції, в інших країнах «спільного ринку» — на 65 і 100 видів відповідно²⁴.

Щорічно збільшується «витік мозків» — зманювання імперіалістичними державами кваліфікованих спеціалістів з країн, що розвиваються. В середині 70-х років країни Азії, Африки та Латинської Америки щорічно залишали понад 30 тис. кваліфікованих спеціалістів, майже третина з них від'їздила до Сполучених Штатів, внаслідок чого ця країна дістала прибуток на суму 3,7 млрд. доларів. За офіційними даними, за 20 останніх років до США з Латинської Америки емігрували майже 100 тис. спеціалістів з вищою освітою, тобто щорічно три випускники з кожних десяти²⁵.

Як бачимо, економічна експансія є основною формою здійснення неоколоніалізму.

Зовнішньополітична мета неоколоніалізму — нав'язування країнам, що розвиваються, і залежним країнам бажаного для імперіалізму внутрішньо- і зовнішньополітичного курсу. Імперіалізм чинить перешкоди переходові молодих країн на некапіталістичний шлях розвитку, їхнім зв'язкам з соціалістичним світом, здійсненню соціалістичної орієнтації, намагається стабілізувати проімперіалістичні, диктаторські режими, стати на заваді формуванню прогресивних політичних об'єднань молодих держав, революційним вибухам у молодих країнах, забезпе-

²¹ Проблемы мира и социализма, 1979, № 12, с. 53.

²² Проблемы мира и социализма, 1979, № 11, с. 49.

²³ Международная жизнь, 1980, № 2, с. 76.

²⁴ Там же, с. 77.

²⁵ Див.: Известия, 1980, 23 янв.

чити собі політичну підтримку на міжнародних форумах за рахунок країн, що розвиваються, і залежних країн.

Засобами досягнення цих цілей виступають зовнішньополітичний апарат імперіалізму, система нерівноправних політичних угод, апарат політичної розвідки. Політична експансія включає в себе політичний тиск, шантаж, втручання у внутрішні справи, насадження антинародних режимів, політичні перевороти, підривні дії проти прогресивних режимів, дискредитацію прогресивних елементів, підривні акції проти профспілкового руху, втягування молодих і залежних країн до блоків і союзів імперіалістичних країн, підкуп і корупцію верхівки правлячих класів, консервацію відсталих соціально-політичних структур, роз'єднання прогресивних сил, захоплення територіальних претензій тощо.

Така політика виявляється сьогодні і в країнах Азії, і в Африці, і в Латинській Америці. Імперіалізм провокує і підтримує регіональні конфлікти в Африці на основі старого колоніального принципу «розділяй і пануй». Наприклад, конфлікт між Сомалі й Ефіопією, події в Чаді, Центральноафриканській імперії, конфлікт між Заїром і Анголою, агресивні дії ПАР проти сусідів — прогресивних держав тощо.

Неоколонізатори виступають проти прогресивних режимів в Азії, з допомогою маріонетки Садата намагаються придушити визвольний рух арабських народів, перешкодити прогресивним змінам у цьому районі, блокуються з пекінськими шовіністами з метою дестабілізації становища на континенті.

В Латинській Америці Сполучені Штати відверто підтримують диктаторські і профашистські режими, намагаються «дестабілізувати» прогресивні режими. Так, наприклад, у листопаді 1979 р. розкрита змова проти прогресивного уряду Гренади, у грудні уряд Сент-Вінсента і Гренадин ліквідував заколот на острові Юніон. В обох випадках сліди змовників вели до ЦРУ. Служба безпеки Панами розкрила в жовтні 1979 р. антиурядову змову, до якої було причетне ЦРУ. Сполучені Штати втручаються у внутрішні справи Сальвадору. Виступаючи на боці реакційних сил, вони підтримують антинародну диктатуру, так само, як вони підтримували таку ж диктатуру в Нікарагуа, скинуту, незважаючи на це, повсталим народом.

Поряд з економічними і політичними заходами імперіалісти нерідко застосовують і воєнні акції, спрямовані на використання в їхніх інтересах території, природних та людських ресурсів країн, що розвиваються, і залежних країн з метою створення там плацдарму для контрреволюційних дій проти світового соціалізму, національно-визвольного, антиімперіалістичного руху. Для реалізації цієї мети імперіалізм проводить мілітаризацію життя залежних країн, прагне воєнним шляхом обстоювати інтереси транснаціональних монополій, придушувати антиімперіалістичні визвольні рухи, роботи превентивну контрреволюційну «профілактику» проти революційних виступів мас, вести підготовку театру воєнних дій у цих країнах на випадок світової війни.

Засобами неоколоніалізму виступають військова організація імперіалізму — воєнні угоди, бази, місії, збройні сили, воєнно-промисловий комплекс. Основний метод воєнно-стратегічної експансії включає в себе зміцнення збройних сил і військово-поліцейського репресивного апарату в молодих і залежних країнах, насадження там профашистських і диктаторських військових режимів, реакційні військові перевороти, протипартизанські і «цивільні» дії, розпалювання збройних конфліктів, шпіднаж, постачання і продаж озброєнь, втягування цих країн до воєнних імперіалістичних блоків, воєнно-стратегічне будівництво,

підготовку і навчання репресивного апарату, шантаж і погрози, стандартизацію озброєнь, підготовку «пожежних команд» для придушення революційних рухів, збройну агресію тощо.

Якраз з цією метою нині в 114 країнах світу на 2500 базах і опорних пунктах перебувають 500 тисяч американських солдатів та офіцерів, нагромаджено 12 тисяч атомних бомб і ракет з ядерними боеголовками²⁶. З цією метою створено «корпус швидкого реагування», здійснюються антиіранські військові акції, збройні провокації в Азії, Африці, і Латинській Америці, нарощується гонка озброєнь.

У відповідь на посилення антиімперіалістичного національно-визвольного руху в Латинській Америці адміністрація Картера посилила військове забезпечення неоколоніалізму. В жовтні 1979 р. В Кі-Уест (штат Флоріда) створено штаб Карибського оперативного командування для розробки і здійснення стратегічних і тактичних планів Вашингтону у цьому районі. Тоді ж розпочалися великі військові маневри і висадка десанту на військову базу США Гуантанамо (Куба). У січні і травні 1980 року Пентагон провів у зоні Панамського каналу великі військові маневри «Блек ф'юері-3». Все це робиться з метою чинити тиск на прогресивні режими регіону, які додержуються антиімперіалістичної, антиамериканської політики. У травні 1980 року Пентагон знову здійснив великі військові маневри в районі Карибського моря.

Неоколоніалізм намагається посилити свої економічні й політичні позиції у країнах, що розвиваються, в залежних країнах шляхом насадження буржуазної ідеології, щоб не допустити там укорінення наукового світогляду, марксистсько-ленінської ідеології. Мета ідеологічної експансії неоколоніалізму — ідейно розбрати прогресивні суспільні сили в молодих і залежних країнах, перешкодити поширенню там ідеології марксизму-ленінізму, дискредитувати її в очах народних мас (як і всю діяльність марксистсько-ленінських партій в цілому), загальмувати зростання класової самостійності робітничого класу та його союзників, утверджувати реакційну, буржуазну ідеологію.

Засобами для досягнення цих цілей неоколоніалізму виступають зовнішньопропагандистський апарат імперіалізму і монополістичного капіталу, неоколоніалістська ідеологія. Основний метод — ідеологічна експансія — включає в себе шантаж «комуністичною загрозою», антикомунізм і антирадянщину, встановлення контролю над засобами масової інформації і пропаганди, ідеологічну обробку «цільової аудиторії», пропаганду реакційних неоколоніалістських доктрин, теорій та концепцій, зразків реакційної, буржуазної культури, підкуп інтелігенції, ведення ідеологічних диверсій та «соціального шпигунства»²⁷, активізацію неоколоніалістської діяльності «корпусу миру», благодійних фондів тощо.

Питання боротьби з ідеологічним неоколоніалізмом розглядалися у квітні та жовтні 1980 року на міжурядових конференціях з питань співробітництва та розвитку засобів масової інформації в рамках ЮНЕСКО. На конференціях підкреслювалася шкідливість засилля інформаційних монополій Заходу, які, використовуючи великі технічні і фінансові можливості для поширення інформації, роблять негативний вплив, а часом і прямий тиск на внутрішнє життя багатьох країн Азії, Африки і Латинської Америки. «Цілеспрямований» потік повідомлень з імперіалістичних країн, до країн, що розвиваються, приби-

²⁶ Аргументы и факторы, 1980 № 4 (28), с. 16.

²⁷ Термін уведений до наукового вжитку Дж. Фернандесом. Див.: Fernandez J. S. De la seguridad nacional. Mexico, 1977, p. 7, 8.

лизо у сто разів перевищує інформацію, яка йде у зворотному напрямі²⁸.

Транснаціональні корпорації захопили основні засоби інформації та канали зв'язку і активно використовують їх для збереження свого панування в країнах, що розвиваються. Так, в Латинській Америці тільки два інформаційні агентства — Асошіейтед Пресс (АП) та Юнайтет Прес Інтернешнл (ЮПІ) — забезпечують дві третини міжнародної інформації, що друкується пресою цього континенту.

У більшості країн Латинської Америки під контролем американських монополій перебувають книговидавнича справа, виробництво кінофільмів, радіопередачі і телевізійні програми, засоби масової інформації.

З допомогою різного роду «благодійних» організацій імперіалістичні держави ведуть посилену пропаганду неоколоніалістських ідей, капіталістичних духовних цінностей, «американського способу» життя». Активну пропаганду капіталізму ведуть «Корпус дії» (США), «Німецька служба розвитку» (ФРН), «Добровольці прогресу» (Франція), «Людина людині» (Голландія). Активну участь в ідеологічному проникненні в країни, що розвиваються, беруть різні приватні організації та фонди, які посилають до цих країн своїх місіонерів, представників, спеціалістів тощо. Серед них — Афро-Американський інститут, Асоціація американо-африканських проблем, Асоціація африканських досліджень, фонди Форда, Рокфеллера, Карнегі, а також 71 католицьке та 70 протестантських релігійних товариств. Тільки в Африці налічується понад 100 тисяч їхніх місіонерів²⁹. Чимало таких «місіонерів» і в країнах Латинської Америки. Нещодавно уряд Мексики заборонив діяльність американського «Літнього лінгвістичного інституту». Як виявилось, ця організація, що назвала себе науково-релігійним центром, фактично була інструментом політичного та ідеологічного проникнення США з метою встановлення свого контролю, проведення шпionажу і репресій. Спеціальна комісія Конгресу Венесуели вивчила підривну діяльність місіонерів цього ж «інституту», а також американської організації «Нуевес трібус», які вели ідеологічну обробку населення країни, і запропонувала урядові заборонити їхню діяльність³⁰.

Політика неоколоніалізму викликає опір народів країн «третього світу», зумовлює посилення національно-визвольного, антиімперіалістичного руху. Боротьба народів країн, що розвиваються, за незалежний зовнішньополітичний курс і економічну самостійність спрямована проти основ неоколоніалістської політики. Все це змушує імперіалізм постійно вдаватися до «модернізації» політики неоколоніалізму, форм, засобів та методів її реалізації.

Однак прагнення народів до свободи і незалежності нездоланні. «Немає на землі сили, — підкреслив на Всесвітньому конгресі миролюбних сил товариш Л. І. Брежнев, — яка б могла повернути назад невблаганний процес оновлення суспільного життя. Там, де є колоніалізм, буде боротьба за національне визволення. Там, де є агресія, буде і відсіч їй»³¹. Справедливість цих положень життя підтверджує щоденно.

²⁸ Див.: Известия, 1980, 16 апр., 23 окт.

²⁹ Международная жизнь, 1980, № 2, с. 82.

³⁰ Див.: Известия, 1980, 23 марта.

³¹ Брежнев Л. І. За справедливий, демократичний мир, за безпеку народів і міжнародне співробітництво. — У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К., 1976, т. 4, с. 315.

Світовий соціалізм забезпечує сприятливі міжнародні умови для боротьби народів «третього світу» за остаточне знищення колоніальних імперій, проти підступів сучасних неоколоніалістів. Успішно продовжується велика історична справа перебудови світу, початок якій поклала Велика Жовтнева соціалістична революція. І сьогодні цю самовіддану боротьбу за доведення до кінця антиімперіалістичної, антифеодальної демократичної революції, за соціалістичну перспективу, піднесення життєвого рівня народних мас в країнах, що розвиваються, очолюють комуністи. Їхні зусилля дістають підтримку у робітничого класу, комуністичних партій розвинутих капіталістичних країн, у всієї прогресивної світової громадськості.

Основою і глибинною причиною зростання ефективності цієї антиімперіалістичної визвольної боротьби є світовий соціалізм, економічна й воєнна могутність країн соціалістичної співдружності, їхній величезний політичний авторитет і визначальна роль у розвитку міжнародних відносин. Злагоджена сукупна протидія імперіалізму з боку усіх цих сил зводить нанівець підступи неоколонізаторів, доводить незаперечність того, що неоколоніалізм історично приречений, а надії імперіалістів використати його як знаряддя реваншу у боротьбі проти соціалізму, демократії і соціального прогресу — безпідставні.

* * *

Усиленню антиімперіалістичного, національно-освободительного движеньня імперіалізм намагається противопоставити політику неоколоніалізму, нові, більш ізощренні методи «непрямого» контролю, підчинення молодих національних держав.

Неоколоніалізм — злейший ворог народів країн Азії, Африки і Латинської Америки. Він гальмує їх економічне і соціальне розвиток, грабить їх національні багатства, несе соціально-економічну відсталість, несправедливість, голод і нищету народним масам.

В неоколоніалізмі особливо сильно виражена соціально-охоронительна функція імперіалізму — захист капіталізму як суспільної системи. Він відображає глибокі антагонізми між імперіалістичними і розвиваючимися країнами.

Боротьба народів проти неоколоніалізму неуклонно наростає. Її успіхи свідчать про те, що спроби імперіалізму взяти «неоколоніалістський реванш» і «переіграти історію» обречені на провал.

ВСЕСОЮЗНИЙ СИМПОЗИУМ «СВІТОГЛЯДНИЙ АСПЕКТ ЗАКОНІВ
І КАТЕГОРІЙ МАТЕРІАЛІСТИЧНОЇ ДІАЛЕКТИКИ»

В. Є. ДАВИДОВИЧ, О. В. ЗОЛОТУХІНА-АБОЛІНА

ПРО СВІТОГЛЯДНИЙ ХАРАКТЕР ФІЛОСОФСЬКОГО ЗНАННЯ

Питання про становлення комуністичного світогляду, свідомість і самосвідомість людини нового суспільства висуваються на перший план об'єктивним ходом розвитку нашого суспільства. Адже соціалізм — це суспільство, яке передбачає свідоме використання людьми законів історичного розвитку, регулювання соціально-групових і міжособових відносин. Важливою передумовою планомірного розвитку суспільства зрілого соціалізму, використання його великих можливостей є формування наукового, марксистсько-ленінського світогляду у кожного громадянина нашої країни. «Серцевиною ідеологічної, політико-виховної роботи було і лишається формування у радянських людей наукового світогляду, беззавітної відданості справі партії, комуністичним ідеалам, любові до соціалістичної Вітчизни, пролетарського інтернаціоналізму»¹, — відзначається в постанові ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року.

Велику роль у розв'язанні світоглядних проблем відіграють науки про суспільство і насамперед — філософія. «Діалектико-матеріалістична філософія має оволодіти розумом і серцями мільйонів людей, давати відповіді на хвилюючі їх світоглядні проблеми сенсу життя і призначення людини, її місця і ролі в суспільному і природному універсумі, її відповідальності перед іншими людьми, суспільством, перед власним майбутнім і майбутнім всього людства»², — підкреслюється в редакційній статті журналу «Коммунист».

Питання про специфіку філософського відношення до дійсності є частиною більш широкого питання про цілісну структуру світогляду. Філософія значною мірою збігається із світоглядом, становить його ядро. Специфікою філософського знання є рефлексивний, гуманоцентричний його характер, спрямованість на людину.

Філософія дає сутнісні характеристики людини як суспільної істоти, допомагає усвідомити кардинальні риси всього людства, риси, які відрізняють людину від будь-яких інших істот. Протягом всієї історії філософії мислителі намагались вичленувати найважливіші характеристики людства, визначити ті цілі, цінності та ідеали, які можна вважати притаманними всім представникам людського роду. Ця «родова генералізація» виникла не на порожньому місці, її об'єктивною основою виступає єдність і універсальність предметно-практичної діяльності і всезагальність логічних законів. «Саме в переробці предметного

¹ Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи: Пост. ЦК КПРС від 26 квіт. 1979 р. — К.: Політвидав України, 1979, с. 9.

² О состоянии и направлениях философских исследований. — Коммунист, № 15, 1979, с. 74.

світу людина вперше справді стверджує себе як *родова істота*³ — писав К. Маркс.

Марксизм розглядає людину не як абстрактну позаісторичну істоту, що до неї апелювала домарксистська філософія, а як реального, діяльного конкретно-історичного суб'єкта, що виступає як сукупність суспільних відносин і належить до певного класу суспільства. Родова сутність, що уявлялася постійною і незмінною, набула рухомості і мінливості, оскільки виявилось, що сутність людини є історично конкретний ансамбль суспільних відносин. Інтерес роду, по-новому осмислений К. Марксом, розглядається вже не як інтерес абстрактної ізольованої «людини», а як інтерес тих реальних соціальних груп, що на даному етапі найадекватніше виражають сутність ходу історії, і чий інтерес збігаються з напрямом суспільного прогресу.

Специфіка філософського підходу полягає, як відомо, передусім у тому, щоб розкрити найзагальніші зв'язки, які визначають спосіб людського буття у світі, з одного боку, і спосіб буття світу для людини — з другого.

Поняття «світ людини», яке відіграє дуже важливу роль у філософському аналізі проблем гуманізму, виражає ту істотну обставину, що об'єктивна реальність, дійсність, яка оточує людину, не може бути дана людині інакше як разом і через предметно-перетворюючу діяльність, практику. Відомо, що головною хибою всього домарксистського матеріалізму було те, що у його рамках «предмет, дійсність, чуттєвість береться тільки в формі об'єкта, або в формі споглядання, а не як *людська чуттєва діяльність; практика, не суб'єктивна*⁴. Освоєння людиною навколишньої дійсності є суб'єктивним у тому розумінні, що воно здійснюється суб'єктом для задоволення його потреб, заради його інтересів і цілей. У горнилі суспільно-історичної практики реальність переплавляється у світ людини, який і збігається і водночас не збігається із світом, який він є «сам по собі» — поза людиною. Збігається, оскільки діяльність людей предметна, реалізується у матеріальній діяльності, що не залежить від людини. В даному аспекті «світ людини» — це той же матеріальний континуум, що підлягає усім, зокрема фізичним, хімічним, біологічним законам руху матерії. Водночас соціальна форма руху є чимось якісно новим порівняно з «позалюдською діяльністю», оскільки, крім фізичних, хімічних та біологічних законів, у ній діють, причому як домінуючі, закони людської практики, що реалізуються через свідому діяльність, потребують цілепокладання і здійснення цілей.

У світі людини, постійно відтворюючись, циркулює ідеальне, відбувається розвиток самосвідомого суб'єкта, який завдяки своїй практичній діяльності відмежовує себе від об'єкта. Як слушно зазначає В. П. Іванов, життя суб'єкта порівняно з розвитком об'єктивно даного відрізняється тією принциповою особливістю, що воно здійснюється «для себе» і вимірюється сукупністю і співвідношенням змістових характеристик, які здобуває суб'єкт у ході пізнання і перетворення дійсності⁵. Світ-об'єкт, «втягуючись» у сферу дії суб'єкта, опосередковується його інтересами, цілями і прагненнями, процеси і явища «позалюдської діяльності» набувають і соціальної значущості, змінюються людиною відповідно до її потреб. Тому соціальна реальність виступає

³ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 42, с. 88.

⁴ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія.— Твори, т. 3, с. 1.

⁵ Див.: Іванов В. П. Человеческая деятельность, познание, искусство.— К.: Наукова думка, 1977, с. 137.

як світ людини, світ, просякнутий людським смислом. Останній, будучи ідеальним утворенням, опредметнюється і координується у матеріальних феноменах, які поза живою людською діяльністю стають лише фрагментами природи «самої по собі».

Потреба у пізнанні суті предметів, процесів і явищ такими, якими вони є «самі по собі», незалежно від цілей і бажань людини, задовольняється, як відомо, за допомогою спеціального, відносно самостійного суспільного інституту — науки. З розвитком спеціальнонаукового знання пов'язана традиція диференційованого вивчення природи, суспільства і людини, коли кожний із зазначених трьох об'єктів досліджується окремо від інших двох.

Виступаючи одним із найважливіших різновидів пізнавальної діяльності, наука, передусім природознавство, з'ясовує «логіку самого предмета», здійснює пошук специфічних характеристик матеріального світу, будуючи своє дослідження за принципом «все про об'єкт»⁶. Інколи за такого підходу вчені навіть доходять висновку, що суб'єкт-людина з її всеопосередковуючою активністю є для природничих наук в певному розумінні зайвим, оскільки суб'єктивність пізнання інтерпретується тут лише як своєрідна аберация, наслідком якої є спотворення картини об'єктивних процесів. Звідси — намагання елімінувати суб'єкт, розмежувати «власне людське» і «власне природне», зосередивши увагу на останньому.

Суспільство і людина виступають предметом вивчення у системі суспільного пізнання на всіх його рівнях і в усіх формах — у сфері буденно-практичної свідомості, мистецтва, моралі, політики, права і, звичайно, розгалуженої сіті спеціальних суспільних наук. Проте, як і в природознавстві, в буденно-практичній свідомості, мистецтві, моралі, політиці, праві та спеціальних суспільних науках саме співвідношення «людина — світ» не розглядається. Якщо у природознавстві аналізується незалежний від людини світ, то у зазначених формах соціального пізнання розглядається перший член співвідношення — людина у широкому тлумаченні цього терміна. Проте обмежуватися вченням про світ поза людиною не можна, так само як не можна обмежуватися і вченням про людину поза світом або ж механічною сумою набутого ними обома. Наукового аналізу потребує і діалектика взаємозв'язків людини і світу, суб'єкта і об'єкта. Такий аналіз здійснюється засобами марксистсько-ленінської філософії, яка на основі наукового розв'язання питання про співвідношення матерії і свідомості, суб'єкта і об'єкта здійснює світоглядний синтез концептуальних уявлень про людину і світ, дає переконливу і правильну відповідь на питання про місце людини у світі, про шляхи і способи гуманістичного розв'язання основних суспільних проблем. Філософія марксизму-ленінізму з'ясовує складну діалектичну форму співвідношення двох взаємодоповнюючих сторін зв'язку людини і світу. З одного боку, суб'єкт усвідомлює свою зумовленість навколишнім світом, свої особливості, сутність, визначає місце і роль людини та суспільства у структурі об'єктивної реальності. З другого боку, людина не тільки детермінується об'єктивними умовами, а й виступає як суб'єкт творчої, революційно перетворюючої діяльності. Вона ставить цілі і реалізує їх, створює матеріальні та духовні цінності, вивчає і використовує закони функціонування і розвитку суспільства, шляхи і засоби формування вільної, всебічно і гармонійно розвиненої особистості.

⁶ Див.: Ракитов А. И. Философские проблемы науки.— М., 1977, с. 91.

Отже, свого роду базисною категоріальною структурою, дослідження якої є умовою наукового тлумачення проблеми гуманізму, є категоріальна кореляція «людина — світ», специфіку якої досліджує філософія за допомогою низки своїх категорій. Ці категорії, будучи складовими філософії як науки, водночас сприяють поглибленому вивченню базисної категоріальної структури світогляду, виступаючи як її конкретизація.

Особливості зазначених категорій та зв'язків між ними ми і розглянемо детальніше.

Спираючись на досить серйозні опубліковані радянськими філософами праці, присвячені аналізу різних аспектів категорій, під категоріями ми розумітимемо логічні форми освоєння дійсності, що розгортаючись у теорію, відображають конкретно-всезагальні характеристики дійсності.

Категорії виражають гранично широкі основи взаємовідношення людини і світу, відображують найістотніші, атрибутивні якості і властивості об'єктів.

Як ми вже зазначили, специфіка філософії полягає у тому, що вона основним предметом свого розгляду має суб'єкт-об'єктне відношення. Проте спрямованість, інтенція дослідницького інтересу, вибір того чи того аспекту аналізу в рамках розгляду суб'єкт-об'єктного відношення можуть бути різними.

Відповідно до цього можна виділити, на нашу думку, три основні ряди (групи) категорій філософії, що характеризують її як усвідомлення в теоретичній формі взаємозв'язків людини та світу людини, показати світоглядну функцію філософії, її роль у виборі правильної життєвої орієнтації людини.

Першу групу складають філософські категорії, що виражають переважно спрямованість на об'єкт, або інакше «об'єктноспрямовані» категорії. До них можна віднести, зокрема, категорії матерії, причини і наслідку, форми і змісту, сутності та явища. Ці категорії, будучи дуже важливими інструментами людського пізнання, маючи велике теоретико-пізнавальне значення, тяжіють, проте, до відображення, на рівні всезагальності, світу, яким він є поза людиною і без неї. Діалектико-матеріалістичне розуміння зазначених категорій є необхідною умовою правильної інтерпретації фундаментальних відкриттів у галузі природознавства, активно використовується вченими-природознавцями в їхній дослідницькій діяльності.

До другої групи належать ті філософські категорії, для яких спрямованість на об'єкт характерна такою ж мірою, як і спрямованість на суб'єкт. Конкретизуючи далі цю групу категорій, ми дістанемо в одному зрізі гносеологічні категорії, в другому ж — категорії, що відіграють роль світоглядно-методологічної основи наукового осмислення сутності природноісторичного процесу.

Гносеологічні категорії цієї групи містять всезагальні характеристики пізнавального відношення суб'єкта і об'єкта. До них залічують, наприклад, категорії «знання» і «пізнання», «свідомість», «історичне і логічне», «абстрактне і конкретне», «чуттєве і раціональне», «емпіричне і теоретичне». Тут процес осмислення ходу пізнання збігається з логічним відтворенням сутнісних характеристик самого об'єкта.

До категорій, що утворюють світоглядно-методологічну основу наукового розуміння природноісторичного процесу, належать «діяльність», «продуктивні сили та виробничі відносини», «суспільно-економічна формація», «базис і надбудова», «суспільна та індивідуальна свідомість» тощо. У ході історичного розвитку суспільства постійно

розв'язується суперечність між необхідним (і в цьому розумінні природним) характером поступального суспільного руху і суб'єктивним способом його здійснення. Адже об'єктивний хід історії, який не залежить від окремих людей та їх індивідуальної свідомості, здійснюється все ж завдяки сукупній суб'єктивній активності. Суспільство характеризується діалектичною єдністю суб'єктивного і об'єктивного, тому основні закономірності і тенденції історичного процесу можуть бути з'ясовані лише на основі використання передусім таких категорій, які однаковою мірою відзначає спрямованість і на об'єкт, і на суб'єкт.

Нарешті, третю групу філософських категорій можна означити як суб'єктно-спрямовані, або ж категорії, що застосовуються в аналізі проблем сенсу буття людини. В даному разі основна увага зосереджується на суб'єкті як активному, предметно-діяльному і самосвідомому. Звичайно, і за такої суб'єктивної спрямованості об'єкт не елімінується, а лише розглядається у дещо іншому плані, ніж коли йдеться про попередні групи категорій. Навіть якщо аналізуються суб'єктно-спрямовані категорії, ми не можемо абстрагуватися від об'єкта, адже без об'єкта не може бути і суб'єкта, інакше кажучи, категорії ці співвідносні. Об'єкт виступає як те, що покладається суб'єктом у формі мети, як предмет потреб та інтересів суб'єкта. В системі людських потреб, інтересів та цілей об'єкт розглядається в аспекті не тільки теоретичного, пізнавального, а й практичного співвідношення із суб'єктом, він не тільки аналізується, а й оцінюється.

До суб'єктно-спрямованих категорій можна залічити такі, як «мета», «цінність», «ідеал», «свобода», «воля», «надія», «віра». Ці категорії фіксують самоцільність і самоцінність суб'єкта. Вони виступають як вираження його здатності виділяти себе із всього навколишнього світу, розуміти цю свою особливість і водночас не замикається в межах суб'єктивності, а постійно виходить за них, змінюючи об'єктивну реальність у процесі предметної, творчої діяльності на основі пізнаних об'єктивних законів.

Терміни «мета», «свобода», «надія», «віра» тощо функціонують у суспільній свідомості вже на рівні буденної свідомості, у сфері духовно-практичного освоєння світу. Можливо, саме це дає підставу окремим нашим дослідникам, які розглядають філософію переважно як сферу гносеології та логіки, вносити зазначені терміни за межі філософського світорозуміння, приписуючи їх рівневі дотеоретичного освоєння дійсності. Гадаємо, прихильники цієї позиції глибоко помиляються, обстоюючи витончену логічну «чистоту» філософської теорії. Важко погодитися з тим, що такі терміни, як «свобода», «воля», «мета», «надія», «віра», не можуть набути власне категоріального статусу, оскільки вони, мовляв, не відзначаються всезагальністю. Адже цілепокладання, оцінка, надія, вільне обрання варіанту поведінки — це дуже істотні, атрибутивні характеристики світу людини. Вони детермінуються природою суспільних відносин, мають конкретно-історичний характер. Водночас вони виступають як властивості та риси людського буття, що зберігаються на всіх етапах розвитку суспільства. Тому поняття, що відображають зазначені властивості і риси, на наш погляд, можуть мати і мають категоріальний статус.

До цих і саме до цих категорій насамперед звертається людина у пошуках правильного розуміння і тлумачення світу. Звичайно, і суб'єктно-спрямовані категорії фіксують та виражають відповідні закономірності, істотні риси, властивості і відношення, розгортаються у логічно оформлену та обґрунтовану теорію. Водночас ці категорії не-

суть у собі величезний орієнтаційний заряд, виконують регулятивну функцію, діалектично поєднують теорію і практику, сприяють перетворенню основних ідей і принципів марксистсько-ленінської філософії у глибокі і міцні переконання найширших мас трудящих.

Особливе місце серед суб'єктно-спрямованих категорій посідає категорія «ідеал». Адже саме ідеал, розглянутий у категоріальному вираженні, є основою понятійної системи філософської теорії наукового гуманізму. Ідеал виступає як одне з вищих формоутворень суспільної і особистої свідомості, як конституююча ідея гуманістичної самосвідомості, сутнісний стрижень теорії гуманізму. Ідеальні спонуки і регулятиви діяльності властиві лише людині. Відображаючи реальні матеріальні потреби та інтереси, спираючись на всю сукупність мотивацій і стимулів людини, ідеали є концентрованим вираженням фундаментальних змістових характеристик її діяльності. Конкретно-історична сутність цільової детермінанти того чи того соціального суб'єкта (класу, партії чи історичної особи) дістає своє «чисте», звільнене від випадковостей та побічних форм вираження саме у формі ідеалу.

Основоположники марксизму-ленізму глибоко і всебічно з'ясували роль і значення ідеалу в історичному процесі та індивідуальному житті людей; в їхніх працях обгрунтовано величчі ідеали наукового комунізму. Уже в 1842 р. К. Маркс підкреслював необхідність теоретичного обгрунтування комуністичних ідей⁷. К. Маркс та Ф. Енгельс приділяли дуже велику увагу доведенню того, що ідеал комунізму не є чимось надуманим, а з необхідністю зумовлюється реальним суспільним процесом, спрямовували всі свої практичні революційні справи на створення умов для втілення цього ідеалу в життя:

Дуже високо оцінював роль ідеалу в підготовці і здійсненні соціалістичної революції, побудові нового суспільства В. І. Ленін. Він підкреслював, що сила ідеалів комунізму передусім у тому, що вони правильно виражають об'єктивно зумовлені вимоги суспільного розвитку. В праці «Економічний зміст народництва і критика його у книзі п. Струве» В. І. Ленін ретельно проаналізував процес формування і реалізації ідеалів, з'ясував необхідність їх перевірки фактами соціальної реальності. Він рішуче наголошував на необхідності співвіднесення ідеалів з існуючими класовими суперечностями, переконливо обгрунтовував важливість розуміння ідеалу як вимоги певного суспільного класу, яка породжується відповідними суспільними відносинами⁸.

Пізніше, в дні, коли перша буржуазна російська революція вивела на широкий шлях активної історичної дії мільйони людей, В. І. Ленін знову відзначав велику мобілізуючу силу революційних ідеалів. Він підкреслював, що для того, щоб повести за собою трудящих на революційну боротьбу, потрібно провадити величезну організаційну, ідеологічну роботу і, зокрема, показувати масам в усій його величчі і чарівності «наш демократичний і соціалістичний ідеал»⁹.

У «Філософських зошитах» В. І. Ленін характеризує ідеал як «морально вище»¹⁰, його увагу привертає положення Л. Фейербаха про те, що ідеалом повинна бути «цільна, дійсна, всебічна, досконала, роз-

⁷ Див.: Маркс К. Комунізм і Аугсбурзька «Allgemeine Zeitung». — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 111.

⁸ Див.: Ленін В. І. Економічний зміст народництва і критика його у книзі п. Струве. — Повне збір. творів, т. 1, с. 377—378.

⁹ Ленін В. І. Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції. — Там же, т. 11, с. 96.

¹⁰ Ленін В. І. Філософські зошити. — Там же, т. 29, с. 46.

винена людина»¹¹. Матеріалістично переосмислюючи ідеалістичну діалектику Гегеля, полемізуючи з ним, В. І. Ленін наголошує, що людина «е прагнення реалізувати себе, дати собі через себе самого об'єктивність в об'єктивному світі...»¹².

Про ідеал всебічно розвинених і всебічно підготованих людей, що сформуються за умов комуністичного суспільства, В. І. Ленін писав після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції у праці «Дитяча хвороба «лівизни» та в багатьох інших наступних працях.

У формі ідеалу, вищого сенсу буття філософія співвідносить знання про об'єктивну дійсність з усвідомленими потребами, інтересами і цілями суспільного суб'єкта (класу, партії, особи). Філософія покликана теоретично обґрунтувати, переконливо довести реальність, досяжність і, водночас, правомірність, прогресивність ідеалів, що спонукають людей до соціальної активності, суспільно-перетворювальної діяльності. Звичайно, розв'язання цієї проблеми не може бути безстороннім. Воно має соціально зумовлений, глибоко класовий характер і з діаметрально протилежних позицій розв'язується у марксистсько-ленінській і буржуазній філософії.

Сучасні буржуазні філософські концепції мають переважно реакційний характер, оскільки пов'язані з інтересами класів та соціальних груп, що протистоять суспільному прогресові. Виступаючи в ролі апологетів імперіалізму, буржуазні філософи прагнуть в ідеалізованому вигляді зобразити інтереси і цілі історично приреченого класу капіталістів, марно намагаються обґрунтувати неминучість і незмінність експлуататорського ладу, його відповідність «природі людини». Ідеали світу приватної власності, світу відчуженої дійсності зображаються сучасною буржуазною філософією у привабливому вигляді, для їх пропаганди використовується арсенал засобів масової комунікації.

Проте поширення і поглиблення загальної кризи, що вразила капіталістичні країни, серйозні потрясіння світового капіталістичного господарства, загострення суперечностей у всіх основних сферах суспільного життя незаперечно спростовують створений буржуазними і реформістськими ідеологами міф про капіталізм як про «суспільство загального благоденства». Все очевиднішою стає неспроможність намагань буржуазного пропагандистського апарату маніпулювати свідомістю і поведінкою широких мас трудящих.

На загострення загальної кризи капіталізму робітничий клас відповідає посиленням боротьби проти експлуататорів, зростають сила пролетаріату, його авторитет, міцніє єдність дій робітничих та інших демократичних партій, посилюється страйкова боротьба, що нині досягла найвищого за останні десятиліття рівня.

Єдиною справді науковою і послідовною гуманістичною суспільною теорією є марксистів-ленінізм. Для марксистів-ленінців суспільні ідеали — це конкретно-історичні цілі суб'єкта історичної, соціально-перетворювальної діяльності, життєво важливі завдання, що спонукають особу, соціальні групи, класи чи суспільство загалом до перетворення навколишнього світу, природної і соціальної реальності. Важливого значення такі суб'єктивно-спрямовані категорії, як «ідеал», «ціль», «свобода» тощо, набувають в умовах побудови і розвитку соціалістичного суспільства і особливо на етапі зрілого соціалізму, коли дедалі більшу роль відіграє суб'єктивний фактор, а розвиток

¹¹ Там же, с. 53.

¹² Там же, с. 180.

суспільства дедалі більше виступає як планоірний, цілеспрямований, свідомо організований процес. «Сили нашого ладу,— наголошує Л. І. Брежнев,— в свідомості мас. І партія вважає своєю постійною турботою виховання комуністичної свідомості, готовності, волі і вміння будувати комунізм»¹³.

Нині однією з найактуальніших стає проблема співвідношення ідеалу і соціальної реальності, поглибленого аналізу процесу реалізації гуманістичних ідеалів наукового комунізму, з'ясування відповідності цих ідеалів суспільним відносинам реального соціалізму, що утвердилися в нашій країні.

Потреба у поглибленому аналізі зазначеної проблеми зумовлена також тим, що буржуазні ідеологи у своїх нападках на соціалізм протиставляють ідеали марксизму-ленізму реальному соціалістичному суспільству.

Серед завдань, які розв'язує суспільство зрілого соціалізму, одне з найважливіших — формування нової, всебічно і гармонійно розвинутої особи. У зв'язку з цим актуалізується проблема ідеалу особи. Адже як слушно зазначив П. М. Федосеев, «в ідеалі водночас проектується не тільки майбутнє, а й шляхи його досягнення. Саме тому у наші дні боротьба за комуністичний ідеал особи повинна ставитися та розв'язуватися у безпосередньому зв'язку із розв'язанням насущних, назрілих соціальних проблем розвитку соціалістичного суспільства у напрямі його переростання у комуністичне суспільство»¹⁴.

На сучасному етапі розвитку нашого суспільства в життєдіяльності мільйонів радянських людей дедалі чіткіше і рельєфніше виявляються риси людини комуністичного типу, все очевиднішою стає тенденція розвитку особи відповідно до ідеалу вільної та відповідальної, всебічно розвинутої, цілісної і гармонійної людини.

Розвиток філософської теорії наукового гуманізму передбачає виділення, дослідження та ефективне використання суб'єктно-спрямованих категорій у категоріальному апараті марксистсько-ленінської філософії. Ці категорії утворюють логічну структуру системи гуманістичного світорозуміння. Особливе місце серед зазначених категорій посідає категорія «ідеал», що виступає концептуальною основою понятійної сіті такої системи світорозуміння.

Отже, основоположники марксизму-ленізму вперше з наукових позицій поставили і розв'язали проблему гуманізму, виступили основоположниками гуманізму якісно нового типу — наукового, соціалістичного гуманізму, з'ясували специфіку категорії «ідеал» та місце і роль цієї категорії у формуванні та розвитку теорії наукового гуманізму. З'ясувавши і обґрунтувавши всесвітньо-історичну роль революційного робітничого класу, К. Маркс і Ф. Енгельс вперше за історію розвитку суспільствознавства створили справді наукову теорію визволення людства від усіх форм соціального гноблення, від тенет відчуження. В. І. Ленін глибоко і всебічно розвинув цю теорію, творчо застосував її як метод революційного перетворення капіталістичної соціальної дійсності в інтересах людей праці та побудови нового, вільного від гніту, соціалістичного суспільства. Увібравши всі прогресивні моменти філософських теорій минулого, філософія марксизму-ленізму стала науково-теоретичним обґрунтуванням складного і суперечливого руху людства до втілення в життя високих ідеалів комунізму.

¹³ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики: Доп. XXV з'їздові КПРС, 24 лют. 1976 р.— У кн.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К.; 1976, с. 80.

¹⁴ Федосеев П. Н. Путь к идеалу.— Лит. газета, 1980, 9 янв., с. 10.

У процесі філософського осмислення світу і місця в ньому людини відбувається своєрідне ототожнення інтересів суспільства і особи, причому це ототожнення має суперечливий характер. Філософські регулятиви просякнуті ідеологією (що не заперечує родового змісту). Особисте і суспільне набувають своєї суперечливої єдності лише переломлюючись крізь конкретно-класове. Робітничий клас став першим в історії людства пригнобленим класом, чії інтереси безпосередньо збігаються з інтересами розвитку всього суспільства (а ідеологія революційного робітничого класу — марксизм-ленінізм — набрала величезного значення завдяки науковому обґрунтуванню ідеалів нового, комуністичного суспільства).

Орієнтири, що їх висуває філософія, становлять стрижень усіх інших регулятивів, оскільки, відображаючи родове, суспільне, вони звернені до кожної людини.

Духовні орієнтири, які продукуються філософією, історично змінюються, розвиваються, переосмислюються, коригуються життям і вдосконалюються з розвитком суспільства. Водночас вони передбачають певну свободу вибору регулятивів поведінки особи в рамках обраного ідеалу або вищої цілі.

Ці функції філософії особливо важливі в наш час, коли партія висуває нові масштабні завдання у справі формування високої світоглядної культури кожного громадянина радянського суспільства.

* * *

Формирование научного, марксистско-ленинского мировоззрения у каждого гражданина нашей страны является важным, неотъемлемым условием планомерного развития общества зрелого социализма, эффективного использования его преимуществ и возможностей.

Большую роль в решении мировоззренческих проблем играют науки об обществе, прежде всего — марксистско-ленинская философия, являющаяся ядром научного коммунистического мировоззрения. Философия марксизма-ленинизма осуществляет мировоззренческий синтез концептуальных представлений о человеке и его мире. Категориальная корреляция «человек — мир», специфику которой исследует философия с помощью системы своих категорий, выступает своего рода базисной категориальной структурой, без уяснения которой невозможно научное понимание мировоззренческих проблем.

В решении проблем мировоззрения, смысла человеческого бытия особое значение играют субъектно-направленные категории философии («цель», «ценность», «идеал», «свобода», «воля», «надежда» и др.). Хотя эти категории фиксируют и такие свойства человеческого бытия, которые сохраняются на всех этапах развития общества, они детерминируются природой общественных отношений, имеют конкретно-исторический характер. Выражая соответствующие закономерности, существенные черты, свойства, отношения и разворачиваясь в научную, логически оформленную и обоснованную теорию, мировоззренческие категории выполняют важные регулятивные функции, содействуют формированию коммунистической убежденности.

В. Г. ТАБАЧКОВСКИЙ

ПРАКТИКА І КУЛЬТУРА

Особливості підходу до питань про специфіку практики та про сутність культури мають багато спільного.

У своїй книзі, присвяченій проблемі сутності культури, В. Є. Давидович та Ю. А. Жданов роблять цікавий висновок щодо статусу по-

няття «культура» в структурі учбових курсів і програм з філософії: теми, присвячені культурі, тут розглядаються здебільшого як підпорядковані в розділах «Духовне жуття суспільства» або ж під рубрикою «Духовна культура» включаються в розділ, де йдеться про структуру і форми суспільної свідомості. На думку авторів названої книги, таке становище відображує реальну проблемну ситуацію, що склалася у філософському дослідженні культури і засвідчує необхідність осмислення тих рис культури, які виявляються в усіх сферах життєдіяльності суспільства¹.

Зауважимо, що коли йдеться про поняття *культури*, така ситуація здається не дуже одіозною, якщо зважити на те, що широкий філософський інтерес до названого поняття виник порівняно нещодавно. Деяко одіозними виглядають ситуації з іншими філософськими поняттями.

Свого часу ми показали, що подібна «несамостійність» і підпорядкованість, несумірна з реальними світоглядними й пізнавальними функціями, досить тривалий час була властива багатьом інтерпретаціям одного з центральних понять діалектико-матеріалістичної філософії — поняття *практики*². Саме цим обґрунтовувалась нами необхідність розкриття універсальних соціокультурних властивостей практики, розуміння яких, у свою чергу, зумовлює світоглядно-методологічну значущість принципу практики для осмислення фундаментальних проблем теорії культури.

Чи є схарактеризована шойно схожість підходів до тлумачення понять «практика» і «культура» випадковою, чи перед нами — два взаємозумовлених елементи тієї самої проблемної ситуації?

На нашу думку, правильним є саме останнє.

Підкреслимо, що така взаємозумовленість філософського тлумачення практики і культури спостерігається не тільки в спробах дати загальноприйнятє визначення кожного з названих феноменів, а й у намаганнях відповісти на ряд питань, які стосуються динаміки різних характеристик кожного з них. А відповіді на такі питання нерідко зумовлюють і особливості визначень специфіки практики і культури.

Показовою є та ситуація, що в ході з'ясування провідного принципу діалектико-матеріалістичного аналізу культури визначилася тенденція, яка відтворює на цьому проблемному рівні становище, що досить тривалий час складалось навколо філософського осмислення феномена практики — властивості останньої немовби розчинялись у властивостях *праці*. Особливістю подібних підходів до питання про рушійні сили культури є, як пише Н. З. Чавчавадзе, переконаність у тому, що, оскільки «культура — продукт, результат людської діяльності, практики, людської праці» (всі три названі поняття вживаються тут як синоніми), то «саме в категорії продукту праці слід шукати марксистський ключ до розгадки таємниці культури, саме ця категорія має слугувати точкою опори марксистської філософії культури»³. За всієї справедливості такого підходу (адже культура справді невіддільна від праці) він виявляється неповним. І, мабуть, головна причина цієї неповноти — наявне тут отождоження понять «праця», «практика», «діяльність», яке часом уподібнюється абстрактно-діяльнісно-

¹ Див.: Давидович В. Е., Жданов Ю. А. Сущность культуры.— Р. в/Д.: Изд-во Ростов. ун-та, 1979, с. 23—24, 26.

² Див.: Социально-исторические и мировоззренческие аспекты философских категорий.— Киев: Наук. думка, 1978, с. 16—26.

³ Чавчавадзе Н. З. Культура и ценности.— В кн.: Культура в свете философии. Тбилиси, 1979, с. 40.

му тлумаченню культури. Не випадково Н. З. Чавчавадзе, схарактеризувавши евристичну продуктивність розгляду культури крізь призму продуктів праці, підкреслює, що, осмислюючи культуру не тільки як результат, але й як процес праці, слід мати на увазі, що «предметні, речові різновиди феноменів культури багато в чому аналогічні товарові, який, за словами Маркса, є не річчю, а суспільним відношенням»⁴. Отже, сутність культури — не в предметно-речових, а в особливих, *соціально-предметних* факторах.

Чи не означає це, що вихідним принципом діалектико-матеріалістичної теорії культури є не поняття праці, а більш містке поняття суспільної практики?

До цього висновку спонукають, зокрема, міркування щодо органічного взаємозв'язку культури та суспільних відносин. Такий взаємозв'язок став в нашій філософській літературі предметом досить жвавих дискусій. Останні, як буде показано далі, мають важливе значення з погляду методології аналізу культури. Характеризуючи становище, яке в цілому тут склалось, можна виділити два різних підходи.

Перший полягає у намаганні включити суспільні відносини в «тіло» культури, яка розглядається як «соціально вироблена система, що забезпечує передачу від індивіда до індивіда діяльних здатностей або «сутнісних сил»⁵. Оскільки основна функція культури, пише Е. Маркарян, «полягає у виробленні відповідних способів діяльності індивідів, які кооперовано співробітничать в різноманітних, вельми динамічних умовах середовища, у виробленні способів соціальної дії, що охоплюють як провідні норми поведінки, так і різноманітні механізми її здійснення»⁶, — культуру можна розглядати як спосіб регулювання суспільних відносин.

Інші дослідники акцентують на тому, що такий підхід відображає лише один бік справи, оскільки соціальні відносини самі є регуляторами людської діяльності і через це — своєрідними детермінантами культури⁷. Виходячи з цього, В. Давидович та Ю. Жданов твердять, що, оскільки суспільні відносини «задають, визначають, засновують той спосіб діяльності, який реалізується в явищах культури», вони «не можуть бути схарактеризовані як такі, що належать до феномена культури»⁸. Лінія детермінації тут схематично така: суспільні відносини → культура як принцип зв'язку суспільної людини з предметами діяльності → сама діяльність.

Як бачимо, суспільні відносини постають і як регулятор, і як результат функціонування культури. Вони водночас входять до неї і, в певних відношеннях, є немовби зовні детермінуючим фактором.

Для того, щоб розв'язати цю суперечність, потрібно, на наш погляд, зосередити увагу на характері взаємозв'язку практики і культури.

Методологічна значущість цього питання полягає передусім у більш ґрунтовному осмисленні специфіки і значення предметно-матеріальних факторів культури. Без з'ясування структури практики навіть за умови визнання регулятивної функції суспільних відносин уявлення про сутність культури стикаються з істотними труднощами, зумов-

⁴ Чавчавадзе Н. З. Динамика культуры и переоценка ценностей.— Там же, с. 75.

⁵ Режабек Е. Проблема культуры в Марксовой концепции общественно-исторического развития.— Известия Северо-Кавказского научного центра высшей школы (Общественные науки), 1976, № 5, с. 15.

⁶ Маркарян Э. О. О генезисе человеческой деятельности и культуры, с. 50.

⁷ Джиоев О. И. Проблема культуры в марксистской философии.— В кн.: Культура в свете философии, с. 9.

⁸ Давидович В. Е., Жданов Ю. А. Сущность культуры, с. 101.

леними, зокрема, необхідністю співвіднести універсальність культури та предметно-матеріальні передумови такої універсальності. Це співвіднесення важливе з погляду уникнення абстрактно-діяльнісних трактувань універсальності культури, коли виникають припущення, що «духовне, очевидно, має визначальне значення для культури» (остання в цьому разі тлумачиться як те, що К. Маркс називав практично-духовним освоєнням світу)⁹. На наш погляд, адекватне осягнення універсальності культури, незводимості останньої лише до матеріально-речових факторів можливе не на шляху доведення пріоритету духовного в культурі, а на шляху виявлення універсальності передусім її соціально-предметних характеристик.

Осмислення специфіки практики й розгляд крізь її призму сутності культури актуальні і для розв'язання низки інших проблем, зокрема для осмислення факторів, що зумовлюють своєрідність різних історичних типів культури.

Відзначимо (про це, до речі, свідчать наведені вище міркування про культуру), що з часу виникнення марксизму-ленізму ідея практики так міцно увійшла в діалектико-матеріалістичну філософську свідомість, що сама по собі констатація практичної природи тих або тих соціокультурних феноменів, якщо вона здійснюється лише, так би мовити, «в принципі», стає все більше недостатньою.

Це пов'язане також з тією обставиною, що ідею практики по-своєму «визнають» і багато представників сучасного ідеалізму (досить послатися на твердження засновника французького персоналізму Е. Мунье та відомого представника герменевтики П. Рікера про те, що «немає нічого людського, що не було б практикою», на Ж.-П. Сартра, який визнає, що «нині неможливо по-справжньому писати історію, не ставлячи на перший план матеріальні умови життя людей, практику» тощо.) Інша річ, що таке «визнання» супроводжується все більш витонченою містифікацією предметно-матеріальних характеристик практики.

Отже, і з конструктивних, і з критичних міркувань очевидна актуалізація питання про конкретний зміст філософських посилянь на принцип практики.

Досить яскраво зазначена обставина виявляється в постановці питання про власну специфіку філософського аналізу культури, де методологічна значущість діалектико-матеріалістичного тлумачення практики полягає насамперед у тому, що ідея практики акумулює в собі систему уявлень про рушійні сили культурно-історичного процесу.

Культурологічна масштабність діалектико-матеріалістичного принципу практики нерозривно пов'язана з його функціонуванням як у сфері гносеології (тут принцип практики став передумовою подолання найбільш фундаментальних недоліків домарксистської філософії — споглядальності у тлумаченні відношення людини до світу та абстрактно-ідеалістичних концепцій діяльності), так і в сфері соціології, оскільки ідея практики невіддільна від матеріалістичного розуміння історії. Ця масштабність з самого початку дала можливість уникнути властивого домарксистській філософії звуження сфери буття культури, яке виявлялось, зокрема, в ігноруванні діалектики матеріальних і духовних факторів культури.

⁹ Джіоев О. И. Проблема культуры в марксистской философии.— В кн.: Культура в свете философии, с. 27.

Діалектико-матеріалістична філософія розглядає культуру як «другу природу» в усій багатогранності її форм, зумовленої багатоманітністю людських потреб і форм діяльності. В найзагальнішому плані культуру, на наш погляд, можна характеризувати передусім як *універсальність людських сутнісних сил*, що виявляється в кожному конкретному акті життєдіяльності індивіда, зумовлюючи його власне людське смислове «забарвлення». Не випадково саме ця риса стала лейтмотивом визначення, даного К. Марксом суспільному багатству. «Якщо відкинути обмежену буржуазну форму,— підкреслює К. Маркс,— чим же іншим є багатство, як не універсальністю потреб, здібностей, засобів споживання, продуктивних сил і т. п. індивідів...? Чим іншим є багатство, як не повним розвитком панування людини над силами природи, тобто як над силами так званої «природи», так і над силами її власної природи? Чим іншим є багатство, як не абсолютним виявленням творчих обдарувань людини, без будь-яких передумов, крім попереднього історичного розвитку, що робить самоціллю цю цілісність розвитку, тобто розвитку всіх людських сил як таких, безвідносно до будь-якого *засдалегідь встановленого масштабу*¹⁰. Наведене визначення всім своїм змістом стосується й суті найважливіших функцій культури, насамперед її ролі в процесах відтворення людиною себе,— якщо брати до уваги взаємодоповняльність різноманітних форм культури — «у своїй цілісності»¹¹.

Універсальність і цілісність — дві органічно взаємопов'язані риси культури, які характеризують також людську практику. Однак лише остання є «ключем» до розуміння того, чому названі характеристики культури за певних умов реалізуються суперечливим чином. Адже конкретно-історичні способи того відтворення людини, про яке йшлося вище, залежать від рівня розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, що зумовлює форми, в яких відбувається освоєння людиною природи і «привласнення» кожним індивідом культурних надбань.

У цій площині культура постає як сукупність реально функціонуючих або потенціальних способів перетворюючої діяльності людини, у тому числі, враховуючи універсальність діяльності,— як *сукупність факторів, що забезпечують «поєднання» всезагальних способів діяльності з «предметом діяльності»* (в найширшому значенні останнього).

Саме тут особливо відчутна необхідність конкретизувати уявлення про деякі істотні особливості взаємодії практики і культури, зокрема про те, в яких вузлових точках актуалізується проблемність такої взаємодії. Це особливо важливо, тому що взаємодія практики і культури, як вже відзначалось, лише «в принципі» перестала бути проблемою для філософської свідомості.

Одне з вузлових питань, в якому резюмується сказане вище,— це питання про те, яким чином співвідносяться всезагальність культурно-історичного процесу і своєрідність конкретно-історичних типів культури. З'ясування цього співвідношення, якому й присвячена дана стаття, вимагає більш докладного аналізу самого феномена всезагальності культури, зокрема того, притаманна цій всезагальності й універсальності «лінійна» чи більш складна структура.

Проблема співвідношення всезагальності культури та своєрідності її конкретно-історичних модифікацій вже досить тривалий час є своє-

¹⁰ Див.: Маркс К. Экономические рукописи 1957—1859 годов.— Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 46, ч. 1, с. 476.

¹¹ Там же.

рідним методологічним «фокусом» різних культурологічних досліджень — навіть тих, де вона не є предметом спеціальної уваги. Особливо актуальною ця проблема стала нині, коли значно зріс інтерес до встановлення критеріїв культурної своєрідності (як у синхронному, так і в діахронному плані), що пов'язано з масштабністю соціальних процесів, взаємодією їх загальних специфічних закономірностей, урізноманітненням культурних контактів та іншими чинниками.

Окреслена проблема в тих або інших формах набуває актуальності досить давно, особливо починаючи з Нового часу, коли капіталізм став, за словами А. В. Луначарського, руйнувати «замкненість» цілих шарів культури, що не приходили досі у пряме «зіткнення» один з одним і через це здавалися ізольованими. Активізація взаємодії різних шарів культури супроводжувалась відповідними змінами в суспільній свідомості, зумовленими тими процесами в суспільному виробництві, які спричинили формування уявлень про всезагальність праці як діяльності, що створює багатство, а також про всезагальність «предмета, що визначається як багатство»¹².

Характеризуючи становлення в буржуазній свідомості уявлень про всезагальність діяльнісного джерела культури, слід обов'язково мати на увазі те, що «всезагальність відносин і здібностей», яка формується капіталізмом, має відчужений характер. Внаслідок цього виникає таке соціокультурне явище, як «зрівнювання замість дійсної спільності і всезагальності» (К. Маркс). Звідси випливає та обставина, що уявлення про співвідношення всезагальності культури та самотності її конкретно-історичних типів, зокрема у ранньобуржуазній філософській свідомості, відзначалися переважно *лінійністю*. Найбільш виразно ця тенденція втілилась пізніше у гегелівській філософії, «культурологічним кредо» якої стало тлумачення багатоманітності культурно-історичного процесу як «нудної видимості багатоманітності».

Звичайно, неправильно вважати, ніби в таких випадках багатоманітність культури ігнорується взагалі. Наприклад, Гегель неодноразово фіксує елементи такої багатоманітності, відзначаючи, що кожний момент культурно-історичного процесу «сам є певною індивідуальною формою»¹³. Водночас тлумачення даного процесу в цілому характеризується тут абсолютизацією принципу «зняття» історичних форм культури її наявними структурними рівнями. Останні ж, у свою чергу, ставляться у відношення субординації, центром якої є рефлексивні аспекти культури як моменти руху відчужених форм «абсолютного духу» до «абсолютного знання». Щодо такого «саморуху духу» будь-які його знакові і навіть предметно-матеріальні «закріплення», що мали місце в минулому, вже не мають ніякої самоцінності, і є тільки «сходінками» в тій ієрархії культурних форм, які приводять до сучасності й «знімаються» нею. Тут ми маємо абсолютизацію культурної «діахронії», яка приводить до недооцінки «синхронії». Внаслідок цього перша має тенденцію перетворитися в плоско-лінійну схему, на догоду якій доволіно препарується культурно-історичний процес. Отже, лінійний діахронізм у розумінні культури, властивостей класичному ідеалістичному раціоналізмові, з самого початку виявився методологічно обмеженим.

Цей підхід був пов'язаний з властивою класичній буржуазній філософії субстанціалізацією однієї з найфундаментальніших особливос-

¹² Там же, с. 40, 41.

¹³ Гегель. Феноменология духа.— Соч., М., 1959, т. 4, с. 15.

тей культурно-історичного процесу, притаманною усім формам людської діяльності — всезагальності. Зокрема, гегелівські уявлення про специфіку культури формувались у контексті пошуків якоїсь «чистої всезагальності», тожної абстрактній сутності людини, сутності, безвідної до умов її дійсного виявлення в соціокультурному процесі. Моделлю такої «чистої всезагальності» для Гегеля постає одна з форм духовного освоєння людиною світу — пізнання, зведене до «чистого знання». Редукувавши людську сутність до абстрактно-всезагальних форм, філософ намагається примусити таку абстрактну сутність «діяти саму по собі» і нехтує тим, що вона функціонує лише в «дійсному людському існуванні»¹⁴.

Субстанціалізація абстрактно-духовної всезагальності була невіддільною від притаманного класичному ідеалізму ігнорування соціально-комунікативного характеру культури, того, що всезагальність культурних реалій є наслідком складної, «діалогічної» (якщо скористатися лексиконом сучасної культурології) взаємодії усієї сукупності факторів, пов'язаних з процесом обміну діяльністю між людьми — дійсними суб'єктами культури, від ігнорування того, що навіть найфундаментальніші з цих факторів є концентрованою «результуючою» усієї багатоманітності такого обміну діяльністю. Звідси стійка просвітницька ілюзія про певні наперед задані надісторичні «архетипи» культуротворчого процесу, що, зрештою, зводились до якихось гомогенних духовних утворень. Причиною цих ілюзій був, зокрема, спростований основоположниками марксизму «некритичний позитивізм» класичного ідеалізму, абсолютизація тієї видимості гомогенності, що була, так би мовити, «на поверхні» культури, в її результатах, а не процесі. До речі, ця ілюзія і досі позначається на буржуазних уявленнях найнаймні, коли йдеться про особливості так званого класичного екрану культури (досить згадати відому концепцію А. Моля, викладену в роботі «Соціодинаміка культури», згідно з якою «класична культура», на відміну від сучасної, «вузлові поняття» якої формуються через хаос випадковостей, вже в своїй основі мала набір певних «духовних архетипів»). У всіх подібних концепціях не враховано ту обставину, що сучасний «екран культури» внаслідок зростання ролі масових комунікацій лише більш яскраво демонструє тенденції і механізми, віддавна властиві людській культурі.

Зведення людської сутності до абстрактно-всезагальних форм, якщо розглядати цей методологічний прийом класичного ідеалізму стосовно трактування культури, було досить зручним засобом представити культурно-історичний процес у вигляді однолінійної телеологічної послідовності і тим самим — уникнути осмислення його реальної складності і багатогранності. Однак платою за подібну «зручність», щодо якої ще задовго до Гегеля іронізував Гердер, коли писав про «метафізичний» спосіб досягнення культури, суб'єкт якого «бере просте й зрозуміле поняття душі та й виводить з цього поняття будь-які її визначення, де б ця сама душа не знаходилась» (історика ж культури він уподіблює людині, змушеній вперше в житті мандрувати не сушею чи морем, а злетіти у піднебесність)¹⁵ була істотна методологічна помилка: за такого підходу до історії культури «випадала» та обставина, що кожний з її етапів — «водночас і мета і засіб, ланка у ланцюзі, але разом з тим і самостійна ланка, і для себе — осереддя власно-

¹⁴ Маркс К. До критики гегелівської філософії права. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 247.

¹⁵ Гердер. Идея философии истории. — М., 1976, с. 511.

го існування». З гердерових міркувань випливало, що завдання історика культури має полягати в тому, «щоб осягнути й пояснити своєрідність окремих культурних світів, а не лише в тому, щоб приписувати минулому наш власний... ідеал»¹⁶ (щоправда, об'єктивні передумови такого осягнення залишилися для Гердера нез'ясованими).

В основі розглянутої однобічної методологічної установки, наслідком якої було ігнорування своєрідності історичних типів культури, лежало нерозуміння специфіки визначальної ролі предметно-матеріальних факторів культури. Ця риса властива усім домарксистським концепціям: класичному ідеалізму — навіть тоді, коли він на своїй завершальній стадії упритул підійшов до усвідомлення необхідності філософського осмислення всієї культури і розгляду традиційних філософських проблем в соціокультурному контексті; домарксистському матеріалізмові, який, навіть виявивши деякі фундаментальні хибні ідеалістичного тлумачення культури (зокрема те, що тут, як писав Л. Фейербах, «визнають лише підпорядкування й наступність, не визнаючи ні координації, ні співіснування», а тому, коли «останнім ступенем розвитку... виявляється цілісність, яка вбирає в себе інші ступені... вона не може увібрати ці існування без того, щоб не висмоктати з них мозок самостійного життя»¹⁷), так і не зміг з'ясувати соціально-практичну сутність предметно-матеріальних факторів культури. З цією обставиною була пов'язана неможливість у межах домарксистської методології «узгодити» всезагальність культурно-історичного процесу і своєрідність «окремих культурних світів».

Ця ж обставина позначилась на долі спроб співвіднести названі риси культури в сучасній буржуазній філософії, зумовивши нездолану для буржуазної свідомості теоретичну антиномічність філософських образів культури.

Характер згаданої антиномічності значною мірою пов'язаний з реальною соціокультурною ситуацією, що, багато в чому відмінна від тієї, за якої формувалась «класична» буржуазна філософська свідомість. «Виявлення очевидних диспропорцій у розвитку різних підродів культури й загострення соціальних катаклізмів примусили відмовитись від уявлень про лінійно-однорідний характер суспільного розвитку на зразок гегелівської схеми, висунувши проблему справді цілісного, багатоаспектного вивчення руху культури. Нагромадження порівняльно-історичних даних, що стосуються різних типів культур, засвідчило обмеженість європоцентристських уявлень про шляхи розвитку людства й по-новому окреслило проблему підвалин і джерел культурного прогресу»¹⁸. Дослідники справедливо відзначають, що саме з цією обставиною пов'язана актуалізація питання про ті фактори, які можна вважати інваріантними в соціокультурному розвитку, — і ті, що стосуються специфіки історичних типів культури. Саме у зв'язку з цим у буржуазній філософії і культурології виникли спроби замінити «лінійні» трактування культури «поліцентричними».

Звернемо увагу, зокрема, на добре відому тенденцію, яка найбільш виразно демонструє прагнення переглянути деякі традиційні буржуазні уявлення про культуру через відмову від субстанціалізації її всезагальних властивостей. З таких позицій свого часу О. Шпенглер

¹⁶ Жирмунский В. Очерки по истории классической немецкой литературы.— Л., 1972, с. 260.

¹⁷ Фейербах Л. К критике Гегеля.— Избр. филос. произведения, М., 1955, т. 1, с. 54.

¹⁸ Юдин Э. Г. Системный подход и принцип деятельности.— М.: Наука/1978, с. 111.

здійснив спробу заперечити «монотонну картину лінійноподібної світової історії»,— дотримуватись якої, на його думку, «можна лише заплочуючи очі на переважну більшість фактів, що їй суперечать»,— і обгрунтувати як єдино варте філософської уваги завдання осмислювати культуру за допомогою «методу порівняльної історичної морфології». Останній виявився своєрідною спробою «девальвації» всезагальності людської практики і культури: з одного боку, шляхом постулювання якихось локально-всезагальних визначальних факторів кожної культури у межах духовного освоєння світу людиною (так званої «душі культури»), з другого— через дальше подрібнення цих факторів на сукупність неповторних індивідуальних переживань до яких нібито зводиться «цей мнимо єдиний, самостійний і вічний світ»¹⁹. За Шпенглером, «у кожній культурі, а в межах кожної культури, з меншими відмінностями, у кожній окремій людині, є свій зовсім особливий різновид історії, у картині й стилі якого вона споглядає, відчуває й переживає загальне і особисте, внутрішнє і зовнішнє, загальноісторичне і біографічне становлення»²⁰.

Щоправда, повністю елімінувати з визначень культури всезагальність виявилось неможливим. Після Шпенглера це змушені були визнати його послідовники: зокрема А. Тойнбі, автор концепції «кругообігу локальних цивілізацій», П. Сорокін, що обстоював уявлення про соціальну дійсність як «динаміку різних культурних систем і підсистем»: релігії, етики, науки, мистецтва, економіки, політики. Однак, хоча в сучасних буржуазних культурологічних доктринах значно послаблюється обстоювана Шпенглером ідея взаємної «непроникності» різних типів культури, тобто з певними застереженнями визнається наявність спадкоємності у розвитку культури, однак всезагальність, що є необхідною передумовою такої спадкоємності, тлумачиться тут ідеалістично, як абстрактно-духовна сутність різних культурних форм. Нехтується та обставина, що справжня «душа культури»— зовсім не в духовних факторах, а в конкретно-історичних типах людської практики, дійсна всезагальність і цілісна структура яких довільно препаруються і містифікуються в буржуазних філософських і культурологічних концепціях.

Отже, якщо традиційні буржуазні уявлення про способи осягнення культурних реалій відзначались абсолютизацією всезагальності рефлексивних форм світосприймання (обсяг яких час від часу зазнавав уточнень, внаслідок чого поняття рефлексії поступово насичувалось властивостями, притаманними не тільки теоретичному, а й практично-духовному освоєнню світу), то згодом тут починає переважати абсолютизація «нерефлексивності» безпосереднього індивідуального досвіду і переживання цього досвіду.

Саме на цій основі формуються концепції про неможливість осягнути особливості конкретно-історичних типів культури інакше, ніж через спеціальну методику «вчування» та «переживання», орієнтовану передусім на духовно-смыслову сторону культурно-історичного процесу. Такий підхід пов'язаний з досить стійкою в сучасній буржуазній свідомості тенденцією зводити предметні формоутворення людської культури до «знакового закріплення» специфічної «символотворчої енергії» індивідів. Типова маніфестація такої однобічності— символістська концепція культури, основним проблемним спрямуванням якої стали пошуки духовно-всезагальних регуляторів процесу освоєння світу

¹⁹ Шпенглер О. Закат Европы.— М.-Пг., 1923, с. 20; 47, 173.

²⁰ Там же, с. 141.

людиною (Е. Кассіер та ін.), та концепція «праксісу» Ж.-П. Сартра, близька культурологічним установкам Франкфуртської школи, з її претензіями на виявлення невіддужовано-особистісних параметрів культурно-історичної реальності, які нібито несумісні з всезагальністю культури.

Спробою синтезувати такі підходи до осмислення культури є нині герменевтика, для представників якої проблема «контакту» з своєрідністю кожного історичного типу культури постає як проблема спеціальної багаторівневої «технології розуміння», дешифровки всіх культурних реалій, в тому числі і людських вчинків, зокрема співвіднесення їх інструменталістських («знаряддєвих») аспектів (що, на думку П. Рікера, становлять «анонімний», безособовий план історії культури як лише «історії засобів», де культура немовби «замітає власні сліди», забуває власні джерела) та «історії цілей і засобів, історії цілісності прагнень людини», які формують «особистісний» план культурно-історичної реальності, зумовлюючи своєрідність «обличчя» кожного «ансамблю» цілей і засобів²¹. Акцентуючи на «подвійності» смислу або взагалі багатозначності культурних реалій, представники герменевтики намагаються з'ясувати особливості збігу «археології суб'єкта» з «археологією культури», трактуючи «смысл, що міститься в продуктах діяльності, інститутах, пам'ятках культури», як зашифровану «об'єктивну цілісність життя духу»²². Саме в останній тезі — найостотніша хиба герменевтичних спроб досягнути своєрідність конкретно-історичних типів культури: адже в культурних реаліях «зашифровано» (а насправді опредметнено) передусім об'єктивні соціальні зв'язки й відносини, «живе життя» яких — у реальній людській практиці, яка й зумовлює як всезагальні властивості, так і своєрідність кожного історичного типу культури.

Для буржуазної свідомості лишається незбагненою й та важлива обставина, що практика здатна надавати конкретно-історичних специфікацій культурним реаліям передусім завдяки органічному поєднанню в її всезагальних визначеностях двох компонентів: «речовинно-технологічного» — і того, який стосується специфіки суспільних відносин, що не матеріалізуються у речових формах.

Не випадково навіть тоді, коли представники сучасного ідеалізму визнають наявність предметно-матеріальних рівнів всезагальності, останні зводяться лише до окремих елементів соціальної життєдіяльності, які нібито не можуть бути розглянуті як такі, що визначають специфіку культури. Ця особливість притаманна, зокрема, різним структурно-функціоналістським концепціям культури, відмітна ознака яких — розмежування і протиставлення різних сфер соціальної життєдіяльності, зокрема виробничої, технологічно-знаряддевої діяльності, політичної організації, духовного життя тощо. Ідея несумісності трьох вищезазначених сфер пронизує відому концепцію культурних суперечностей капіталізму Д. Белла, згідно з якою економіка, політика і культура підпроядковані різним «висьовим принципам», що нібито виключають відношення взаємодетермінації.

Такий підхід започатковано ще першими структуралістськими тлумаченнями культури, де намагання подолати обмеженість лінійних уявлень про культурно-історичний процес, властивих класичним ідеалістичним філософським концепціям, набуло форми своєрідного «пансинхронізму» (на противагу абсолютизації діахронічного підходу).

²¹ Ricoeur P. Histoire et vérité.— Paris, 1955, pp. 81, 83, 92.

²² Ricoeur P. Le conflit des interprétations. Essai d'herméneutique.— Paris, 1969, pp. 16. 25—26.

Подібний пансинхронізм властивий, зокрема, засновникові французького структуралізму К. Леві-Строссу, який, намагаючись виробити антитезу лінійності, що виголошується неодмінною супутницею діахронічних уявлень про культуру, посиляється на відмінність між кількома «рядами» суспільних явищ: так званими «верхніми рядами», що фіксують явища глобального, «базисного» характеру, та «нижніми», де «містяться явища, що відбуваються в сфері культури». Якщо в першому випадку процес неперервний, то в другому — «кожний епізод вимагає самостійної оцінки, він не є продовженням того, що передувало йому»²³. Останнє Леві-Стросс називає «багатозначністю історії».

Як бачимо, структуралізм відособлює культуру від соціально-економічного базису суспільства. Але ж до базисних утворень, як відомо, належать передусім *матеріальні суспільні відносини*, без з'ясування ролі яких в системі культури неможливо пояснити будь-які вияви культурної своєрідності.

За всіма щойно охарактеризованими уявленнями про культуру, притаманними сучасній буржуазній філософії, соціології й культурології, стоїть тенденція відокремлювати і в кінцевому підсумку протиставляти один одному невід'ємні аспекти людської практики як предметно-матеріальної діяльності по перетворенню природи й суспільних відносин, в ході якої перетворюється сам суб'єкт діяльності. Аналіз найбільш типових сучасних буржуазних тлумачень практики і культури свідчить про те, що їх методологічним підґрунтям є не тільки визнання чи невизнання якоїсь із форм перетворюючої діяльності (сучасна буржуазна свідомість здебільшого уникає вульгарного неприйняття якоїсь з цих форм), а спотворене уявлення про взаємозв'язок та взаємовплив цих форм у тій цілісній структурі, яку вони утворюють в реальному процесі життєдіяльності.

Єдиною послідовною альтернативою таким містифікованим тлумаченням практики і культури є аналіз культурно-історичного процесу з погляду системної взаємодетермінації різних сфер соціальної життєдіяльності, що здійснюється в контексті діалектики продуктивних сил і виробничих відносин, базису і надбудови, тобто усіх компонентів, які складають суспільно-економічну формацію. За такого підходу виявляється, що кожній формації притаманний відповідний тип культури, а в його межах — певні підтипи.

Відзначимо, що представники сучасної буржуазної філософії, заперечуючи методологію діалектико-матеріалістичного аналізу культурно-історичного процесу, найчастіше намагаються ототожнити цей аналіз з лінійністю гегелівських уявлень про культуру, в рамках яких нівелюється своєрідність культурних явищ. Таке ототожнення невіддільне від згаданих нами намагань елімінувати всезагальність з уявлень про практику і культуру. Показовою щодо цього є сартрівська спроба критики діалектико-матеріалістичного тлумачення всезагальності культурно-історичного процесу, внаслідок якого, твердить Сартр, «від історичної тоталізації лишився лише абстрактний кістяк універсальності»^{23а}.

Насправді ж діалектико-матеріалістична методологія аналізу культури забезпечує якраз подолання подібної абстрактності. Ця обставина підкреслюється вже в перших працях В. І. Леніна.

Марксистська концепція культури ґрунтується не на абстрактних побудовах, де йдеться про «суспільство взагалі», «ідеальну організа-

²³ Див.: L a n t e r i - L a u r a G. Histoire et structure dans le connaissance de l'homme: Annales. Economies, société, civilisation. — Paris, 1967, N 4, p. 813.

^{23а} S a r t r e J.-P. Critique de la raison dialectique. — Paris, 1960, p. 58.

цію», «суспільство, яке відповідає людській природі», про «прогрес взагалі», а на вивченні «особливих соціальних організмів»²⁴. На основі такого вивчення з'ясовуються як всезагальні особливості культурно-історичного процесу, так і їх конкретно-історичні специфікації. Марксист, визначаючи цим шляхом, так би мовити, «матеріальний кістяк» культури, зовсім не задовольняється цим кістяком. Він «скрізь і завжди... прибирав кістяк у плоть і кров»²⁵, розглядаючи всі складові культурно-історичного процесу в їх постійній взаємодії й взаємозумовленості. Отже, визначальний чинник, що на нього орієнтований діалектико-матеріалістичний аналіз культурно-історичного процесу, уособлює в собі специфічну форму всезагальності предметно-матеріальних факторів людської життєдіяльності, яка не має нічого спільного з «абстрактним кістяком універсальності»: це — матеріальні виробничі відносини, невіддільні від реальної предметно-практичної діяльності, в ході якої створюється культура.

Наведені загальнометодологічні положення вже неодноразово і плідно використовувалися під час діалектико-матеріалістичного аналізу тих або інших аспектів соціальної життєдіяльності в контексті теорії суспільно-економічних формацій. Що ж до їх евристичної значущості для розкриття співвідношення всезагальності культури й своєрідності її історичних типів, то вона, на наш погляд, заслуговує на ґрунтовний аналіз в контексті проблеми практики.

Чим зумовлена така необхідність?

Передусім, потребою у більш докладному й змістовному обґрунтуванні неправомірності ототожнення, так би мовити, «індексів своєрідності» конкретно-історичних типів культури з окремими надбудовними явищами або зі сферою суспільної свідомості загалом. Річ у тім, що навіть коли таке ототожнення заперечується, коли визнається, що культура «має ширшу основу, ніж надбудова»²⁶, що вона «охоплює не самі лише естетичні чи філософські категорії, не обмежується літературою, образотворчим мистецтвом, музикою»²⁷ — це заперечення (як можна було переконатися на початку статті) не завжди доводять до фундаментальних методологічних висновків, до з'ясування специфіки тих базисних реалій, які є невід'ємними інградієнтами культури і для розуміння яких необхідно виявити у кожному історичному типі (чи підтипі) культури його предметно-матеріальну «вись». Тільки тоді стає зрозумілим не тільки похідний від базису характер усіх надбудовних явищ, а й те, що, якщо їх розглядати в контексті духовного виробництва, структура цих явищ споріднена з динамікою основоположних властивостей людської практики, яка утворює той широкий соціокультурний контекст, що в ньому взаємодіють базис і надбудова.

Мірою поглиблення теоретичних досліджень з проблем культури з'ясовується та обставина, що культура є системним утворенням з багаторівневою детермінацією. Відповідно, на перший план дедалі більше висувається питання про те, що ж, власне, є головним системоутворюючим фактором, який зумовлює єдність та багатоманітність культурно-історичного процесу. Чи цей фактор просто аналогічний тому, що раніш характеризувалось як «кістяк» суспільної формації, чи він, будучи органічно пов'язаний з останнім, відзначається якісною свое-

²⁴ Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів.— Повне збір. творів, т. 1, с. 125.

²⁵ Там же, с. 130.

²⁶ Джиоев И. О. Проблема культуры в марксистской философии.— В кн.: Культура в свете философии, с. 17.

²⁷ Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры.— М., 1972; с. 12.

рідністю своїх системоутворюючих властивостей, яка виявляється в процесі функціонування суспільно-економічної формації?

Для розв'язання поставленого питання дуже важливо з'ясувати, як діалектико-матеріалістична концепція суспільного розвитку поєднує в собі орієнтацію на всезагальність та багатоманітність форм культурно-історичної реальності.

Якщо характеризувати лише першу з названих особливостей культури, то головним системоутворюючим фактором можна вважати працю як «всезагальну умову обміну речовини між людиною і природою» (Маркс). Однак і в цьому випадку не знімається питання про конкретні-історичні способи реалізації цієї всезагальної умови, бо тільки вони забезпечують своєрідність культурних форм. Тоді, мабуть, доцільніше говорити про такий фактор, як суспільне виробництво, але виробництво в різних своїх історичних типах є, в кінцевому підсумку, процесом постійного переходу від нижчих до вищих форм. І, скажімо, «реконструюючи» історію культури за знаряддями праці, ми натрапимо на вельми своєрідний парадокс: чим далі в глибину віків, тим меншою мірою емпірично фіксуються локальні відмінності культур. (Такий висновок робить, аналізуючи археологічні й етнографічні дослідження культури палеоліту у вже цитованій праці Е. Маркарян.)

Отже, намагаючись реконструювати культуру за знаряддями, чи не відроджують лінійні уявлення про культурно-історичний процес? Безперечно, ні, якщо брати до уваги неодноразово акцентований основоположниками марксизму-ленінізму нелінійний характер детермінацій, притаманних цьому процесові, зокрема положення К. Маркса про диспропорції у розвитку матеріального виробництва і певних галузей духовної культури, похідні від диспропорцій у сфері «практичних соціальних відносин»²⁸. Ця безумовність має місце саме завдяки тому, що культурно-історичний процес розглядається в марксизмі з точки зору діалектики матеріального і духовного виробництва, коли головним системоутворюючим фактором є такий матеріальний фактор, який дозволяє пояснити як пропорції, так і диспропорції в цьому процесі, розкрити динаміку його всезагальних і специфічних особливостей.

Таким системоутворюючим фактором і є, на наш погляд, практика.

Її найбільш істотні особливості з погляду порушеної нами проблеми полягають передусім у здатності приводити в єдність всі багатоманітні форми предметно-матеріальної перетворюючої діяльності, у ході якої «олюдноється» природа, змінюються суспільні відносини і сам суб'єкт діяльності. Інтегративні властивості практики, що виявляються, так би мовити, в «точках перетину» названих сфер діяльності, отримують «закріплення» в матеріально-речових і знакових формах культури (передусім в їх знаряддєвих функціях). Вони невіддільні від іншої істотної характеристики практики — її здатності поєднувати властивості всезагальності й безпосередності, яка, на нашу думку, найбільшою мірою репрезентує предметно-матеріальну специфіку практики. Отже, практика — це всезагальність способів освоєння людиною світу у всій багатшаровості соціально-предметних форм функціонування цієї всезагальності, форм, що є найвищим виявом предметно-матеріальних властивостей об'єктивної дійсності. Спроби осмислити культуру поза взаємодією згаданих соціально-предметних форм і стали, як ми могли переконатись, причиною того, що культурно-історичний процес розглядався домарксистською філософією переважно в його

²⁸ Маркс К. Экономические рукописи 1857—1859 годов.— Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. 1, с. 47.

абстрактно-всезагальних характеристиках, в яких немовби «розчинялася» якісна своєрідність різних типів культури. Ігнорування визначальної ролі предметно-матеріальних факторів культури, з'ясування якої неможливе поза науковим розумінням специфіки практики, з неминучістю породжувало лінійність культурологічних методологічних установок.

Коротко резюмуємо, так би мовити, «технологію» конституювання цієї лінійності.

Одним із найвразливіших місць класичних ідеалістичних інтерпретацій практики і культури було ігнорування предметно-матеріального характеру всезагальних способів освоєння світу людиною — реальної основи всезагальності різних форм духовної діяльності. Звичайно, при такому підході навіть не виникало питання про те, чи існують поміж соціально-предметних форм всезагальності ті, що уможливають набуття статусу безпосередньої дійсності закріпленими у речовій чи знаковій формі способами матеріальної й духовної діяльності, які становлять «діяльнісне ядро» предметного світу культури. Проблема взаємодії багатоманітних форм культури, що акумулюють всезагальні властивості різних способів освоєння світу людиною, цим самим обмежується лише рамками взаємодії всезагальних способів духовної діяльності, які, скажімо, за гегелівськими уявленнями, зазнають згодом предметно-матеріального втілення, трансформуючись у «просто дійсне». Взаємодія ж всезагальних форм духу тлумачиться як «зняття» одних способів духовної діяльності іншими.

Таке «зняття» розглядалось як необхідна умова, що забезпечує «раціональність» культури — властивість, без якої остання немислима. Буржуазні філософські уявлення про культуру з самого початку відзначалися тим, що в них залишалась нез'ясованою складна динаміка взаємодії різних форм раціональності, різних виявів духовної всезагальності, їх взаємозв'язок з предметно-всезагальними факторами культури, які існують не тільки в матеріально-речовій формі, а передусім у тій, що її К. Маркс назвав «живою формою» всезагальності. Без звертання до цієї живої форми всезагальності апеляції до абстрактно-духовної всезагальності, властиві класичній буржуазній філософії, зокрема її уявленням про культуру, і апеляції до абстрактних особливостей праці, знаряддевої діяльності, що претендують на альтернативність щодо перших (такі претензії притаманні прагматистським, деяким екзистенціалістським концепціям, представникам Франкфуртської школи тощо), або до абстрактного розуміння суспільних відносин (останнє характерне для сучасної буржуазної соціології), — залишаються за межами наукового розуміння специфіки практики і культури. Адже саме взаємодія всезагальних способів освоєння світу людиною в контексті «живої форми» всезагальності становить відмітну особливість практики.

Під цим кутом зору можна розглянути особливості «включення» в реальну суспільну життєдіяльність предметних форм культури, що акумулюють у собі всезагальні способи освоєння світу й існують як сукупність можливостей. У найбільш концентрованому вигляді ці способи втілено у знаряддєвих функціях предметів культури та відповідних функціях різних знакових систем. І ті й інші, акумулюючи всезагальність наявного досвіду освоєння світу людиною, задають культурні горизонти людської активності. Відмінність між ними — в об'єктній спрямованості першого і суб'єктній — другого (як знаряддя психологічного впливу на поведінку суб'єкта, засобу внутрішньої символічної діяльності й спілкування між людьми). Визначальна умова

трансформації названих способів освоєння світу з можливості в дійсність — включення їх у сукупність («ансамбль», за словами К. Маркса) усіх суспільних відносин, що складаються в ході обміну діяльністю між людьми. (Не випадково К. Маркс пише про цей ансамбль суспільних відносин як про те, що становить *дійсну сутність* людини.)

Саме тут «оживають» всезагальні способи освоєння світу, акумульовані у предметних формах культури. І відбувається це тому, що реальність суспільних відносин — це всезагальність, незвідна лише до певних інституалізованих виявів (тих чи тих соціальних структур чи інститутів). Ці відносини функціонують передусім як «реальна колективність», тобто *суспільна сутність* людини, *всезагальність якої виявляється безпосередньо*. Останнє й зумовлює набування статусу безпосередньої дійсності будь-якими всезагальними способами освоєння світу, що існують у статусі можливості в усьому розмаїтті предметних форм культури.

Завдяки практиці культура не зводиться до одиничного, проте вона не існує й як тільки всезагальне. Завдяки практиці здійснюється специфічна культурогенна процедура: *одиничне* підноситься до рівня *всезагального*, яке водночас реально функціонує як *особливе*. Єдність у багатоманітності, притаманна людській життєдіяльності, забезпечується здатністю практики здійснювати таке перетворення природи, яке водночас є перетворенням суспільних відносин і самого суб'єкта діяльності.

Фундаментальна особливість практики — переведення всезагальних способів освоєння світу людиною в контекст соціальних відносин, властивий певному історичному періодові, може бути розглянута на прикладі процесу праці. Адже людська здатність до праці відзначається всезагальністю, тобто вона є здатністю до будь-якої визначеності. Проте така здатність існує лише як можливість в людському організмі доти, поки вона не реалізується в дії, «з'єднавшись» з предметом діяльності, якому надається нова форма, що стає змістом соціокультурної якості предмета. Остання незвідна ні до речових властивостей предмета, ні до ідеально-сміслоутворюючих компонентів людської життєдіяльності. Соціокультурна якість предмета існує передусім «як момент живої праці, як відношення живої праці до себе самої, як предметність живої праці»²⁹. Будь-які інші форми предметності (речові чи знакові), що утворюють «тіло» культури і акумулюють всезагальні способи освоєння світу людиною, транслюючи історичний досвід такого освоєння від індивіда до індивіда й від покоління до покоління, існують з цього погляду як можливість доти, доки вони з'єднаються з предметними умовами праці, наслідком чого і є предметний світ людської культури³⁰. Отже, функціонування всезагальних способів освоєння світу людиною немислиме поза реальними умовами поєднання всезагальної здатності до праці з всезагальними предметами праці за допомогою всезагальних засобів праці, поза сукупністю всіх суспільних відносин, що в них здійснюється процес праці, відносин, невіддільних від реальної колективності — «живої форми» всезагальності.

Як бачимо, не просто визнання пріоритету предметних форм культури, а розгляд їх у контексті сукупності соціальних зв'язків і відносин, що формуються в ході обміну діяльністю між людьми, — неодмінна умова з'ясування специфіки предметно-матеріальних факторів люд-

²⁹ Маркс К. Экономические рукописи 1857-1859 годов, с. 324.

³⁰ Характеризуючи процес, в якому людська діяльність набуває форм предметної культури, К. Маркс пише, що «з'являється процес... перетворюється з простої можливості в дійсність» завдяки тому, «що стає дійсним провідником праці». (Там же, с. 725).

ської життєдіяльності. Розкриваючи соціально-практичну суть предметних форм культури, К. Маркс і Ф. Енгельс підкресливали, що вони є не тільки показником рівня освоєння людиною природи, а й втіленням «суспільного відношення людини до людини». В. І. Ленін відзначив евристичне значення цієї тези, висунутої в «Святому сімействі» для виникнення і розвитку «ідеї суспільних відносин виробництва»³¹.

Важливо взяти до уваги, що матеріальні суспільні відносини — не просто один з компонентів практики, вони — соціокультурна форма будь-якої «діяльності людини, спрямованої на підтримання її існування»³², передумова живого процесу діяльності — і водночас зміст цієї діяльності. Саме тому їх розуміння має величезне значення для з'ясування суті культури.

Матеріальні суспільні відносини — не «абстрактний кістяк всезагальності». Вони є, як уже зазначалось, передусім втіленням «живої форми» всезагальності, яка становить найнеобхіднішу умову набуття всезагальними способами освоєння людиною світу статусу безпосередньої діяльності. Їх «епіцентр» — реальна колективність, жива форма того специфічного ансамблю, що його утворює вся сукупність суспільних відносин певного історичного періоду розвитку людської культури. Не випадково матеріальні суспільні відносини розглядаються В. І. Леніним як той «кістяк», який можна відділити від усієї багатоманітності факторів, що входять у людську життєдіяльність; тільки в абстракції, однак така абстракція функціонує лише в певній теоретичній системі. Важливо підкреслити, що зміст поняття «матеріальні суспільні відносини» розкривається в контексті понять «соціальна предметність» і «практика». Саме цю особливість фіксує В. І. Ленін, відзначаючи, що підхід К. Маркса до «основної ідеї» діалектико-матеріалістичних уявлень про людську історію — «ідеї суспільних відносин виробництва» — полягає у з'ясуванні соціокультурного змісту всіх предметно-матеріальних форм людської життєдіяльності, того, що вони є «*буття для людини... предметне буття людини*» і в той же час «*на-явне буття людини для іншої людини, її людське ставлення до іншої людини, суспільне ставлення людини до людини*»³³.

Інакше кажучи, людина, перетворюючи предмети праці за допомогою засобів праці, виробляє не просто нові предмети, призначені для задоволення її потреб, і навіть не просто нові потреби, що з необхідністю виникають у ході такого перетворення, — вона виробляє і відтворює ті суспільні відносини, в рамках яких здійснюється її життєдіяльність, а отже, конститууються й функціонують, перетворюючись з можливості в дійсність, усі предметні форми культури. Сам процес праці вже є суспільним відношенням. Без врахування названої обставини лишаються абстрактними як звертання до предметної діяльності, так і спроби іншого гатунку — апелювати до суспільних відносин; що тлумачаться як взаємодія людей, орієнтована на символікокультурні значення притаманних кожному суспільству цінностей; в кожній з таких спроб, типових для сучасної буржуазної філософії й соціології, тлумачення людської практики не долає субстанціалізації абстрактно-всезагальної форми праці, відособленої від її конкретно-історичних характеристик, або субстанціалізації суспільних відносин, відособлених від їх предметно-матеріального джерела. Подолання такої абстрактності передбачає з'ясування органічного взаємозв'язку між предметно-

³¹ Ленін В. І. Філософські зошити. — Повне збір. творів, т. 29, с. 15.

³² Ленін В. І. Що таке «друзі народу»..., с. 149.

³³ Ленін В. І. Філософські зошити, с. 15.

речовими факторами людської діяльності, самим процесом діяльності і тими суспільними відносинами, які складаються в ході обміну діяльністю.

В цьому контексті особливо яскраво виявляється діалектична взаємозумовленість людської практики і культури: з одного боку, остання формується й розвивається тільки в процесі практичної життєдіяльності, з другого — вона задає людині «мірки» її перетворюючої активності, ступінь універсальності останньої, увесь спектр її ціннісних орієнтирів. Ці мірки людської діяльності залишаються на рівні абстрактних можливостей, поки не стануть інградієнтом самої практики, поки їх абстрактна всезагальність не буде одухотворена живою всезагальністю суспільних відносин.

Саме в контексті такої взаємозумовленості практики і культури остання може розглядатися «як принцип зв'язку суспільної людини з предметом, що визначає характер і спрямування самої діяльності»³⁴.

Отже, згідно з діалектико-матеріалістичним підходом сутність культури аж ніяк не зводиться до її речовинно-технологічних аспектів. Більше того, сам феномен «технологічності» у контексті невіддільності культури й суспільних відносин насичується принципово новим змістом. Коли йдеться про «технологізм» культури, то цей технологізм слід розглядати крізь призму специфіки *соціальної* предметності. Як слушно зауважує з цього приводу Е. Маркарян, «поняття «технології» охоплює тут не тільки матеріально-речові явища, але й явища, пов'язані з проблемами програмування й регуляції поведінки індивідів..., комунікації між ними», тощо³⁵.

Такий підхід дає можливість досить істотно конкретизувати питання про історичні особливості кожного типу й підтипу культури. Якщо йдеться про своєрідність істотно віддалених від нас у часі культур, про які ми можемо судити переважно за певними знаряддями праці і предметами побуту, то слід мати на увазі важливе методологічне положення К. Маркса про те, що знаряддя — це показник не тільки розвитку робочої сили, а й тих суспільних відносин, за яких здійснюється праця. Виявлення ж усього «ансамблю» цих відносин — справа складна. Адже в такому разі йдеться не тільки про відносини найбільш загального плану, а про з'ясування сукупності прямих і зворотних зв'язків, системної взаємодії усіх складових «ансамблю». В цьому плані важливо співвіднести *глобальні* та *локальні* особливості предметів культури і, відповідно, способів людської життєдіяльності; враховувати, зокрема, «сам характер пам'яток, що дійшли до нас — ...знарядь, локальні відмінності між якими... співвідносні з іншими елементами культури... неістотні» (коли йдеться про найбільш віддалені історичні періоди)³⁶. Для того ж, щоб збагнути особливості відповідного історичного типу культури, потрібно *співвіднести* усі елементи культури, «реконструювати» всю сукупність суспільних відносин того чи того історичного періоду. Тільки в цьому разі вдається з'ясувати не тільки однорідність різних типів культури, а й «розшифрувати» своєрідність кожного з них.

Для з'ясування специфіки культури дуже важлива й та обставина, що всезагальність суспільних відносин існує в двох формах, які постійно переходять одна в одну: «*безособовій*» (її правильніше було б назвати «надособовою») та *особистісній*. Перші — інституалізовані,

³⁴ Давидович В. Е., Жданов Ю. А. Сущность культуры, с. 106.

³⁵ Маркарян Э. С. О генезисе человеческой деятельности и культуры, с. 42.

³⁶ Там же, с. 134—135.

другі,— так би мовити, індивідуалізовані, персоніфіковані. Кожна людина перебуває водночас в обох названих формах суспільного зв'язку. Визначальною тут є, звичайно, сукупність інституалізованих суспільних відносин. «Безособовість, об'єктивність соціальних відносин,— відзначають дослідники,— особливо очевидна у сфері поділу праці: кожний індивід потребує обміну діяльністю, її продуктами незалежно від того, яка конкретна особистість постає...у професійних ролях»³⁷. Всезагальність суспільних відносин, що складаються в процесі людської діяльності, зумовлює тут ті конкретно-історичні специфікації культури, які й становлять «обличчя ансамблів» (незбагненні, як це було показано раніше, для буржуазної філософської і культурологічної свідомості), ансамблів, що охоплюють усю багатоманітність «живого буття» вироблених історією способів перетворюючої діяльності людини, що перетворилися з абстрактних можливостей на засоби досягнення цілей реальних суб'єктів суспільної життєдіяльності. Оскільки ж епіцентром всезагальності суспільних відносин, як уже зазначалось, є реальна колективність, а остання — це взаємодія особистісних структур, безпосереднє наслідування всезагального досвіду здійснюється тільки в такій особистій взаємодії, поза якою немислиме формування в окремого індивіда його родових характеристик (хоча обмін діяльністю між людьми не можна звести до персоніфікованих форм суспільних зв'язків). Цим зумовлена незамінюваність такого інградієнта людського існування, як *спілкування*, що є особистісною формою прилучення до всезагального. І якщо предметно-матеріальна діяльність, що здійснюється в контексті певних суспільних відносин, має своїм наслідком не тільки творення предметних форм культури й соціальних структур, а й опосередковано — «творення», розвиток самого суб'єкта діяльності, то спілкування — сфера, в якій індивіди, за словами К. Маркса, *безпосередньо* творять один одного.

Не випадково феномен спілкування став розглядатися в марксистській філософській літературі не тільки як підпорядкований рівень соціально-комунікативних зв'язків, а й як *спосіб реалізації суспільних відносин*³⁸.

Врахування якісної специфіки феномена спілкування істотно для розуміння багатьох властивостей людської практики і культури, зокрема, такої риси останньої, як діалогічність, що виявляється і у взаємодії різних історичних типів культури, і в освоєнні кожним індивідом культурних надбань. Діалогічність же — така риса людської культури, яка пов'язана не тільки з самотутністю її конкретних форм, але й з їх здатністю входити в контакт з іншими самотутніми культурними утвореннями, засвоювати їх позитивні здобутки, тобто із зумовленою динамікою всезагальності та безпосередності людської практики здатністю культури поєднувати унікальність та всезагальність.

З'ясування практичної зумовленості цієї особливості культури має, на наш погляд, істотно методологічне значення для філософського осмислення феномена культури. Одна з визначальних особливостей такого осмислення — охарактеризована вище реконструкція за будь-якими предметно-речовими чи знаковими «закріпленнями» ансамбля всіх суспільних відносин певного історичного періоду, а також відповідних цьому ансамблю способів людської діяльності, особливостей світосприймання. Ця реконструкція і є реалізацією фундаментальної

³⁷ Буева Л. П. Человек: деятельность и общение. М., 1978, с. 121.

³⁸ Див.: Теміркулов А. И. О коммуникативной природе общественного сознания.— В сб.: Общение в свете теории отражения. Фрунзе, 1980, с. 29.

діалектико-матеріалістичної ідеї про «прибирання в плоть і кров» кістяка суспільно-історичного процесу.

Якщо ж повернутися до розглянутої на початку статті полеміки щодо статусу суспільних відносин стосовно культури, то слід зауважити, що ці відносини є не просто передумовою чи наслідком культурно-історичного процесу, вони — його «силові лінії», оскільки входять сюди як органічний компонент людської практики.

Підбиваючи підсумок усьому сказаному, відзначимо, що наукове розуміння соціокультурної універсальності предметно-матеріальних характеристик практики — це ключ до наукового з'ясування джерел та рушійних сил людської культури, її всезагальних особливостей та конкретно-історичних специфікацій, властивих різним типам культури, механізму спадкоємності культури, тієї специфічної соціально зумовленої «вибірковості», яка виявляється в процесі цієї спадкоємності, особливостей взаємодії різних типів культури та різних складових кожного з таких типів.

* * *

Принцип практики выполняет важные методологические функции в философском анализе теоретических проблем культуры. Одна из таких фундаментальных проблем — соотношение всеобщности культуры и своеобразия ее конкретно-исторических типов и подтипов. В статье на основе рассмотрения современных диалектико-материалистических подходов к культуре, а также критического анализа классических и современных буржуазных представлений о культуре раскрыта эвристическая значимость рассмотрения культуры сквозь призму динамики всеобщности и непосредственности практики.

І. М. ПОПОВА

ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ СВІДОМОСТІ І ДІЇ

Завдання посилення активного, свідомого начала у процесі комуністичного будівництва актуалізує розробку проблем, пов'язаних з визначенням об'єктивних соціально-практичних та культурно-історичних, а також суб'єктивних, зокрема ціннісно-мотиваційних, детермінант цілепокладальної людської діяльності. Центральне місце серед них посідає проблема взаємозв'язку свідомості і дії, яка у працях філософів, соціологів, психологів, істориків культури фіксується насамперед як невідповідність змісту свідомості змістові вчинків, тобто практичній реалізації осмислених намірів. Так, наприклад, у дослідженнях з психології та соціології вона постає як питання про зв'язок мотиву і поведінки, ціннісних орієнтацій і діяльності особи: у літературі з моральної проблематики — про зв'язок спонуки і вчинку.

Специфічне бачення проблеми взаємозв'язку свідомості і дії, зумовлене предметом і завданням вивчення, логіко-категоріальним апаратом кожної науки, цілком зрозуміло, накладає відбиток на розуміння тих регулятивних механізмів, що опосередковують даний зв'язок. Це або призводить до редукації проблеми свідомості — дії до специфічних рівнів її вияву (під час пояснення механізмів опосередкування вона «розчиняється» в загальних міркуваннях і підмінюється іншими рівнями аналізу природи свідомості і дії), або ж спричинює її деструкцію в цілому — неможливість поставити її взагалі. Зазначена «альтер-

натива» показує, що для того, щоб виявити і теоретично осмислити суперечність, що лежить в основі зазначеної проблеми, потрібна постановка її в філософському плані. Вирішальна роль тут належить діалектико-матеріалістичній методології дослідження природних і суспільних явищ. На наш погляд, саме в рамках діалектико-матеріалістичного підходу має бути сформульована проблема співвідношення свідомості і дії, яка набуває статусу методологічної проблеми. Такий її статус спричинюється тим, що те чи те розв'язання проблеми свідомості — дії визначає певне трактування суспільних явищ, зумовлює вибір методів та прийомів дослідження соціальної дійсності і, отже, виступає як своєрідний метод пізнання і основа прийняття рішень. Діалектико-матеріалістична методологія пізнання соціальних явищ виводить розгляд наукових проблем із суто гносеологічної площини у широке соціокультурне поле їх бачення. Тут рельєфніше виявляється і практичне значення названої проблеми, зокрема у плані вивчення закономірностей освоєння особою суспільно-історичного досвіду, процесів її морального, політичного, загалом соціального формування.

Яке актуальне завдання осмислення проблеми свідомості і дії з діалектико-матеріалістичних позицій, показують також ті методологічні труднощі, що виникають в різних галузях соціально-гуманітарного знання. Для сучасної буржуазної філософії вони взагалі виявляються нерозв'язними. Той чи той спосіб фіксації й інтерпретації проблеми свідомості і дії нерозривно пов'язаний з певним розумінням природи соціальної реальності і визначенням методів її пізнання. Так, наприклад, фактичне ототожнення свідомості і дії приводить представників феноменології до висновку, що власне соціальна реальність, яка становить предмет соціологічного дослідження, — це суб'єктивні уявлення індивідів, які діють у суспільстві. Визнання активності людської свідомості обертається у феноменологів ототожненням об'єктивної логіки соціального і логіки суспільної й індивідуальної свідомості¹.

Виступаючи проти позитивістської натуралізації людської дії, феноменологи вважають основним завданням соціології проникнення у суб'єктивний смисл людської діяльності. «Соціальний світ з погляду феноменологічної соціології, — пише Д. Уолш, — це взятий на віру інтерсуб'єктивний світ буденних значень, що конституують соціально стандартизовані і стандартизуючі експектації, через які індивіди осмислюють цей світ»².

У цьому трактуванні соціальної реальності виявляється нерозуміння об'єктивних, матеріальних передумов цілепокладальної діяльності, що призводить до відриву свідомості індивідів від їх реального суспільного буття. Ототожнення свідомості і дії по суті зводить закономірності функціонування соціальних інститутів до мотиваційної сфери життєдіяльності людини, «об'єктивні» параметри існування якої окреслюються суб'єктивно-ідеалістично інтерпретованим світом значень.

Як бачимо, розв'язання проблеми свідомості — дії залежить від розуміння сутності суспільно-історичного процесу, природи соціального знання і набуває принципового характеру в ідеологічній боротьбі.

Враховуючи теоретичну і практичну значущість досліджуваної проблеми, з одного боку, фіксацію тих чи тих її аспектів на різних рівнях і в різних формах природничонаукового і соціально-гуманітарного пізнання — з другого, можна спробувати сформулювати а) проблему взаємозв'язку свідомості і дії в більш загальній формі, на рівні методологічних проблем; б) здійснити аналіз категорій, які використо-

¹ Див.: Новые направления в социологической теории. — М.: Прогресс, 1978.

² Цит. за: Там же, с. 123.

вуються для її осмислення; в) дати теоретичне пояснення суперечності, яка лежить в основі її виникнення.

Діалектико-матеріалістичний підхід до розв'язання проблеми свідомості — дії передбачає звернення до праць основоположників марксизму-ленінізму, де вона розглядається в загальнометодологічному плані. Її осмислення нерозривно пов'язане з матеріалістичним розумінням історії, потреб та інтересів особи, положеннями про відносну самостійність свідомості.

Проблема співвідношення свідомості і дії фактично була порушена вже в ранніх творах К. Маркса і Ф. Енгельса, де звернена увага на те, що потрібно строго розрізняти «ідеї комунізму» і «дійсну комуністичну дію», «зброю критики» і «критику зброєю». Думка про розрізнення продуктів свідомості і їх фактичного усвідомлення простежується також у праці «Святе сімейство». К. Маркс і Ф. Енгельс, критикуючи погляди младогегелянців, зазначали, що ті не розрізняють реального статусу ідей і їх ідеального відображення в головах емпірично діючих індивідів: «В критичній історії... мова йде не про діючі маси, не про емпіричну дію і не про емпіричний інтерес цієї дії, а, навпаки, тільки про «ідею», що перебуває «в них»...»³

У радянській філософській літературі на такі висловлювання основоположників марксизму посилаються для того, щоб підкреслити необхідність розрізняти духовні і практичні види діяльності, зміни, що відбуваються у сфері свідомості, і практичні зміни в матеріальному суспільному бутті, в об'єктивних умовах існування і реальній поведінці індивідів⁴. На наш погляд, треба загострити увагу і на тих аспектах, в яких по-перше, розрізненню свідомості і реальної поведінки хоча остання здійснюється за участю свідомості надається принципове значення, по-друге, підкреслюється необхідність розрізнення емпіричної дії і емпіричного інтересу цієї дії, з одного боку, і її ідеологічного вираження, ідеї дії — з другого.

Важливо також те, що у «Німецькій ідеології» К. Маркс і Ф. Енгельс відзначали, що «перетворення історії у всесвітню історію не є якась абстрактна дія «самосвідомості», світового духа або ще якогонебудь метафізичного привида, а є цілком матеріальне, емпірично встановлюване діло, таке діло, доказом якому служить кожний індивід, який він є в житті...»⁵. Підкреслимо, що у цій праці К. Маркс і Ф. Енгельс відрізняють уявлення, фрази та ілюзії не тільки від того, що робиться «насправді», але й від «дійсного інтересу дії». Аналогічні міркування є й у «Вісімнадцятому брюмера Луї Бонапарта», де К. Маркс, аналізуючи революційні події 1848—1851 р. у Франції, відзначав відмінність дійсної природи та інтересу діяльності і способу їх самоусвідомлення індивідом чи класом. Зазначене питання порушується у «Німецькій ідеології» у зв'язку зі з'ясуванням сутності ідеології, специфіки відображення соціальної реальності в ідеологічних формах свідомості — правових, релігійних, художніх, філософських ідей і уявленнях. Тут специфіка ідеологічного відображення дійсності аналізується у зв'язку з самосвідомістю суспільства, а факт невідповідності реальної діяльності і її усвідомлення фіксується як на рівні індивідуальної, так і на рівні суспільної свідомості. Остання обставина не завжди дістає теоретичну форму вираження, хоча у буденній свідомості проглядається досить чітко. У «Німецькій ідеології» основоположники марксизму, кри-

³ Маркс К., Енгельс Ф. Святе сімейство.— Твори, т. 2, с. 86.

⁴ Див.: наприклад: Буева Л. П. Человек: деятельность и общение.— М.: Мысль, 1978, с. 84.

⁵ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія.— Твори, т. 3, с. 42—43.

тикуючи історіографію свого часу, підкреслювали, що в повсякденному житті люди завжди розрізняють реальну життєдіяльність і її відображення в голові індивідів, тим часом як історіографія «ще не дійшла до цього банального пізнання. Вона вірить на слово кожній добі, що б та не говорила і не уявляла про себе»⁶.

Важливе методологічне значення для розуміння проблеми взаємозв'язку свідомості і дії має лєнінське положення про те, що в суспільно-політичній сфері значення дій оцінюється не за намірами, а за результатами. Останні і мають бути ключем до розуміння як суб'єктів суспільно-політичної дії, так і її смислу. «Не розуміючи діл, не можна зрозуміти і людей інакше, як... зовнішньо. Тобто можна зрозуміти психологію того чи іншого учасника боротьби, але не *смысл* боротьби, не *значення* її партійне і політичне»⁷. Пріоритет дії в розумінні сутності природноісторичного процесу обстоював В. І. Лєнін у полеміці з народниками. Саме суспільну дію В. І. Лєнін вважав «соціальним фактом». Робити висновки про реальні «помисли і почуття» реальних осіб, писав він, можна лише на основі дій цих осіб⁸.

У літературі це лєнінське положення тлумачиться інколи надто широко і розглядається як вказівка на «спосіб виявлення змісту духовного світу особи». При цьому передбачається, що «духовний світ» людини можна цілком показати на основі пізнання її практичної діяльності⁹. Насправді, гадаємо, тут йдеться про визнання того факту, що внутрішній (духовний) світ особи містить в собі різні типи спонук: «реальні», які найбільше пов'язані з практичними діями («реальними особами»), і спонук, які протистоять у певних відношеннях реальним. На основі знань про практичні дії можна робити висновок саме про «реальні помисли і почуття» (а не про духовний світ взагалі). На наш погляд, це те саме, що і «дійсний інтерес», «емпіричний інтерес дії», які К. Маркс і Ф. Енгельс відрізняють від «ідеї дії», від того, як виявляється цей інтерес у свідомості індивіда і самосвідомості суспільства.

Принципи аналізу основоположниками марксизму-лєнінізму соціальної реальності, діяльності реальних суб'єктів суспільно-історичного процесу як носіїв певних форм суспільної свідомості дають можливість у загальному плані поставити проблему свідомості і дії і теоретично осмислити її. До категорій, що застосовуються для її осмислення, належать насамперед категорії потреб і інтересів, зміст яких детермінується змістом практичної діяльності і суспільних відносин. Звернення до цих категорій важливе тому, що потреби і інтереси визначають зміст діяльності суб'єктів. Пріоритет дії, що його обстоює марксизм, не має нічого спільного з біхевіористським її тлумаченням, оскільки дія, як зовнішнє з погляду марксистів, зумовлюється також внутрішніми особисто визначеними мотивами, що опосередковують вплив соціального середовища на поведінку.

Розуміння проблеми свідомості і дії потребує, на нашу думку, з'ясування зв'язку потреб і інтересів із свідомістю і самосвідомістю особи та суспільства. Цей взаємозв'язок, як відомо, завжди має конкретно-історичний характер і визначається особливостями суспільно-економічної формації, соціально-класовою структурою суспільства,

⁶ Там же, с. 46.

⁷ Лєнін В. І. О. М. Горькому.— Повне збір. творів, т. 47, с. 213.

⁸ Див.: Лєнін В. І. Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве.— Повне збір. творів, т. 1, с. 394.

⁹ Див.: Крутов Н. Н. Мораль в действии.— М.: Политиздат, 1977, с. 17.

змістом суспільних потреб і інтересів, які переломлюються крізь свідомість і самосвідомість суб'єктів діяльності.

Звернемося до різних галузей знання з метою постановки проблеми свідомості — дії в її реальній формі і теоретичного її осмислення на основі сучасних наукових даних.

У теорії моралі в цьому плані становлять інтерес питання, пов'язані з моральною оцінкою поведінки. «Для моральної оцінки людини, яка зробила вчинок,— пише О. Ф. Шишкін,— урахування особистих спонук відіграє більшу роль, ніж у всіх інших оцінках, хоча і тут про самі спонуки ми здебільшого можемо сказати щось певне тільки на підставі вчинку, тобто об'єктивного факту»¹⁰. У наведеному висловленні, по-перше, констатується той факт, що моральна оцінка індивідуальних вчинків передбачає врахування змісту особистих спонук. По-друге, міститься думка про те, що про самі спонуки можна робити висновки головним чином на підставі вчинку, реальної поведінки. Такий погляд дуже поширений в літературі з етики. Однак, як відзначає О. Г. Дробницький, така постановка питання спричиняє зведення одного до одного зовсім різнорідних явищ, які включаються до моральності (дій, вчинків, сукупної поведінки, мотивів, прагнень, відносин, морального мислення, моральної мови та ін.). «У моралі справді є щось таке, що нібито дозволяє зводити одно до одного: явища одного роду немовби охоплюють собою, вбирають і виражають через себе явища іншого порядку... Але це відбувається саме тому,— підкреслює О. Г. Дробницький,— що явища одного плану слугують формою виявлення і втілення або, навпаки, глибинною детермінантою і сутністю другого»¹¹.

Гадаємо, що розрізнення названих явищ у дослідженні моральної свідомості потребує насамперед чіткої експлікації терміна «внутрішня спонука» і визначення його предметного змісту. Це дає можливість конкретизувати розуміння зв'язку внутрішнього світу особи з її поведінкою і водночас виявити специфіку моральної оцінки її об'єкта. Отже, питання про те, чи можна поведінку розглядати як форму виявлення або втілення внутрішньої спонуки (або про те, чи є остання глибинною детермінантою поведінки) потребує дальшого дослідження.

У літературі, присвяченій конкретним соціологічним дослідженням проблем морального виховання визначається необхідність розрізнення моральної свідомості і моральної поведінки. Згідно з цим формулюються і завдання конкретного, емпіричного дослідження: з'ясувати ступінь відповідності а) моральних норм і принципів суспільства реальній поведінці людей, б) засвоених особою моральних норм — її реальній поведінці¹². Водночас підкреслюється, що для практики конкретних соціологічних досліджень морального виховання таке розрізнення внутрішньої і зовнішньої структур моралі є необхідним і можливим¹³.

Проблема співвідношення свідомості і дії порушується і в дослідженнях з історії суспільної думки, у літературознавстві. У літературознавстві, коли аналізується документальна література, звертається увага на суперечність «емпіричного буття» особи і її самосвідомості,

¹⁰ Шишкін А. Ф. Человеческая природа и нравственность.— М.: Мысль, 1979, с. 264.

¹¹ Дробницький О. Г. Поняття моралі.— М.: Наука, 1974, с. 231.

¹² Соколов В. М. Проблема нравственного воспитания как объект социологического исследования.— Социологические исследования, 1978, № 1, с. 49.

¹³ Див.: Там же.

суперечність, що виявляється в автобіографічних текстах, листах, мемуарах тощо¹⁴.

Ще конкретніше проблема «свідомість — дія» ставиться в різного роду наукових дослідженнях, кожне з яких дає можливість виявити її специфічні аспекти.

У правовій науці розрізнення реальних дій і свідомості лежить в основі розуміння предмета теорії права і практики правового регулювання. Предметом теорії права і правового регулювання виступає не всяка людська активність, а лише та, що виявляється у формі реальних дій.

У кримінології методологічне положення про необхідність розрізнення свідомості і реальних дій конкретизується як визнання «соціальної розузгодженості» дії злочинця і його усвідомлюваних спонук. Цілком правомірно розв'язання даної проблеми пов'язується з практичними завданнями прогнозування і профілактики злочинності¹⁵.

Проблема «свідомість — дія» порушується і в психологічній науці. Не претендуючи на повне висвітлення цього питання, спинимося тільки на тих працях, в яких вона формулюється найбільш визначено. Велике місце їй приділяє польський дослідник К. Обуховський в своїй книжці «Психологія потягів людини». Аналізуючи структуру захисного мотиву, він звертає увагу на суперечність між метою, вербалізованою в мотиві, і програмною, реалізація якої має сприяти досягненню цієї мети. Розрізняючи усвідомлену мету, програму дій (їх напрям) і результати дій (наслідок їх реалізації в певних умовах), дослідник підкреслює, що напрям дій «може бути міцно пов'язаний з метою дії і може не мати з нею нічого спільного». Більше того, усвідомлення мети, до якої приводить реальна програма дій, змусила б змінити цю програму, на що людина, як правило, не може погодитися¹⁶.

Тут, гадаємо, становить інтерес не лише вичленення різних елементів внутрішньої спонуки (усвідомленої мети і реальної програми дій), але й зазначення «невипадковості розузгодженості» їхнього змісту. Незбіг усвідомленої мети і реальної спрямованості дії К. Обуховський пояснює специфікою функціонування механізмів культури, зокрема регулятивною роллю, що її відіграють цінності.

Усвідомлення мети, пише він, відбувається на основі цінностей, «які визнаються суспільством позитивними з погляду культури, що формує дану особу»¹⁷.

Такі аспекти проблеми «свідомість — дія» досліджено відомим радянським психологом О. М. Леонтьєвим. Розрізняючи «особистісний смисл» і «значення» на основі того, що «на відміну від буття суспільства, буття індивіда не є «самопромовистим», тобто індивід не має власної мови, вироблюваних ним самим значень, він вважає, що основна суперечність, що породжує невідповідність між «сміслом» і «значенням», зумовлюється специфікою усвідомлення індивідом дійсності. На думку О. М. Леонтьєва, воно відбувається тільки через засвоєння ним іззовні «готових значень — знань, понять, поглядів, що він їх набуває у спілкуванні в таких чи тих формах індивідуальної і масової комунікації. Це і створює можливість внесення в його свідомість, нав'язування йому спотворених або фантастичних уявлень і ідей, у тому

¹⁴ Див.: Гинзбург Л. О. О психологической прозе.— Ленинград, 1977, с. 54.

¹⁵ Див.: Вопросы борьбы с преступностью.— М.: Юрид. лит., 1977, вып. 26, с. 10.

¹⁶ Обуховский К. Психология влечений человека.— М.: Прогресс, 1972, с. 36, 38.

¹⁷ Там же.

числі таких, які не мають жодного ґрунту в його реальному, практичному життєвому досвіді»¹⁸.

У прикладній соціології, зокрема соціології праці, фактично у рамках цієї проблеми аналізуються питання про задоволеність роботою і об'єктивні показники праці, про реалізацію ціннісних орієнтацій у сфері трудової діяльності, про реальну і потенціальну плинність, про можливість прогнозувати поведінку в сфері трудової діяльності та ін.

У більш загальній постановці ця проблема розглядається в дослідницькому проекті «Особа і її ціннісні орієнтації», де спеціально висувається завдання виявити співвідношення між ціннісними орієнтаціями і спостережуваною поведінкою¹⁹. Відзначимо, що у прикладній соціології проблема «свідомість — дія» вийшла далеко за межі проблеми «усвідомлений намір — фактична поведінка». Вона вбирає і питання про співвідношення ціннісних уявлень і діяльності, мотивів і реальної поведінки, оцінок дійсності і практичного ставлення до неї.

Прикладні соціологічні дослідження дають великий емпіричний матеріал, який свідчить про те, що між змістом свідомості і змістом дій є складна залежність. Так, наприклад, задоволеність працею, що виступає водночас як свідомо орієнтація на трудову діяльність, не завжди адекватно реалізується в об'єктивних показниках праці: потенційна плинність (свідомо орієнтація на працю на даному підприємстві) не узгоджується з реальною плинністю (поведінковим актом — залишенням підприємства). Було з'ясовано також, що практична орієнтація на ті чи ті умови трудової діяльності, яка виявляється в конкретних поведінкових актах, не відповідає усвідомленим оцінкам даних умов, а ціннісні уявлення і мотиви поведінки можуть не відповідати змістові потреб і стимулів трудової діяльності²⁰.

Конкретно-соціологічні дослідження дали можливість виявити, що функціональні і демографічні характеристики працівників, які свідчать про їх інтереси і потреби, більшою мірою пов'язані з їхньою реальною поведінкою, ніж зміст ціннісних уявлень і мотивів поведінки (хоча останні є безпосередньою детермінантою дії). Результати факторного аналізу різних ознак, що характеризують трудову діяльність, показали, що суб'єктивні характеристики (усвідомлені орієнтації і оцінки) утворюють відносно «замкнену» групу у сфері свідомості і можуть бути повністю не об'єктивовані у фактичній поведінці.

У рамках цих досліджень постало також питання про те, що не варто відокремлювати вербальну поведінку у відносно самостійну галузь, і відповідно до цього — питання про словесну інформацію як джерело даних про об'єктивні фактори трудової діяльності²¹.

Отже, розглядувана проблема формулюється у багатьох галузях знання специфічною, властивою їм мовою і по своєму усвідомлюється на різних рівнях соціального аналізу — соціально-філософському і конкретно-прикладному. При цьому той чи той спосіб постановки проблеми «свідомість — дія», підхід до її розв'язання є немовби загальною передпосилкою для спрямування пошуку в соціальному пізнанні. Водночас ця обставина актуалізує розгляд названої проблеми у загальнофілософському плані. Конкретні соціально-гуманітарні дослідження дають

¹⁸ Леонтьев А. Н. Деятельность, сознание, личность.— М.: Политиздат, 1975, с. 154.

¹⁹ Див.: Личность и ее ценностные ориентации: Информ. бюл. ИККИ АН СССР, № 25 (40), вып. 1.— М., 1968.

²⁰ Див.: Попова И. М. Стимулирование трудовой деятельности как способ управления.— Киев: Наук. думка, 1976.

²¹ Див.: Моис В. Б. Словесная информация как источник данных о субъективных факторах трудовой деятельности.— Минск, 1978.

змогу зафіксувати факти, що лежать в основі формулювання проблеми у відносно точному, кількісному вираженні. Їх правильне теоретичне осмислення можливе на основі методології діалектичного і історичного матеріалізму.

Одним із перших кроків у цьому напрямі має бути чітка експлікація використовуваних у теоретичному аналізі понять і передусім поняття «дія». На наш погляд, «дію» можна визначити як те, що відбувається в дійсності, як спостережувану фактичну, реальну поведінку. Тут у поняття «дія» вкладається інший смисл, відмінний від прийнятого авторами, які спеціально аналізують його. Не розглядаючи змісту поняття «дія» взагалі, спинимось на трактуванні «соціальної дії», під якою розуміється дія людини. Остання тлумачиться як конкретний акт локалізованої у просторі і часі діяльності²², а сама діяльність — як будь-який вид людської активності. Таке трактування діяльності вельми поширене в нашій літературі. Відповідно до нього поряд з «практичними діями» виділяються і «дії розумові» (ідеальні, пізнавальні, духовні та ін.), дії у сфері ідей, духовного життя (критика, пропаганда, агітація тощо)²³.

Природно, що у такій широкій інтерпретації поняття «дія» не може бути застосоване в аналізі розглядуваної проблеми. На наш погляд, термін «дія» в даному разі доцільніше використовувати для позначення поняття, однопорядкового з «дійсним», «реальним» і протиставного свідомості — «ідеальному», «ідеї».

Іноді «реальна», «фактична» дія позначається терміном «поведінка». Під останньою розуміється зовнішньо спостережувана система дій (вчинків), у якій реалізуються внутрішні спонуки людини. Тут поняття поведінки вужче за обсягом, ніж категорія діяльності, через те що остання може мати як реально-, так і морально-перетворювальний характер, а тому бути приступною для зовнішнього спостереження²⁴.

За такого вживання понять саме «поведінка» може бути використана для описання проблеми «свідомість — дія». Однак, і в розумінні поведінки є розбіжності. Наприклад, у праксеології діяльність характеризується як «свідомо спрямована на досягнення якоїсь мети поведінка»²⁵. Діяльність — це свідомо, або «довільна», поведінка, за якої суб'єкт здійснює вибір. Я. Щепанський визначає дію через поведінку: це такі види поведінки, «що є умисним, свідомим комплексом учинків»²⁶.

Отже, короткий огляд літератури, в якій так чи так фіксується або намічається підхід до проблеми «свідомість — дія», свідчить про те, що потрібна чітка експлікація використовуваної для її описання термінології. На наш погляд, термін «дія» є найдоцільнішим для позначення реальної, безпосередньо спостережуваної (зовнішньої), фактичної, «дійсної» поведінки у предметній діяльності. Тут мається на увазі, що ця поведінка є свідомою. Свідомість же потрібно розглядати ширше, ніж психічне відображення діяльності людиною, а саме: як усвідомлення діяльності (її усвідомлене відображення), що зароджується в процесі предметно-практичної перетворювальної діяльності, і не як одиничний акт, а як певну протяжність, що визначає «логіку» вчинків.

²² Див.: Категории социальной диалектики.— Минск, 1978, с. 71.

²³ Там же, с. 79—80.

²⁴ Див.: Социальная психология.— М.: Политиздат, 1976.

²⁵ Зеленецкий Я. Организация трудового коллектива.— М.: Прогресс, 1971, с. 91.

²⁶ Щепанский Я. Элементарные понятия социологии.— М.: Прогресс, 1962, с. 85.

Експлікація даних термінів дає можливість також уточнити формулювання проблеми, поставити її в більш загальному вигляді: хоча свідомість є безпосередньою детермінантою дії, між її змістом і змістом дії може існувати невідповідність, суперечність. Ступінь такої невідповідності має конкретно-історичний характер і визначається соціально-економічними і соціально-культурними факторами (загальними і частковими), які виявляються в процесі конкретно-соціологічних досліджень.

Вище ми вже звертали увагу на те, що ключем до розуміння проблеми «свідомість — дія» є марксистська концепція потреб та інтересів, в якій вони розглядаються в їх соціально-практичній зумовленості, а також у співвідношенні свідомості і самосвідомості особи і суспільства. У цьому плані становлять інтерес висунуте К. Обуховським положення про різні елементи внутрішньої спонуки і регулятивної функції цінностей і положення О. М. Леонтьєва про невідповідність смислів і значень, про конкретно-історичний характер цієї невідповідності.

Дослідження факторів, що визначають незбіг намірів і реальної поведінки, потребує як урахування практичних умов, реалізації ціннісних орієнтацій, так і вивчення їхньої природи (ступеня сталості, характеру взаємовідношення різних рівнів внутрішньої регуляції — потреб, інтересів і цінностей, ідеалів). Під час пояснення «розузгодженості» зазначених рівнів регуляції доцільно, на наш погляд, розрізняти те знання, яке людина набуває безпосередньо із свого життєвого досвіду (предметно-практичної діяльності і спілкування), і те, яке вона дістає через засвоєння значень різних знаково-семіотичних систем, що опосередковують процеси діяльності і спілкування. Відмінність двох видів людського досвіду зумовлює розрізнення змісту потреб-інтересів, з одного боку, цінностей-ідеалів і мотивів — з другого. Зміст потреб-інтересів більшою мірою відповідає матеріальним умовам життєдіяльності особи і змістові її реальної поведінки, предметно-практичної діяльності, ніж зміст ціннісних уявлень і мотивів поведінки. Останні визначаються також культурним контекстом функціонування суспільних значень і символів. Ця розбіжність змісту потреб-інтересів і змісту ціннісно-смыслових утворень пояснює факт відносної самостійності, певної «замкненості» свідомості щодо реальної поведінки, яка виявляється конкретно-соціологічними дослідженнями. Поглиблене розуміння проблеми свідомості-дії передбачає вивчення соціально-культурних і ціннісно-смыслових формоутворень свідомості. Їхній зміст визначається специфікою ціннісного відношення людини до дійсності, за якою остання постає у своїй значущості для людини, що й дає змогу, на наш погляд, виявити і схарактеризувати соціальну сутність свідомості, зокрема вплив на неї почуття соціальної відповідальності.

Розуміння природи свідомості і її зв'язку з дією міцно пов'язане із з'ясуванням ролі самосвідомості в досягненні дійсності, а також виявленням зв'язку мови із самосвідомістю. Тут значний інтерес становить погляд, згідно з яким самосвідомість є не особливий рівень свідомості або її окремий компонент, а невід'ємна сторона її, неодмінна умова усвідомлення дійсності, всякого свідомого акту²⁷. Самосвідомість завжди пов'язана з виділенням в собі «іншого», з оцінкою себе відповідно до прийнятих у суспільстві значень, фіксованих у мові, із прагненням до самореалізації і самоутвердження. Тому всякий свідомий акт становить єдність знання і переживання і здійснюється через мову. Внутрішньо він детермінований ціннісно-смыслову стороною

²⁷ Черношвитов Е. М. Самосознание и структура сознания.— Философские науки, 1974, № 4.

свідомості, зумовлений самосвідомістю, що певним чином трансформують цінності суспільства, значення, прийняті у тій чи тій культурі.

На цю обставину потрібно зважувати в соціологічних дослідженнях, зокрема здобуваючи первинну інформацію у процесі опитування. Однак характер висновків, які випливають із визнання даної обставини залежить від методологічних настанов дослідження. Так, у феноменологічному напрямі буржуазної соціології намагаються досягти об'єктивності соціологічного знання з допомогою вироблення процедур верифікації, перевірки і обґрунтування мовних конструктів, у яких соціально закріплений світ культурних значень. Звідси і випливають і специфічна інтерпретація соціальної дійсності, і визначення методів її пізнання. З точки зору феноменологічної соціології, соціальна дія формується і самореалізується у соціальному світі через значення. «Оскільки життєвий світ складається з таких значень, соціологія, що прагне досягти організованого знання соціальної реальності, повинна враховувати і аналізувати значення, з яких виникають соціальні дії»²⁸.

Вивчення прийнятих у суспільстві значень справді кінче потрібне, тому що без цього не можна зрозуміти природи духовної діяльності суспільства і особи, змісту суспільної і індивідуальної свідомості, природи ідеального. Однак, з погляду марксистсько-ленінської методології, соціологічні дослідження не зводяться до верифікації цих значень. Їхнє завдання полягає насамперед у вивченні реальної поведінки особи у суспільному середовищі, яка визначається певною предметно-практичною діяльністю суспільства.

Особлива роль у пізнанні механізмів зв'язку свідомості і дії належить конкретно-соціологічним дослідженням, бо ступінь відповідності ціннісних уявлень суспільства його потребам і інтересам, більша чи менша узгодженість свідомих і неусвідомлених спонук особи визначаються не тільки конкретно-історичними, соціально-економічними, соціокультурними обставинами, а й безпосередньо специфічними регіональними, демографічними, соціально-психологічними та іншими факторами.

Проблема взаємозв'язку свідомості і дії постає на різних рівнях і в різних видах соціально-гуманітарного знання і вивчається за допомогою пізнавальних засобів кожної конкретної науки, властивої їй мови. На розумінні цієї проблеми позначаються також особливості предметної області дослідження у тих чи тих сферах соціального пізнання. Це зумовлює необхідність виходу у сферу соціально-філософського осмислення на основі діалектико-матеріалістичної методології, звичайно, із залученням конкретних даних всього циклу соціально-гуманітарних наук.

* * *

Проблема взаимосвязи сознания и действия принадлежит к группе проблем, связанных с определением объективных социально-практических и культурно-исторических, а также субъективных — предметно-смысловых и ценностно-нормативных детерминант целенаправленной деятельности человека. В работах философов, социологов, психологов, историков культуры она фиксируется прежде всего как несоответствие содержания сознания содержанию поведения, т. е. практической реализации осознанных намерений. Однако в различных областях естественнонаучного и социально-гуманитарного знания данная проблема формулируется и освещается по-разному. Поэтому возникает потребность адекватного ее осмысления, постановки и решения в философском, мировоззренческо-методологическом плане.

²⁸ Див.: Новые направления в социологической теории, с. 242.

Л. В. ОЗАДОВСЬКА

5

ПРИНЦИПИ МАТЕРІАЛІСТИЧНОЇ ДІАЛЕКТИКИ ЯК ЕВРИСТИЧНИЙ ЧИННИК ФІЗИЧНОГО ПІЗНАННЯ

Актуальність методологічної проблематики в переломні періоди розвитку природознавства не випадкова. Включення в орбіту природничонаукового пошуку об'єктів, які істотно змінюють попередні уявлення про будову матерії, потребує вироблення нових теоретичних засобів їх адекватного пізнання. Адже формування нових вихідних понять і принципів теоретичної науки спирається не тільки на результати спостереження та експерименту, а й значною мірою і на певні теоретико-фізичні та філософсько-методологічні передпосилки, які зумовлюють узагальнене, інтегративне бачення світу.

Ф. Енгельс, підкреслюючи значущість філософських орієнтирів у природничонауковому пізнанні, писав: «В яку б позу не ставали природодослідники, над ними панує філософія. Питання лише в тому, чи бажають вони, щоб над ними панувала яка-небудь погана модна філософія, чи ж вони бажають керуватись такою формою теоретичного мислення, яка ґрунтується на обізнаності з історією мислення та її досягненнями»¹. Такою формою теоретичного мислення може бути тільки матеріалістична діалектика як «живе, багатостороннє ... пізнання з безліччю відтінків усякого підходу, наближення до дійсності...»². Проблема вибору правильних філософських світоглядно-методологічних орієнтирів не втрачає своєї гостроти і для сучасного етапу розвитку природознавства.

Питання про методологічну значущість філософії в природничонаукових дослідженнях набуло великої актуальності в сучасній буржуазній «філософії науки». Намагаючись розширити засоби аналізу та реконструкції знання за рахунок включення певних філософських положень, критики позитивістської програми логіки та методології пізнання (Кун, Лакатос, Фейєрабенд та ін.) роблять спроби утвердити альтернативні неопозитивістські концепції науки. При цьому визначилося два основних погляди на співвідношення філософії та науки. Згідно з першим (К. Поппер, Дж. Агассі) між філософськими твердженнями та науковими положеннями існує жорстка демаркація, здійснювана за допомогою процедури фальсифікації. Згідно з другим (Т. Кун, І. Лакатос) наука так глибоко «занурена» в теоретико-методологічну структуру, що ніяка більш-менш чітка демаркація між її елементами неможлива.

Отже, аналіз ролі філософії в пізнанні був зведений у постпозитивізм до питання, яким є відношення філософії до науки — зовнішнім чи внутрішнім? Але такий підхід робить неможливим дослідження евристичної і методологічної функції філософії у конкретну науковому пізнанні, оскільки незрозуміло, як остання здатна стимулювати розвиток науки, якщо вона або жорстко відокремлена, або цілком «розмита» у наукових твердженнях.

¹ Енгельс Ф. Діалектика природи.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, 1965, с. 489.

² Ленін В. І. Філософські зошити.— Повне зібр. творів, т. 29, с. 303.

Проблема відношення філософської методології і наукового знання потребує виявлення конкретних механізмів впливу загальнофілософських передпосилок на формування та підтвердження нових конкретно-наукових теорій і гіпотез. Складність цього завдання полягає у тому, що філософські установки функціонують у структурі природничонаукового знання іноді в «замаскованій формі». Вони конкретизовані відповідно до особливостей досліджуваних проблем і характеристик об'єктивної реальності. Тому тільки філософсько-методологічна реконструкція наявного конкретно-наукового знання дозволяє розкрити методологічні вихідні передпосилки, на основі яких досягається адекватний опис і пояснення певного «зрізу» реальності.

На сучасному етапі розвитку теоретичного природознавства загальним методом пізнання є матеріалістична діалектика, оскільки саме вона здатна визначити методологічно-світоглядні орієнтири на шляху до об'єктивної істини. Реалізація методологічної функції матеріалістичної діалектики здійснюється через сукупність філософських категорій, законів і принципів як найбільш загальних форм духовного освоєння реальності. Як методологічна основа конкретної галузі наукового знання, зокрема фізики, вони зумовлюють цілісність теоретичного уявлення та подання емпіричного матеріалу згідно з його внутрішнім зв'язком. Філософські принципи стимулюють організацію наукового знання в цілісне утворення. В. І. Ленін цитує у праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм» вислів німецького ідеаліста Гартмана, який всупереч власним світоглядним засадам змушений був визнати: «... Фізика з своїми особливими законами лише остільки зберігала самостійне значення, оскільки фізики трималися всупереч своєму ідеалізмові за *реалістичні* основні посилки, а саме: існування речей у собі, реальна мінливість їх у часі, реальна причинність...»³.

Необхідність орієнтації конкретно-наукового пізнання на загальні філософські принципи була докладно розглянута І. Кантом в його вченні про апіорні синтетичні основоположення розуму. Однак апіорна інтерпретація філософських принципів перетворювала останні: 1) з умов істинного пізнання предметів в умови створення предметів розумом мислячого суб'єкта; 2) зі змістових передпосилок пізнання, притаманних певним історичним етапам його розвитку, в абсолютизовані позачасові нормативні установки, не пов'язані з реальним розвитком науки. Не подолав цього спекулятивного підходу до філософських засад знання і Гегель. Оскільки для нього філософські принципи — результат конструювання діалектичного розвитку природи прихованим за нею світовим інтелектом, вони, як «дійсність і царство» абсолютного духу, позбавлені реальної предметної основи.

Тільки філософія діалектичного матеріалізму змогла, розкривши детермінацію пізнання суспільно-історичною практикою, надати ідеї зумовленості емпіричного пізнання природи вихідними філософськими передпосилками адекватної форми. «ПРАКТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЛЮДИНИ, — підкреслював В. І. Ленін, — МІЛЬЯРДИ РАЗІВ ПОВИННА БУЛА ПРИВОДИТИ СВІДОМІСТЬ ЛЮДИНИ ДО ПОВТОРЕННЯ РІЗНИХ ЛОГІЧНИХ ФІГУР, ЩО Б ЦІ ФІГУРИ МО Г Л И НАБУТИ ЗНАЧЕННЯ АКсіОМ»⁴. Результатом такої акумуляції практичної та духовної діяльності виступають філософські принципи, що і дозволяє їм виконувати функцію методологічних передумов адекватного, об'єктивного за змістом, наукового пізнання.

³ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. — Повне збір. творів, т. 18, с. 280.

⁴ Ленін В. І. Філософські зошити — Повне збір. творів, т. 29, с. 160.

У конкретно-науковому пошуку методологічна функція матеріалістичної діалектики може бути реалізована не через окремий принцип, а через сукупність принципів, які перебувають в органічній єдності. Так, основоположною посилкою діалектичного матеріалізму є твердження про матеріальне існування світу. «Єдино категоричне, єдино безумовне визнання її (природи.— Л. О.) існування поза свідомістю і відчуттям людини, — писав В. І. Ленін, — і відрізняє діалектичний матеріалізм від релятивістського агностицизму й ідеалізму»⁵. Але конкретизація уявлення про існування світу може бути досягнута лише в тому разі, якщо виходити з визнання практики як дійсної опосередковуючої ланки пізнавального відношення до природи.

Саме в практиці відбувається трансформація онтологічної проблеми, «чи існує світ, незалежний від людини», в пізнавальну проблему, — «що є світ як існуюче». Виключення практики з пізнавального відношення суб'єкта до об'єкта, яке, зокрема, спостерігалось у метафізичному матеріалізмі, призводить до розходження між теоретичними моделями і дійсністю. Принцип практики, стверджуючи подання об'єкта не у формі споглядання, а крізь призму структурних характеристик предметно-практичної діяльності, дозволяє усунути цю суперечність.

Принцип матеріального існування світу тісно пов'язаний, крім того, з принципом матеріальної єдності світу, який реалізується конкретно у природничонаукових уявленнях про природу. Так, у фізиці єдність світу реалізується через єдність фізичних форм руху. Фундаментальні константи h , c , m демонструють ступінь єдності законів, досягнутий фізикою.

Введений Планком квант дії h постав як природна міра однієї з трьох основних фізичних величин — дії. Друга фундаментальна константа — швидкість світла c — усуває різницю між еталонами довжини і часу, дозволяючи вимірювати відстань часом проходження світла, а час — шляхом, який проходить світло. Фундаментальна постійна m — еталон маси — може бути задана в сучасній фізиці спектром мас елементарних частинок — електрона, нуклона, постійної слабкої взаємодії та ін. Фундаментальні константи виражають прагнення фізики до єдності. «... Неможливо зрозуміти взаємний зв'язок хвильової та корпускулярної картини світу, не використовуючи тією чи іншою мірою постійну Планка, неможливо також правильно зрозуміти взаємовідношення між масою та енергією поза ідеями теорії відносності»⁶.

Отже, принцип матеріальної єдності світу стверджує взаємозв'язок матеріальних процесів, речей і явищ. Припущення можливості розриву об'єктивних зв'язків у будь-якій точці світу призводить до визнання непізнаваності вилученої із загального взаємозв'язку предметної області. Визнаючи не тільки існування відносно самостійних рівнів матеріального світу, а і їх внутрішній взаємозв'язок, діалектичний матеріалізм ставить вимогу: «... загальний принцип розвитку треба з'єднати, зв'язати, поєднати з загальним принципом *єдності світу*, природи, руху, матерії etc»⁷.

Однак, хоча пізнавальний процес зумовлений усією сукупністю філософських принципів, в конкретній гносеологічній ситуації вони можуть повністю виявити свій евристичний потенціал у певній послідовності. Це пояснюється тим, що філософські принципи опосередковані ви-

⁵ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. — Там же, т. 18. с. 256.

⁶ Смородинский А. Я. Развитие основных понятий в физике XX века. — Вопросы философии, 1977, № 5, с. 74.

⁷ Ленін В. І. Філософські зошити, с. 213.

хідними засадами теоретичних систем знання, в яких узагальнені конкретні закономірності певних фрагментів реальності.

Так, хоч принцип матеріального існування фізичних процесів є вихідною філософською передумовою всіх фізичних концепцій, однак проблема існування не стає предметом спеціального аналізу для тих теорій, для яких існування матеріальних прообразів абстрактних об'єктів не підлягає сумніву. Але коли необхідно здійснити пошук реальних еквівалентів абстрактним, гіпотетичним утворенням теорії, тоді філософські вимоги розкриття об'єктивних, емпіричних умов фізичного існування об'єктів актуалізуються у всій своїй евристичній значущості.

Така ситуація склалася в сучасній фізиці під час дискусії з проблеми існування надсвітлових частинок⁸. Надсвітлова частинка, або «тахіон», характеризується негативним квадратом маси та відмінним від звичайного фізичного об'єкта співвідношенням між енергією та швидкістю. Це — віртуальні частинки, припущення яких є важливим наслідком побудови сучасної квантової теорії поля та єдиної перенормованої теорії слабких і електромагнітних взаємодій. Проте експериментальні дослідження щодо виявлення надсвітлових частинок дали негативні результати. Тому і виникло питання: яка основа для введення цих абстрактних об'єктів у структуру сучасної фізики?

Саме в таких ситуаціях найбільше розкривається регуляторно-методологічна функція принципу матеріального існування. На рівні концептуальних систем фізики він конкретизується у вимогах, що регулюють дослідження гіпотез про об'єктивні передумови введення абстрактних об'єктів як на рівні предикації експериментально спостережуваних властивостей цих об'єктів, так і з погляду доекспериментального, теоретичного їх постулювання за критеріями несуперечності онтологічним припущенням фізичної картини світу.

Теоретична допустимість постулювання надсвітлових частинок досить аргументована і не суперечить онтологічним і теоретичним засадам сучасної фізики. Основна складність полягає в узгодженні можливості існування надсвітлових частинок з принципом причинності як однією з фундаментальних філософських передпоилок фізичного знання. Адже у фізиці загальний принцип причинності як вимога взаємної зумовленості причинно-наслідкованого зв'язку між подіями конкретизується в принцип «запізнілої причинності», згідно з яким причина передуює наслідку, а випромінювання частинок — їх поглинання. Але у випадку з надсвітловими частинками можлива зворотна ситуація, коли момент часу поглинання надсвітлових частинок передуює моменту часу їх випромінювання. Саме в цьому вбачається основний контраргумент включення надсвітлових частинок в концептуальну систему фізики.

Однак останніми працями з цієї проблеми досить аргументовано доведено, що вимога «запізнілої причинності» є необов'язковою: «адже ні в якій системі відліку причинно-наслідковий зв'язок зовсім не виявляється розірваним, просто він може постати перед нами оберненим у часі. В усякому випадку ланцюжок подій під час переходу до другої системи відліку не перестав бути детермінованим, а тому суперечності з загальним принципом причинності немає»⁹. Виявляється можливою в ситуаціях з надсвітловими частинками заміна «запізнілої причинності» на «випереджувану». Для цього вводиться «принцип переключення», або «принцип переінтерпретації», який полягає в тому, що під час пере-

⁸ Див.: Эйнштейновские сборники.— М., 1973, 1974.

⁹ Киржниц Д. А., Сазонов В. Н. Сверхсветовые движения и специальная теория относительности.— В кн.: Эйнштейновский сборник. М. 1973, с. 103—104.

ходу до другої системи відліку випромінювання тахіона з негативною енергією змінюється на поглинання тахіона з позитивною енергією. Внаслідок цього, хоч напрям світової лінії тахіона змінюється на протилежний, він продовжує рухатися вперед.

Отже, в цій ґносеологічній ситуації регулятивно-методологічна функція принципу існування полягає в постулюванні гіпотетичних абстрактних об'єктів-тахіонів, основні властивості яких не суперечать фундаментальним принципам фізики типу принципу причинності або закону збереження енергії. Гіпотеза про існування тахіонів стверджує матеріальність походження даних фізичних об'єктів, але останні відіграють роль гіпотетичних сутностей, доки вони не виявлені експериментально. І тільки коли надсвітові частинки будуть зареєстровані засобами фізичного експерименту, вони зможуть претендувати на опис певних структурних елементів матеріального світу.

Тому філософські принципи виконують в конкретно-науковому пізнанні регулятивну функцію, встановлюючи відповідність теоретичних ідей і гіпотез фундаментальним закономірностям досліджуваного «зрізу» реальності. Але оскільки філософські принципи внаслідок всезагальності і абстрактності задають лише загальну програму наукового пошуку, не детермінуючи конкретні форми отримуваних результатів, остільки вони можуть стимулювати розвиток різних, інколи навіть суперечливих конкретно-наукових уявлень. Така ситуація спостерігається тепер у космології.

Евристичним методологічним засобом наукових досліджень у сучасній космології став філософський принцип розвитку, який дістає конкретно-наукове втілення в ідеї еволюціонуючого Всесвіту. Її концептуальним фундаментом є загальна теорія відносності, а конкретні просторово-часові властивості такого Всесвіту описані теорією Фрідмана. Фрідманівська теорія, узгоджувана з філософським принципом розвитку, допускає дві основні моделі космологічного опису світу: «відкриту» модель Всесвіту, простір якої має постійну для кожного моменту часу негативну кривизну; «закриту» модель Всесвіту, простір якої має постійну для кожного моменту часу позитивну кривизну. Ці різні моделі Всесвіту пояснюють його просторово-часові параметри, використовуючи різні вихідні категорії: модель «відкритого» Всесвіту спирається на категорію нескінченності, модель «закритого» Всесвіту — на категорію скінченності.

У релятивістській космології тези як про скінченність, так і нескінченність простору мають постулативний, а не емпірично встановлений характер. «Відкрита» модель всесвіту виявляє свою перевагу в тому випадку, коли виходити з принципу просторової однорідності та симетрії Всесвіту. Але однорідність простору Всесвіту не може бути виведена з його локальних властивостей, тобто сам принцип однорідності є «космологічним постулатом». Так само не існує емпіричних і теоретичних доказів переваги закритої моделі Всесвіту. Адже теорія, з якої випливає висновок про конечність Всесвіту, має спиратися на допущення про можливість екстраполяції результатів дослідження конечних ділянок космічного простору на Всесвіт загалом (постулат загальності).

Аналогічно до того, як космічні уявлення про скінченність та нескінченність Всесвіту узгоджуються з філософським принципом розвитку, так і концепції унікальності та множинності Всесвіту узгоджуються з філософським принципом невичерпності матерії.

Така розбіжність конкретно-фізичних моделей дослідження явищ, яка допускається діалектико-матеріалістичними принципами, проте ніяк не принижує їх евристичної, регулятивної функції. Адже ці філософ-

ські принципи відображають діалектичну суперечливість природи як об'єкта пізнання, проте в конкретно-наукових концепціях і теоріях зкріплюється одна з протилежностей реальної суперечності досліджуваних фізичних феноменів. У наведеному прикладі одна модель Всесвіту акцентує увагу на нескінченності, інша — наголошує на скінченності, тоді як Всесвіт містить у собі обидві властивості. Абсолютизація однієї з них призводить на рівні картини світу до схематизації і однобічного зображення дійсності. Саме інтегруюча функція філософських принципів матеріалістичної діалектики сприяє уникненню цієї загрози, детермінуючи всебічне пізнання властивостей дійсності.

Глибокий зв'язок філософського і фізичного знання, зумовлений історичною орієнтацією на пізнання сутнісних характеристик реальності, можна простежити на всіх етапах розвитку фізичної науки. Однак форми зв'язку філософських принципів з теоретико-методологічними проблемами фізичної науки на класичному і сучасному етапах її розвитку суттєво відмінні. На класичному рівні розвитку природознавства, коли кожна конкретна наука могла бути ототожнена з окремою фундаментальною теорією, відповідність фізичного знання вихідним філософським передумовкам об'єктивності, істинності, єдності фізичного знання та ін. досягалась інтуїтивно, не потребуючи спеціального аналізу та опосередкування. Але в зв'язку з революційною ситуацією у фізиці ця безпосередня форма зв'язку філософського і теоретико-фізичного знання змінюється. Наявність конкуруючих теорій та гіпотез для опису і пояснення тієї самої предметної області гостро поставила проблему істинності та об'єктивності кожної з них. Її розв'язання потребувало для встановлення відповідності фізичних теорій основоположним філософським принципом вироблення спеціальних методологічних регулятивів як опосередковуючої ланки між філософським і природничонауковим знанням.

Можна виділити три основні рівні функціонування принципів, які забезпечують структурно-упорядкований характер фізичного знання: філософські принципи, що становлять загальну методологічну основу фізики; конкретно-методологічні або метатеоретичні принципи (відповідності, простоти та ін.), які визначають консолідацію фундаментальних теорій і вихідні внутрішньотеоретичні принципи, які відображають загальні риси сукупності, експериментально встановлених фактів і детермінують логічну структуру теорії. Між цими рівнями принципів фізичного пізнання існує глибокий зв'язок.

Методологічна експансія філософії пронизує всі рівні теоретичних основ фізики, так що нерідко конкретно-методологічні і внутрішньотеоретичні принципи є конкретним виявом деяких аспектів певних філософських положень, хоча цей зв'язок не завжди усвідомлюється. Думку про реалізацію методологічної функції філософських принципів через конкретно-методологічні і фундаментальні фізико-теоретичні принципи можна докладніше обґрунтувати, проаналізувавши зв'язок принципу єдності знань з конкретними формами його втілення у фізиці.

Розглянутий під кутом діалектичного співвідношення буття і мислення принцип єдності світу постає як принцип єдності знань. В історичному генезисі фізики процес здобування знання супроводжується пошуком систематизуючих ідей для пояснення сукупностей розрізаних, часто суперечливих фактів.

На класичному рівні розвитку фізики принцип єдності фізичних знань реалізувався через внутрішньотеоретичні принципи фундаментальної теорії, яка ототожнювалася з фізикою як науковою дисципліною. Такою теорією була механіка Ньютона, яка протягом майже двох сто-

літь відіграла роль програми всіх теоретичних досліджень у фізиці. Заснована на точних, математично обґрунтованих законах, механіка охоплювала як земний (динаміка, статика), так і небесний (небесна механіка) світи, зумовивши тим самим можливість пояснення природи з позиції загального наукового підходу. А принцип відносності руху, основи формулювання якого започатковані відомим польським астрономом М. Коперником, став першою фізичною конкретизацією загальнофілософського положення про єдність світу. Релятивізація положення Землі в космосі та постулювання рівноцінності всіх точок і напрямків у просторі дали змогу говорити про фундаментальні властивості симетрії фізичного простору і сформулювати принцип відносності, визнання якого дозволяло ввести принцип єдиної для всіх планет моделі руху небесних тіл по колу з постійною кутовою швидкістю і жорсткого обертання навколо своєї осі. Такий рух Коперник розглядав як істинний фізичний рух, а істинною системою відліку вважалася та, в якій кінематичним рухам, тобто рухам, що фіксують зміну взаємного розміщення, відповідають природні (в значенні законів природа) рухи.

Констатація певних фізичних систем відліку, тоді як для суб'єктивного сприймання всі системи відліку рівноправні, стала основою для формулювання динамічного принципу відповідності, який стверджує рівноправність систем відліку, які рухаються рівномірно і прямолінійно одна щодо одної. Встановлення різниці між спостережуваним і істинним рухом тіл, яка констатується фізичними законами, зумовило перехід від описової кінематики Птолемея до розгляду динаміки тіл в космосі. Працями Коперника була задана програма розвитку фізики в напрямі більш конкретного і глибокого усвідомлення матеріальної єдності світу, яка дістала дальший розвиток в працях Галілея, Ньютона, Гюйгенса та інших відомих учених-фізиків. В результаті, на мові фізико-математичних понять була конкретизована теза про матеріальну єдність світу та універсальність законів природи: фізичні властивості й закони природи, встановлені на Землі, справедливі для будь-якої точки космосу. З гносеологічного боку це означало єдність концептуальних основ опису та пояснення механічних процесів усього Всесвіту.

Наступний етап узагальнення принципу відносності як реалізації ідеї єдності знань пов'язаний з ім'ям А. Ейнштейна. У спеціальній теорії відносності Ейнштейн екстраполював принцип відносності Ньютона — Галілея зі сфери механічних явищ на електромагнітні явища, блискуче синтезувавши концептуальні основи механіки та електродинаміки. Для узгодження принципу відносності класичної механіки, згідно з яким швидкості руху для двох спостерігачів, які рухаються один щодо другого, має різні значення, з фундаментальним фактом постійності швидкості світла потрібно було знайти фізико-математичний апарат, який давав можливість виразити сумісність цих двох положень. Таким апаратом став метод інваріантів, завдяки якому ідея єдності фізичних законів набула строгої математичної форми.

Якщо принцип відносності розкриває змістовий аспект єдності фізичних законів — закони природи залишаються незмінними під час переходу від однієї координатної системи до іншої, — то принципи інваріантності фіксують математичний аспект єдності фізичних законів, — закони природи в різних системах відліку мають бути єдині не тільки у фізичному розумінні, але й математична форма законів природи зберігається в різних системах відліку. Це досягається тоді, коли теорія походить з величин та співвідношень, інваріантних щодо певних груп перетворень. Формулюючи на мові математики предметний зміст фізичних закономірностей, метод груп перетворень приводить до побудови те-

оретичних систем, які засобами математичного формалізму дозволяють виразити найбільш загальні і необхідні зв'язки фізичної реальності. Адекватне розширення групи перетворень, стосовно якої зберігається інваріантність законів природи, означає можливість подання на теоретичному рівні досліджуваного зрізу реальності у його найзагальніших виявах, що реалізує тенденцію єдності концептуальних основ фізичної науки.

Отже, послідовне застосування ідеї відносності руху, сформульованої на математичній мові, в термінах інваріантів групи симетрії, що покладена в основу теорії в класичній механіці, спеціальної та загальної теорій відносності, надало постулату Коперника про однаковість законів природи на «небесах і на землі», строгого фізичного обґрунтування. Загальна теорія відносності стала теоретико-концептуальною методологічною основою опису екстремальних астрофізичних процесів в умовах надзвичайно сильних полів тяжіння. Розвиток загальнорелятивістських теорій розширюваного Всесвіту, теорій колапсу і антиколапсу підтвердив плідність екстраполяції релятивістських просторово-часових уявлень на опис еволюції надмасивних космічних тіл. Отже, принцип відносності може бути проінтерпретований як перший найбільш загальний підхід конструктивного втілення у фізиці принципу єдності знань.

Але на сучасному етапі розвитку фізики, для якого характерним є наявність конкуруючих теорій з різними вихідними принципами, єдність фізичних знань не може бути досягнута з допомогою лише внутрішньо-теоретичних принципів як форм систематизації та узагальнення фізичних явищ. Прогресуюча диференціація фізичного знання змусила Р. Фейнмана дійти песимістичного висновку: «Сьогодні наші фізичні закони, закони фізики — безліч розрізнених частин і уривків, які погано поєднуються один з одним. Фізика ще не перетворилася в єдину конструкцію, де кожна частина на своєму місці. Поки що ми маємо безліч деталей, які важко підігнати одну до одної»¹⁰.

В цих умовах, коли єдність фізичного знання більше не забезпечується, як на класичному етапі, стихійно, виникає потреба в спеціальних методологічних регулятивах, які могли б поновити порушену відповідність. Таким першим методологічним регулятивом став сформульований Н. Бором у 1913 р. принцип відповідності в зв'язку з необхідністю встановити аналогію між квантовою теорією та класичною механікою. Обґрунтування з допомогою принципу відповідності використання у мікрофізиці величин, аналогічних величинам класичної механіки, створило можливість задати умови емпіричної інтерпретації створеного на основі даної аналогії квантовомеханічного формалізму на мові класичної механіки Ньютона.

Принцип відповідності є фізичною модифікацією принципу перманентності Г. Ганкеля, який формулює закономірності взаємовідношення математичних теорій, пов'язаних між собою послідовним рядом взаємних входжень. Принцип перманентності вказує на постійність математичних формул у таких теоріях, зумовлену збереженням їх деяких абстрактних властивостей при розширенні предметної області значень, що свідчить про спадкоємність знання¹¹.

Аналіз І. В. Кузнецовим евристичної функції принципу відповідності дозволив узагальнити його у статусі логічного принципу, який відображає специфічну діалектику розвитку знання в точці переходу від однієї теорії до другої. «Теорії, справедливості яких була встановлена

¹⁰ Фейнман Р. Характер физических законов.— М., 1968, с. 31.

¹¹ Див.: Крымский С. Б. Научное знание и принципы его трансформации.— Киев, 1974, с. 164—172.

в тій чи іншій області фізичних явищ, — зазначав І. В. Кузнецов, — з появою нових більш загальних теорій не усуваються як щось хибне, але зберігають своє значення для попередньої області явищ як гранична форма і окремий випадок нових теорій¹².

З допомогою принципу відповідності як логічного засобу пояснення процесу спадкоємності послідовних узагальнень старих теорій у нові реалізується інтенсивний аспект принципу єдності знання: останнє постає як історичний закономірний рух пізнання до проникнення у глибинну сутність речей. Евристична функція принципу відповідності як спеціфічного вияву принципу єдності знання розкрилася під час створення математичного формалізму спеціальної і загальної теорій відносності, квантової механіки. В спеціальній теорії відносності чотиримірне узагальнення основних рівнянь класичної механіки і електродинаміки виконувалося за умови правильності рівнянь Ньютона для інерціальних систем. Фундаментальні перетворення Лоренца були отримані за аналогією з лінійними перетвореннями Галілея, справедливими для явищ, швидкість перебігу яких мала порівняно зі швидкістю світла. В загальній теорії відносності рівняння тяжіння визначалося вимогою переходу його у випадку слабких гравітаційних полів у рівняння Пуассона, яке є одним з формулювань закону гравітації Ньютона. В матричній формі квантової механіки Гейзенберга співвідношення між матрицями імпульсу (або швидкості) і координати відтворюють співвідношення між відповідними класичними характеристиками. Отже, історія фізики свідчить про плідність принципу відповідності як принципу розвитку нового знання на основі встановлення границь колишніх уявлень.

Однак, на думку Т. Куна, П. Фейерабенда та інших західних методологів науки, між фундаментальними теоріями, які змінюють одна одну, не існує спадкоємності. Як зазначає Т. Кун, «хоча логічне включення однієї теорії в іншу залишається припустимим варіантом у відношенні між науковими теоріями, які слідують одна за одною, з погляду історичного дослідження це неправдоподібно»¹³. На його думку, між сучасною динамікою А. Ейнштейна і старими рівняннями динаміки, які випливають з «Начал» І. Ньютона, існує принципова несумісність. П. Фейерабанд наполягає не тільки на несумісності старої та нової теорій, а більш того — на їх непорівнюваності, оскільки не існує автономної, не залежної від теорії емпіричної мови.

Теза про несумісність і непорівнюваність старої і нової теорій приводить до визнання неможливості пояснити процес переходу від однієї концептуальної системи до другої як раціональну процедуру. Спадкоємний характер концептуальних систем фізики, коригованих з допомогою логіко-методологічних принципів, є нібито несумісним з революційними зламами норм та стандартів фізичного знання в процесі його розвитку.

Але в реальній історії науки така альтернатива не виникає. Адже як процес спадкоємності, так і революційні перетворення — необхідні, взаємопов'язані сторони процесу пізнання. Революційні перетворення, хоча істотно і змінюють попереднє «бачення» світу, однак водночас зберігають елементи об'єктивно-істинного опису, наявні в старій теорії. В період революційної ситуації відмінність нової теорії від старої сприймається як абсолютна, завдяки чому найвишукліше постає її новизна. Але коли проходить психологічний «шок», зумовлений зміною парадиг-

¹² Кузнецов І. В. Принцип соответствия в современной физике и его философское значение. — М., 1948, с. 56.

¹³ Кун Т. Структура научных революций. — М., 1977, с. 135.

мальних установок, тоді за допомогою зіставлення нових теоретичних уявлень зі старими з'ясується місце фізичної теорії як наступного закономірного кроку осягнення дійсності.

Якщо принцип відповідності є проявом принципу єдності знань у його інтенсивному аспекті, то принцип простоти є виявом принципу єдності знань у його екстенсивному аспекті. Прагматична простота теорії, яка строго пов'язана з такими характеристиками фізичної системи знання, як кількість вихідних постулатів, аксіоматично введених у теорію, та широта групи симетрії, створює можливість пояснити більші ділянки предметної дійсності з єдиного погляду. Вимога вводити припущення про існування нових сутностей лише після того, як будуть вичерпані можливості існуючої теорії, виходить з підтвердженої практикою тези про єдність світу. І хоча розвиток знання неминуче пов'язаний із введенням нових сутностей, однак вимога мінімізації вихідних посилок теорії істотно збільшує можливості об'єднання на їх основі емпіричного матеріалу. Перехід від однієї теоретичної системи до іншої супроводжується, як звичайно, пошуком більш загальних посилок, які дозволяють охопити більші предметні ділянки, чим пояснювані старою теорією. Відзначимо тісний зв'язок принципу простоти з принципом інваріантності, коли простоту ототожнюють з широтою групи симетрії, що дозволяє робити вибір простішої теорії істотно обгрунтованим.

Отже, реалізація у фізичному пізнанні філософських принципів у їх методологічному значенні здійснюється через певну сукупність вироблених внаслідок наукового пошуку теоретико-фізичних і конкретно-методологічних принципів, кожний з яких виражає лише деякі аспекти закладеного в загальнофілософському твердженні змісту. Методологічні регулятиви функціонують на всіх етапах наукового пошуку, визначаючи можливі шляхи розвитку науки та засоби обгрунтування і оцінки наявного теоретичного знання.

Представники постпозитивізму, визнаючи цінність теоретико-методологічних передпосилок, водночас схильні обмежувати сферу їх застосування лише процедурою оцінки. Зокрема, І. Лакатос категорично стверджує: «... моя методологія на відміну від попередніх значень цього терміна лише оцінює цілком сформовані теорії (або дослідницькі програми) і не намагається пропонувати ніяких засобів ні для вироблення хороших теорій, ні навіть для вибору між двома конкуруючими програмами»¹⁴. Такий радикальний поділ синтезуючої та оцінної функції методології зближує позицію І. Лакатоса з вихідними установками позитивізму. Як позитивізм обмежує сферу методологічного дослідження лише «контекстом підтвердження» теорії, так і Лакатос обмежує функцію методології лише оцінкою сформованих теорій, оскільки «контекст відкриття» або процес генезису знань методологічно не алгоритмізується.

Але хоча справді неможливо відтворити психологічно індивідуальні особливості відкриття нового, реконструкція конкретних кроків створення теорії дозволяє виявити загальні закономірності руху до наукової істини. При цьому між діалектико-матеріалістичною методологією науки і реальною практикою пізнання виникає подвійний зворотний зв'язок: методологія формує специфічні правила наукового дослідження, керуючись якими вчений задає умови вибору основних положень концептуальної системи, а реальна наукова практика приводить до закріп-

¹⁴ Лакатос І. Ответ на критику.— В кн.: Структура и развитие науки. М., 1978. с. 322.

лення узагальнених результатів досвіду як універсально-нормативних принципів і постулатів, що детермінують подальший науковий пошук.

Осмислення значення конкретно-методологічних регулятивів з метою виявлення загальних закономірностей розвитку знання збагачує зміст філософських принципів діалектичного матеріалізму. Обраний зріз пізнання потребує вироблення певних методологічних засобів аналізу досліджуваної реальності. Ієрархічно складна структура фундаментальних принципів науки як важливих засобів теоретичного синтезу у фізичній науці свідчить про «нерозривний зв'язок *всіх* сторін кожного явища»¹⁵.

* * *

Револьюційні етапи розвитку естествознавчого знання характеризуються вироботкою нових методологічних средств научного пошука. В етих умовах найбільше зримо проявляється значимість філософсько-методологічних принципів як основи теоретичного синтезу в конкретних науках. В конкретно-научному дослідженні методологічна функція матеріалістическої діалектики реалізується не через окремо взятый принцип, а через некоторую сукупність находящихя в органіческом єдинствє філософських основоположений.

На класическом уровні розвитку естествознання соотвєтствие фізического знання ісходным філософским принципам объективности, істинности, єдинства достигалось інтуїтивно. Но в зв'язи с револуційною ситуацією в фізиці непосредственная форма зв'язи філософского и теоретико-фізического знання змінється. Наличє конкуруючих теорій для об'яснення одної и той же предметної області, остро поставив проблему істинности и объективности каждой из них, потребовало для установлення их соотвєтствия філософским принципам вироботки спеціальних методологіческих регулятивів як опосредующєго звєна между філософским и естествознавчєм знанием. В статтє прослеживается зв'язь между діалектико-матеріалістическим принципом єдинства знання и такими конкретно-методологіческими принципамі фізического знання, як принципі относительности, инвариантности, соотвєтствия и простоты.

¹⁵ Ленін В. І. Карл Маркс.— Повне зібр. творів, т. 26, с. 48.

В. В. КОСОЛАПОВ

КРИЗА ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ КАПІТАЛІЗМУ І БУРЖУАЗНА ПОЛІТОЛОГІЯ

Своєрідність нинішнього етапу загальної кризи капіталізму визначається розладом механізмів державно-монополістичного регулювання виробництва, створених імперіалізмом за останні роки на основі використання деяких досягнень науково-технічної революції, занепадом стратегії соціального маневрування, провалом політики неоколоніалізму в країнах, що розвиваються, розпадом системи буржуазних форм і методів впорядкування міжнародних торгових, господарських і науково-технічних зв'язків, дальшим поглибленням ідеологічної кризи, посиленням нестійкості капіталістичного господарства.

У стані глибокого занепаду перебувають політична система буржуазного суспільства, норми буржуазної демократії. Ідейно-політична криза сучасного капіталізму, як відзначив XXV з'їзд КПРС, «уражає інститути влади, буржуазні політичні партії, розхитує елементарні моральні норми. Корупція стає все більш явною навіть у найвищих ланках державної машини»¹.

Буржуазні ідеологи, замовчуючи безперечні переваги соціалізму щодо надання прав і свобод людині, створення гуманістичної політичної системи суспільства, що реально забезпечує гармонійний і всебічний розвиток особистості, намагаються демагогічно представити капіталізм як лад, що нібито має пріоритет у розв'язанні зазначеного кола соціальних проблем. Водночас засобами буржуазної масової інформації ведеться галаслива пропагандистська кампанія щодо неіснуючих в соціалістичних країнах порушень прав і свобод людини, робляться спроби винайти суперечності між політичною системою соціалізму і інтересами людини, соціальних груп, класів. Особливу активність в цій кампанії виявляють буржуазні політологи, які розробили низку апологетичних концепцій, де вихваляють мнимі достоїнства «плюралістичної» буржуазної демократії, а кризу політичної системи капіталізму прагнуть видати за загальнолюдську, поширюючи її і на політичну систему соціалізму. В зв'язку з цим актуальною проблемою лишається розвінчання класової суті політологічних інтерпретацій кризи політичної системи буржуазного суспільства.

В умовах капіталізму жоден з принципів демократії, незважаючи на численні словесні декларації буржуазних ідеологів і політиків, не здійснюється: економічне панування купки монополістів над великою масою трудящих забезпечує їм політичне й ідеологічне панування. Законодавство буржуазних держав, проголосивши формальну рівність громадян і певну систему їх прав, одночасно встановило як основоположне право приватної власності на засоби виробництва, тобто право експлуатації трудящих. Буржуазна демократія, в яких би формах вона не здійснювалась,— це класове панування превілейованої меншості в усіх сферах суспільного життя над абсолютною більшістю трудящих.

¹ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої зовнішньої політики, Доповідь XXV з'їздові КПРС, 24 лют. 1976 р.— Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 32.

Нині існують кілька типів політичних систем буржуазного суспільства — партійні системи, основані на монополії буржуазних партій (при цьому або заборонено робітничі партії, або створено двопартійні системи — блоки буржуазних партій, мета яких — не допустити утворення самостійних і впливових робітничих партій); партійні системи (двопартійні чи багатопартійні), до яких уключені соціал-демократичні партії, що допускаються до влади на началах їх коаліції з буржуазними партіями або як «самостійні» правлячі партії, третій — однопартійні буржуазні системи в умовах тоталітарних режимів².

Якщо «класична» буржуазна багатопартійність передбачала зміну правлячих партій, то нині переважає двопартійна система. У США ця система включає демократичну і республіканську партії, у країнах Західної Європи — ту або іншу буржуазну і соціал-демократичну партії. Питання про кількість буржуазних партій по суті втратило своє значення: так чи інакше монополістична буржуазія перебуває «коло руля управління», використовуючи багатопартійну або двопартійну системи для недопускання до влади комуністичних партій. «Централізація і бюрократизація — такі основні тенденції розвитку організаційної структури буржуазних, а також правосоціалістичних партій»³. Така централізація і бюрократизація всіляко камуфлюються з метою зберегти видимість демократії.

Фактично в самому механізмі змінюваності буржуазних партій, які перебувають при владі, закладені принципи обстоювання інтересів монополістичного капіталу. Декларуючи легальні можливості для діяльності всіх партій та організацій і формально здійснюючи розподіл властей при панівній ролі представницьких органів буржуазії в системі державних інститутів, буржуазна демократія встановлює формально-юридичні і практичні обмеження, здійснює дискримінаційні заходи соціально-політичного, расового, етнічного й іншого характеру. Вона фактично обмежує права лівих, в тому числі комуністичних і робітничих партій та організацій, одночасно заохочуючи діяльність правих і ультраправих угруповань, посилює функції виконавчої влади, знижуючи значення представницьких органів, зберігає тенденції до переростання буржуазної держави в авторитарну й олігархічну. Суть буржуазної демократії — це влада буржуазної меншості над трудящою більшістю населення. В цьому полягає причина кризи політичної системи буржуазного суспільства, кризи, яка невпинно поглиблюється.

Свідченням цієї кризи є зростаюче незадоволення трудящих діями буржуазних партій, урядів. Так, згідно з даними Інституту Геллапа, тільки 23 проц. опитаних американців довіряють федеральному урядові і 19 проц. — конгресові США. Місцевим органам управління довіряє 19—20 проц., а державно-монополістичній еліті — главам корпорацій, незалежно від їх місцезнаходження і сфер діяльності, — тільки 6 проц.⁴. Дедалі більше американських політиків і політологів визнають «кризу двопартійної системи» в США, кризу довіря мас до всієї політичної організації буржуазного суспільства. Ознак цієї кризи чимало. Зокрема, в США скорочується чисельність партій — республіканської і демократичної, із року в рік зменшується кількість виборців, що беруть участь у голосуванні, в конгресі США навіть проти президента дедалі частіше виступають конгресмени — представники від його власної пар-

² Див.: Политический механизм диктатуры монополий. — М.: Наука, 1974.

³ Там же, с. 126.

⁴ Правда, 1976, 1 сент.

тії. За офіційними даними, у ході президентських виборів 1972 року понад 37 проц. виборців не побажали скористатися правом голосу, 1976 року таких було вже 40,8 проц., а 1978 року, під час проміжних виборів, з 155 млн. чоловік, які мають право голосу, не з'явилося на виборчі пункти близько 100 млн. чоловік. Інакше кажучи, в обранні нинішнього конгресу 96 скликання і керівників місцевих органів влади взяли участь лише 37 проц. виборців. Майже третина виборців США оголошують себе незалежними від двох буржуазних партій⁵.

До яких меж дійшла криза всієї політичної системи США, наочно показала скандальна історія з корупцією у виборних органах, що спалахнула на початку 1980 року. Вона почалася за два роки до цього, коли в США заявився нечувано багатий «арабський шейх» Абдул Рахман, який заснував фірму «Абдул інтерпрайзес». Новоявлений власник фірми тісно зв'язався з вищими ешелонами правлячої еліти, організуючи широку роздачу хабарів. У підсумку його фірма одержала позачергові контракти, включаючи військові, земельні ділянки та ін. Всього американським законодавцям було сплачено у формі хабарів 400 млн. доларів. До цієї справи причетні кілька десятків «поборників» законності. З'ясувалося, що за «арабським шейхом» приховується ФБР, яке вирішило відплатити конгресменам за викриття його антиконституційної діяльності — кричущі порушення прав людини, провокації, підслуховування телефонних розмов та ін. «Новим Уотергейтом» назвали американці цей скандал у верхах. Загальна корупція у всіх ланках буржуазної демократії стала звичайною справою.

Криза політичної системи буржуазного суспільства оцінюється буржуазними ідеологами по-різному. Одні з них (С. Хантінгтон, М. Даймонд, Р. Нізбет та ін.) намагаються з так званих неоконсервативних позицій апологетично вихвалити уявні «досягнення» американської політичної системи. С. Хантінгтон, наприклад, твердить, що «чимало з проблем, перед якими сьогодні стоїть американський уряд, випливають з «надмірностей демократії... Що вимагається, то це більша помірність у демократизмі»⁶. Інші, дотримуючись загальнодемократичної буржуазно-ліберальної позиції, визнають кризу буржуазної демократії. Так, С. Аронс пише про «ерозію» американського демократичного ідеалу, поширення у свідомості американців «поліцейської логіки» замість упевненості в гарантованих свободах⁷.

Як бачимо, під впливом зростання політичної кризи буржуазного суспільства дещо змінюється зовнішній вигляд її політологічних інтерпретацій.

За повоєнний час буржуазна політологія проходить три етапи. З середини 40-х до середини 50-х років в ній неподільно панували апологетичні концепції суспільства «всезагального благоденства», де буржуазна демократія вихвалювалась як єдино можлива, а соціалістична — як «аномалія» в загальному історичному розвитку політичних відносин. З середини 50-х до кінця 70-х років найпоширенішими стали доктрини «плюралістичної» демократії. Політична система капіталізму в них зображувалась як така, що складається з трьох урівноважених видів влади: виконавчої, законодавчої і судової, які начебто і здійснюють управління суспільством в інтересах народу. З кінця ж 70-х

⁵ Див.: Зорин В. С., Савченко П. П. Кризис двухпартийной системы и будущие выборы.— США: экономика, политика, идеология, 1979, № 4.

⁶ Huntington S. The Democratic Distemper.— The Public Interest, 1975, July, п. 36.

⁷ Arons S. The Rise of Police Logic.— Saturday Review, 1975, April, 5, p. 12.

років поряд з доктринами «плюралістичної демократії» все більше поширюється концепція «демократичного елітизму».

Всім згаданим напрямам буржуазної політології притаманні апологетика капіталізму, антиісторизм, метафізичність, фальсифіковані оцінки соціалістичної демократії, антинаукова інтерпретація кризи політичної системи сучасного капіталізму. Особливо це характерно для концепції «плюралістичної демократії».

Однією з основних її тез є твердження про те, нібито нині в капіталістичних країнах право приватної власності на засоби виробництва вже не є визначальним і що, мовляв, волю суспільству диктує не фінансова олігархія, а інші соціальні групи. Більше того, чимало буржуазних ідеологів заявляють, що у світі капіталу відбувається поглиблення і розширення демократії, створюється союз «соціальної гармонії» інтересів підприємців і робітників, що трудящі стали співвласниками і співуправителями тих підприємств, на яких вони працюють по найму. Так, американський соціолог П. Дракер твердить, що «стара концепція «власності» не є більш дійсною»⁸, а Д. Белл категорично проголошує, що «сьогодні власність — це просто юридична фікція»⁹. У книжці «Кінець ідеології», виданій ще 1960 року, він пише: «Більше вже не існує 60 сімей Америки (або навіть «двохсот сімей» Франції). Сімейний капіталізм означав соціальну і політичну, так само як і економічну державу. Її більше немає»¹⁰. Цю думку поділяє і французький соціолог Р. Арон. У праці «Розчарування в процесі», видрукуваній 1968 року, він наголошує, що приватна власність — це фікція, оскільки нібито в корпораціях фактичним власником є олігархія директорів, а не окрема особа. Визнавати, що «монополії» або «Уолл-Стріт» управляють США чи маніпулюють політичною системою, відзначає Р. Арон, — означає вірити карикатурі, створеній радикалами. На його думку, між розподілом багатства і владою не існує зв'язку тобто «ті, хто володіє грішми і засобами виробництва, не є керівниками держави»¹¹.

Особливо поширеними в буржуазній політології є концепції так званої менеджеральної революції. На початку 30-х років американські економісти А. Берлі і Г. Мінс випустили книгу «Сучасна корпорація і приватна власність», де робили спробу довести, що розвиток корпорацій відбувається у напрямі розпилювання володіння акціями, роз'єднання власності й контролю над нею, тобто прямує до виникнення нової економічної еліти — менеджерів, зв'язаних «корпоративною совістю» і «суспільною погодженістю». Менеджери зображалися тут «новим пануючим класом», позбавленим власницьких інтересів. Ця ідеологічна ілюзія, згідно з якою економічний прогрес став «деперсоналізованим і автоматичним», а підприємець середини ХХ ст. перетворився в адміністратора, дістала поширення в буржуазній соціології. На думку західнонімецького соціолога Р. Дарендорфа, акціонерні підприємства не є вже власне капіталістичними, а оскільки, за його підрахунками, понад дві третини всіх промислових компаній у розвинутих капіталістичних країнах є акціонерними і їм належить власність, що перевищує чотири п'ятих усієї власності капіталістичних підприємств, то і марксистська теорія класів нібито вже незастосовна до таких

⁸ Drucker P. F. The Age of Discontinuity, Guidelines to Our Changing Society.— New York, 1968, p. 147.

⁹ Bell D. The Coming of Post-Industrial Society.— New York, 1976, p. 294.

¹⁰ Bell D. The End of Ideology.— Glencoe, 1960, p. 42.

¹¹ Aron R. Macht, power, puissance: prose démocratique ou poésie démonique?— Archives europ. de sociologie.— Paris, 1974, t. 5, N 1. p. 35.

країн, як США, Англія та ін. Капіталіст старого типу, акцентує Дарендорф, мав владу, бо володів засобами виробництва, а менеджер не має влади, узаконеної владою власності. «Поза підприємством,— лише він,— менеджер може бути лише громадянином, а робітник — членом парламенту; їх промислові класові позиції більш не визначають їх позиції в політичному суспільстві»¹².

У численних моделях «постіндустріального суспільства» (їх налічується уже понад сорок) вихідною тезою є твердження, нібито економічний розвиток капіталістичних країн нині визначається не концентрацією багатства у приватному секторі, а раціональною організацією техніки і робочої сили, оскільки основою соціальної ієрархії стає знання. Варіювання цієї тези у новітніх концепціях постіндустріалізму підпорядковане спробі довести, що на відміну від капіталізму XIX ст., де головною політичною фігурою був капіталіст, який визначає класову суть влади, в сьогочасному суспільстві основна фігура — це менеджер, який стурбований «соціальною відповідальністю» перед суспільством за результати своєї управлінської діяльності й бажає, щоб уряд гарантував йому нормальні умови для здійснення цієї діяльності. Вважається, що правляча еліта формується не з людей, що володіють капіталом, а з «талантів». Постіндустріальне суспільство, твердить Белл, «за своєю початковою логікою є меритократією... В ньому майже немає високих постів, доступних для тих, хто не має кваліфікації». Технократи, вважає Д. Белл, ще не стали пануючим класом, але їм належить це зробити в союзі з політиками, оскільки «кінець кінцем влада належить не технократові, а політику»¹³.

Твердження теоретиків «постіндустріального суспільства» про перехід влади від власників до управлюючих не відповідає дійсності. К. Маркс неодноразово відзначав, що внаслідок зростання обсягу і складності капіталістичного виробництва управління відокремлюється від власності та дедалі частіше передається найманим службовцям¹⁴, частина яких може одночасно бути й капіталістичними власниками. Саме ж управління капіталістичним виробництвом має подвійну сутність. З одного боку, воно є необхідною складовою виробничого процесу, з другого боку, — це інструмент здійснення експлуатації маси робітників, забезпечення максимальної додаткової вартості. Ось чому незалежно від ступеня запровадження досягнень науки в капіталістичне виробництво тут не існує рішень, які ґрунтувалися б на суто технічних критеріях. Для вищих рівнів капіталістичних управлюючих друга функція є основною, а рішення менеджерів завжди виходять із класових інтересів хазяїв — адже це головна умова найму капіталістом-власником управлюючого. «Пануючим класом», — підкреслював В. І. Ленін, — є клас, який «розпоряджається... засобами виробництва»¹⁵. Інакше кажучи, навіть вищі менеджери є найманими службовцями, які виконують накази фінансової олігархії і їх влада може раптово закінчитися звільненням.

Заціпаючи питання про те, кому належить реальна влада в «постіндустріальному суспільстві», Д. Белл пише, нібито «вирішальний поділ у сучасному суспільстві нині полягає... між тими, хто має владу

¹² Dandendorff R. Class and Class Conflict in Industrial Society.— Stanford, 1959, p. 276.

¹³ Bell D. The Coming of Post-Industrial Society, p. 409.

¹⁴ Див.: Маркс К. Капітал. Том третій.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. 1, с. 397.

¹⁵ Ленін В. І. Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату.— Повне зібр. творів, т. 39, с. 263.

вирішувати, і тими, хто її не має»¹⁶. В минулому столітті, вважає Белл, домінуючими фігурами були підприємці, а сьогодні — вчені, математики, економісти, спеціалісти з комп'ютерів, провідні інститути — інтелектуальні «бункери», тобто дослідні інститути, промислові лабораторії, експериментальні станції і університети. В сучасному американському суспільстві, вважає Белл, співіснують три типи влади: «власність як основа багатства і влади, що ґрунтуються на праві наслідування (титули), технічна кваліфікація як основа влади і становища, джерелом якої є освіта, політична організація як основа влади, придбаної за допомогою дії певного механізму»¹⁷. Тезу про «зростання нових еліт, які базуються на кваліфікації», він намагається обґрунтувати тим, що знання і планування (воєнне, економічне, соціальне) стає основною умовою всіх організованих дій в сучасному суспільстві. Члени цієї нової технічної еліти, використовуючи нову технологію прийняття рішень, стали відігравати важливу роль в аналізі й прийнятті рішень, на основі яких здобувається влада і робляться важливі висновки»¹⁸.

Теза Д. Белла про те, що в буржуазному суспільстві реальна влада перейшла від капіталістів до вчених, експертів та ін., поділяється багатьма політологами. Американський економіст Дж. Аласко, вважаючи, що відбувається «трансформація капіталізму», заявляє: «Людина, яка домінувала в економіці XIX ст., була промисловцем. Вона уособлювала еру машин. Людина, яка домінуватиме в економіці кінця XX ст., буде ученим. Вона уособлюватиме еру лабораторій... Провідний бізнесмен завтрашнього дня буде капітаном науки. Він не буде неодмінно активним ученим, але він відображатиме дух наукової цивілізації... Капітан індустрії буде відроджений в інтелектуальному капіталізмі як капітан науки»¹⁹. А. Турен гадає, що місце конфлікту між працею і капіталом посідає «новий конфлікт між структурами, що приймають економічні і політичні рішення, і тими, хто обмежений залежною участю»²⁰.

Як бачимо, у наведених твердженнях замовчується та важлива обставина, що ця «нова» суперечність є прямим наслідком діаметрально протилежного ставлення буржуазії і пролетаріату до засобів виробництва, а «влада вирішувати» в умовах капіталізму є функцією власності. К. Маркс писав, що «власність... являє собою свого роду владу... Неімущі, звичайно, нічого спільного не мають з політичним пануванням, оскільки останнє належить безпосередньо власності»²¹. І скільки б буржуазні апологети не намагалися довести, що приватна власність зникає в «постіндустріальному суспільстві», вони фіксують лише деякі тенденції її функціонування в державно-монополістичних формах, зокрема зростання кількості акціонерних товариств.

Розповсюдження акцій серед більшості дрібних власників є засобом мобілізації дедалі зростаючого обсягу капіталу, необхідного для нагромадження. На перший погляд, розвиток акціонерного капіталу обмежує владу великих капіталістичних власників, бо номінально вла-

¹⁶ Bell D. The Coming of Post-Industrial Society, p. 119.

¹⁷ Bell D. Technocracy and Politics.— Survey, London, 1971. vol. 16, N 1, p. 19—20.

¹⁸ Bell D. The Coming of Post-Industrial Society, p. 326.

¹⁹ Alasco J. Intellectual Capitalism. A Study of Changing Ownership and Control in Modern Industrial Society.— New York, 1950, p. 106.

²⁰ Touraine A. The Post-Industrial Society.— New York, 1971, p. 17.

²¹ Маркс К. Моралізуюча критика і критируюча мораль.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 287.

да належить зборам пайовиків, виборній раді директорів, а не індивідуальному капіталу. Однак насправді розпилювання акцій посилює реальний контроль великих акціонерів, які дістають, таким чином у своє розпорядження капітал, що значно перевищує їх фактично вкладений капітал. Чим більша чисельність акціонерів і менший обсяг середнього володіння акціями, тобто чим вищий ступінь розпилення і фрагментації акціонерного капіталу, тим меншою виявляється частка акцій, практично необхідна для забезпечення ефективного контролю. Так, частка акцій, що припадає в США на один процент найбагатших акціонерів, 1953 року становила 86,3 проц., 1958 року — 75,4, 1962 року — 62,0, 1965 року — 61,2, 1969 року — 50,8²².

Наведені дані свідчать про тенденцію спадання концентрації акцій у руках найбільших власників. Але це аж ніяк не означає, що їхня влада послаблюється. Ступінь концентрації акціонерного капіталу має забезпечувати реальну владу, не більше. Великі капіталісти заінтересовані в тому, щоб їх участь лише дещо перевищувала цей рівень, аби мати вільний капітал для нових спекуляцій. За даними Нью-Йоркської фондової біржі, за період з 1952 по 1970 рік кількість власників акцій зростає майже в 6 разів²³, що свідчить про значне розпилювання акціонерного капіталу, а отже, про зменшення величини реального контрольного пакета акцій.

Відомий американський економіст Дж. Гелбрейт намагається подати процес розпилення акцій як перехід влади в суспільстві від окремих осіб до організацій, до груп осіб, що приймають рішення. Центром управління фірми, як і суспільства загалом, пише він, стає «ціла сукупність учених, інженерів і техніків, спеціалістів з реалізації, реклами й торгових операцій, експертів у сфері відносин з громадськістю, лоббістів, адвокатів і людей, добре обізнаних з особливостями вашінгтонського бюрократичного апарату і його діяльності, а також посередників, управляючих, адміністраторів. Це і є техноструктура»²⁴. На думку Гелбрейта, капіталісти не входять у техноструктуру, оскільки зростання кількості акціонерів, що супроводжується зменшенням частки капіталу, який припадає на окремого власника акцій, позбавляє їх влади. «Акціонери, розумніоці слабкість становища, стають пасивними, — визнає він, — або автоматично голосують за список управляючих, або взагалі не беруть участі в голосуванні. Директори доходять висновку, що своєю владою вони зобов'язані управляючим, а не акціонерам. Тому вони обмежуються простим ухваленням рішень управляючих»²⁵. Однак при цьому Гелбрейт не виділяє великих власників акцій, які й визначають загалом політику організації і компанії. Адже вища, суверенна влада у буржуазному суспільстві належить не техноструктурі окремого підприємства, а головним акціонерам, що входять у керівні групи великих фірм, холдінг-компаній, фінансових товариств, банків, які контролюють підприємства.

Справжню картину фінансового панування великих пайовиків становлять дані про обсяг активів, керованих за дорученням. Частка активів, керованих за дорученням одним процентом найбагатших акціонерів США (в процентах), дорівнювала 1953 року 92,9, 1958 року — 92,1, 1965 року — 91,7, 1968 року — 91,6²⁶. Як бачимо з наведених даних, ступінь панування найбільших акціонерів не змінюється, хоча ча-

²² American Economic Review, 1974, May, p. 163.

²³ The Review of Radical Political Economics, 1975, vol. 7, N 2, p. 5.

²⁴ Гелбрейт Дж. Экономические теории и цели общества. — М., 1975, с. 114.

²⁵ Там же, с. 118.

²⁶ American Economic Review, 1974, May, p. 165.

стка акцій, що перебувають у їхньому володінні, за згаданий період часу значно скоротилася. Саме капіталісти, а не хто інший, контролюють техноструктуру підприємств.

Життя переконало доводить правоту Ф. Енгельса, який писав сторіччя тому про те, що ні «перехід в руки акціонерних товариств, ні перетворення в державну власність не знищують капіталістичного характеру продуктивних сил»²⁷. Розвиток корпоративної і державно-капіталістичної форми приватної власності не змінює класової сутності сучасного капіталізму. Соціально-класова структура капіталістичного суспільства у будь-якій його формі ґрунтується на класовому антагонізмі й буржуазній експлуатації.

Загострення антагонізмів сучасного капіталістичного суспільства, кризові явища його політичної системи змушують багатьох політологів вишукувати нові інтерпретації буржуазної демократії. На порозі 80-х років з'являється все більше політологічних і соціологічних досліджень, в яких обстоюється так звана концепція «демократичного елітизму». Її основні тези були висунуті ще в 1972 році американськими політологами Т. Даєм і Г. Зігнером в книзі «Іронія демократії». Визнаючи кризові явища в розвитку буржуазної демократії і критикуючи «плюралістичну» концепцію політології, прихильники «демократичного елітизму» намагаються сумістити несумісне: поняття «демократії» і «елітизму». Вони визнають, що реальна влада в умовах капіталізму належить «правлячій еліті», але тут же роблять обмовку: ця еліта править безкорисливо начебто в інтересах всього суспільства. Т. Дай в книзі «Хто править Америкою? Роки Картера» пише: «в Америці величезна влада концентрується в руках вузької групи людей. Кілька тисяч чоловік вирішують за 215 мільйонів американців питання війни і миру, заробітної плати і цін, податків і прибутків, освіти і виховання, охорони здоров'я і благополуччя»²⁸. Він виділяє чотири групи еліти: 1) корпоративна еліта, що здійснює контроль над економічними ресурсами (за Даєм, до неї належать 3500 осіб, тобто 0,002 проц. всього населення країни, яке контролює майже половину активів у промисловості, банківській системі, системі комунікацій, транспорті і 2/3 активів у страховій справі); 2) урядова еліта з 250 осіб — представники вищої виконавчої, законодавчої і судової влади, включаючи президента, віце-президента, міністрів, лідерів обох палат конгресу тощо; 3) еліта, що контролює засоби масової інформації (213 директорів і президентів телеграфічних агентств, телекомпаній і т. ін.; три приватні корпорації — «Американ бродкастинг компанії», «Найшл бродкастинг корпорейшн» і «Коламбія бродкастинг систем» — визначають, що почують і побачать американці; 1748 щоденних загальнонаціональних газет отримують інформацію від двох агентств — Асошіейтед Пресс і Юнайтед Пресс); 4) «національна еліта» — керівники впливових юридичних фірм, приватних фондів, університетів та ін. Всього в цих елітах, за Даєм, — близько чотирьох тисяч чоловік, які й здійснюють реальну владу в американському суспільстві. «Вищий» клас, що складає один відсоток населення, за його підрахунками, дає 30 відсотків еліти, «вищий середній клас» (21 відсоток населення) — 60 відсотків, а «середній» і робітничий класи, які складають 78 відсотків населення, — всього 3 відсотки еліти. Ці визнання зроблені під тиском численних фактів кризи політичної системи капіталізму. Однак при цьому буржуазні по-

²⁷ Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 274.

²⁸ Дай Т. Who's Ruling American. The Carter Years. Endlewood Cliffs (New York), 1979, p. 3.

літологи роблять спробу представити правлячу еліту як «національну», що начебто здійснює управління від імені народу і в його інтересах. Насправді ж монополістична буржуазія переслідує свої егоїстичні, вузькокласові інтереси.

Соціально-політичні інтереси буржуазії виражає правляча еліта, що складається з кількох прошарків. Вона становить всього 1—2 проц. населення промислово розвинутих капіталістичних країн. У США одному проценту власників належить 59 проц. національних багатств, а 20 проц. сімей, що заволоділи верхівкою соціальної піраміди, дістають 41 проц. національного доходу країни²⁹, у Франції 1976 року 10 проц. населення володіли половиною національного багатства, 2—4 тис. сімей розпоряджалися багатством більше ніж 10 млн. франків кожна, 1,5 тис.— понад 100 млн. франків, а 100—200 сімей — більше ніж мільярд франків³⁰. Американський економіст Д. Віллारेїо на початку 60-х років зібрав інформацію про 223 великі промислові корпорації США. Він підсумував частку акцій членів ради директорів і інституціональних власників. Якщо ця частка перевищувала 5 проц., то, на його думку, цього досить, щоб забезпечити контроль за всім пакетом акцій. За його даними, з 232 корпорацій 126 (54 проц.), а, можливо, навіть 141 (61 проц.) контролювалися власниками, а решта 91 контролювалися невстановленими (із-за відсутності інформації) центрами контролю³¹. В спеціальній доповіді, підготовленій за вимогою сенату США, було визнано, що на початку 70-х років вісім фінансових груп, включаючи такі, як групи Морганів, Меллонів, Рокфеллерів, Ханна, контролюють діяльність більше ніж 200 з 324 великих промислових корпорацій країни³². Уже тепер у світі капіталу дві третини усієї робочої сили охоплено виробництвом, яке контролюють всього 350 концернів. Вони становлять 0,002 проц. від загальної кількості акціонерних компаній і отримують 70 проц. усіх прибутків, одержуваних світовою буржуазією від експлуатації трудящих.

Основний склад правлячої еліти — це вихідці з «вищого класу», тобто найзаможніших прошарків населення. В 1975 році американський журнал «Форчун» організував обстеження 800 вищих управляючих США. Серед них — керівники 500 найбільших промислових корпорацій країни, а також по 50 вищих управляючих від великих страхових, транспортних й інших компаній. Дані за 1975 рік, одержані Ч. Барком, автором статті, де викладаються результати обстеження, зіставлялися з аналогічними даними про вищих управляючих 1900, 1925 і 1950 років, запозиченими з праці соціолога Майбра Ньюкомера «Управляючий великого бізнесу» (1955 р.) (див. таблицю)³³.

Ч. Барк силкується витлумачити ці дані так, нібито відбувається «демократизація» серед «лідерів бізнесу»: мовляв, дедалі більша їх кількість походить з робітничого класу і дрібних службовців. Однак насправді протягом чверті століття, як це бачимо з таблиці, економічна еліта США рекрутується переважно з найбагатших прошарків суспільства. В 1900 році частка таких дорівнювала 73 проц. від загальної кількості управляючих, 1925 року — 75 проц., 1950 року — 75 проц., 1975 ро-

²⁹ Рабочий класс и современный мир, 1971, № 4, с. 107.

³⁰ Правда, 1977, 13 янв.

³¹ Villarejo D. Stock Ownership and the Control of Corporation. P. L.—New Univ. Thought, Chicago, 1961, Autumn, p. 72.

³² 324 Top U. S. Firms Said to Be Dominated by Eight Institutions.—New York Herald Tribune, 1974, Jan., p. 1—2.

³³ Burck Ch. A. Group Profile of the Fortune. 500 Chief Executive.—Fortune, Chicago, 1976, vol. 93, N 5.

Заняття батьків вищих управляючих (у процентах від загальної кількості обстежених)

Професійна категорія	рік			
	1900	1925	1950	1975
Фермери	21	15	13	5
Некваліфіковані робітники	1	3	2	4
Кваліфіковані робітники	3	4	6	12
Канторські працівники	2	3	4	7
Спеціалісти	22	22	13	24
Управляючі бізнесом	44	39	45	39
Глави тієї ж корпорації, що і їх сини	7	14	12	9

ку — 72 проц. Та й більшість канторських працівників, фермерів, кваліфікованих робітників — це аж ніяк не мільйони знедолених бідняків, а найзаможніша верхівка цих прошарків, яка зуміла забезпечити своїм синам освіту в елітних навчальних закладах.

Таке саме становище і в інших розвинутих капіталістичних країнах³⁴.

Наведені дані переконливо свідчать, що ніякої заміни «традиційного капіталізму» системою «менеджерального капіталізму» насправді не відбувається. Незалежно від того, ким контролюється фірма — капіталістом-власником або менеджером, вона міцно входить у систему буржуазного суспільства, а капіталіст або менеджер вищого рангу належить до складу правлячої еліти, яка здійснює владу від імені і в інтересах класу буржуазії. Цільова орієнтація при цьому лишається незмінною: максимальний прибуток для експлуататорів за рахунок експлуатації трудящих. Вищі менеджери — це частина правлячої еліти, яка тримає у своїх руках усі важелі економіки і визначає усі найосновніші політичні рішення. Про це свідчить також і склад законодавчих органів.

За даними інформаційного бюлетеня ЄЕС «Єврофорум», у європейському парламенті найбільшу групу (59 проц.) становлять професійні буржуазні політичні діячі, другу (13 проц.) — бізнесмени, приблизно стільки ж адвокатів, що захищають інтереси великого капіталу, нарешті, група великих чиновників (8 проц.) і тільки 7 проц. профспілкових діячів і робітників, обраних за списками комуністичних і соціалістичних партій. 93 проц. законодавців, покликаних обстоювати інтереси 1—2 проц. найзаможніших прошарків населення і тільки 7 проц. — тих, хто репрезентує решту. Чи це не аргумент проти теорій про відсутність правлячої еліти в капіталістичних країнах!

Передвиборні кампанії в капіталістичних країнах давно перетворилися у змагання «грошових мішків». Незважаючи на закон 1925 року, що забороняє «пожертвування» монополій на виборчу кампанію того чи іншого кандидата, претенденти на місце президента у Білий дім як від демократичної, так і від республіканської партії збирають напередодні виборів десятки мільярдів доларів. І монополії не скупляться: їх витрати окупаються потім сторицею, коли кандидат, якого вони просувають, стає президентом або конгресменом. Вартість «виграшу» місця в палаті

³⁴ Матеріали аналогічних обстежень в Канаді, Франції і Англії див.: Clement W. The Canadian Corporate Elite. An Analysis of Economic Power.—Toronto, 1975; Nal D., Bettignies M.-Cl. de. L'élites française des dirigeants d'entreprise.—Hommes techniques. Paris, 1969, a. 25, N 291; Elites and Power in British Society.—London, 1974.

представників, як і в інших законодавчих органах, від кампанії до кампанії збільшується: так, 1978 року воно «коштувало» 130 тисяч доларів — на третину з лишком більше, ніж 1976 року.

На останніх президентських виборах 1980 р. в США, за офіційними даними, в голосуванні взяли участь 52,3 проц. виборців. Це найнижчий показник за кілька післявоєнних десятиріч. А новий президент — кандидат від республіканської партії Р. Рейган, — обраний лише 40 млн. американців, тобто за нього голосувало лише 27 проц. виборців. З числа тих, хто відмовився голосувати, — найбільше робітників, молоді, негрів, представників інших національних меншостей, що несуть тягар подвійного гніту: безжалісної капіталістичної експлуатації та національного безправ'я.

Це й не дивно, адже американські трудящі давно вже розчарувались у грі в так звані «вільні вибори» президента, грі, яка організується великим бізнесом та військово-промисловим комплексом США. 600 обіцянок, які Дж. Картер давав американському народу, склали великий том, але жодна з них так і не була виконана. Така ж доля, напевно, чекає і обіцянки Р. Рейгана.

Пануючи в економіці, буржуазія в період виборних кампаній організовує «групи натиску» на політичні погляди виборців, використовуючи не передбачені законодавством методи передвиборної пропаганди, шантаж і залякування, насильництво над умами, створення спеціальних фондів фінансової підтримки буржуазної преси та ін. Особливе значення щодо цього має телебачення, яке цілком перебуває на службі монополій. Для бажаних буржуазії кандидатів виділяється в десятки разів більше телевізійного часу, ніж для представників опозиції. При цьому телебачення, радіо, преса всіляко прикрашають обіцянки і заяви політичних діячів правого табору і принижують пропозиції лівих партій і їх кандидатів. З метою маніпулювання настроями виборців тенденційно використовуються і результати соціологічних опитувань суспільної думки. Але й після виборів безпосередній натиск великого бізнесу на уряд і законодавців триває.

Для здійснення активного натиску монополій на політику держави в США створений інститут лоббізму: при урядових установах виникли численні групи лоббістів — представників різних фірм, які через підкуп, хабарі та інші форми натиску на конгресменів, сенаторів та ін. контролюють їх діяльність³⁵. За даними спеціального дослідження 1968 року, з 1033 корпорацій в США 17 проц. мали у Вашингтоні постійні лоббістські офіси, в тому числі 34 проц. компаній-гігантів з кількістю робітників понад 5 тисяч, 7,5 проц. середніх компаній з кількістю робітників від 1000 до 4999, і 2 проц. дрібних — від 500 до 999 робітників. Крім того, безперервно зростає кількість організацій бізнесу, які натискають на уряд у розв'язанні найрізноманітніших питань. Так, 1920 р. у США було 600 національних і 1400 галузевих організацій бізнесу, 1940 року — їх відповідно стало 1200 і 6800, 1956 року — 1700 і 10500, до середини 60-х років не менше 4000 і 12000.

У сучасній Америці є 1,5 млн. корпорацій. Тільки сто з них володіють приблизно 50 проц. всіх вкладів на суму близько 250 млрд. доларів. Якщо до них додати ще 100 корпорацій, то їх частка становитиме 60 проц. усіх вкладів. Їм і належить реальна влада у країні. Відомий

³⁵ Див. докладніше: Мишин А. А. Государственное право США.— М.: Наука, 1976; Четвертаков С. Б. Кто и как делает политику США.— М.: Международные отношения, 1974; Зяблук Н. Г. США: лоббизм и полтика.— М.: Мысль, 1976; Лоббизм в политическом механизме США.— США: экономика, политика, идеология, 1974, № 1.

політолог Г. Моргентау в статті під характерною назвою «Занепад демократичного правління» підкреслює зростаючу залежність уряду США від інтересів великого бізнесу. Сформовану в країні політичну систему він називає «новим феодалізмом» і відзначає, що народ втратив віру в цю систему³⁶. «Сучасний політичний устрій США, — заявляє американський політолог У. Бернхем, — можна кваліфікувати як плутократію», в якій країною управляють зв'язані між собою політична і економічна еліти, які прагнуть дати все імушим за рахунок неімущих³⁷. З такими оцінками відомих американських політологів можна погодитися.

Поглиблення кризи буржуазної демократії, її організаційно-державних інституціональних основ — одна з невід'ємних складових загальної кризи сучасного капіталізму, яка виступає переконливим свідченням того, що політична система буржуазного суспільства давно вже дискредитувала себе в очах мас. Масштабність проявів цієї кризи є реальним свідченням того, що історично віджилий буржуазний лад неспроможний забезпечити трудящим дійсні права і свободи.

* * *

Развитие буржуазной политологии в послевоенный период подразделяется на три этапа: 1) середина 40-х — середина 50-х годов, когда всецело господствовали апологетические концепции, восхваляющие капитализм как общество «всеобщего благоденствия»; 2) середина 50-х годов — до конца 70-х годов — период, когда господствующей была концепция «плюралистической» демократии; 3) с конца 70-х годов по настоящее время, когда наряду с доктриной «плюралистической» демократии все шире распространяется концепция «демократического элитизма».

Для всех этих направлений буржуазной политологии характерны апологетика политической системы капитализма, буржуазной демократии, метафизичность, антиинсторицизм. В то же время все большая часть буржуазных политологов вынуждены признать кризис политической системы современного капитализма, то, что реальная власть в буржуазном обществе принадлежит правящей элите — монополитической буржуазии.

³⁶ Morgentau N. Decline of Democratic Government.— New Republic, 1974., vol. 171, N 19, p. 18.

³⁷ Burnham W. Revitalization and Decay: Looking Toward the Third Century of American Electoral Politics.— Journal of Politics, 1976, vol. 38, N 3, p. 116.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОГО ТЕОРЕТИЧНОГО ПРИРОДОЗНАВСТВА

Сучасний етап розвитку природознавства характеризується зростанням ролі теоретичних засобів і методів дослідження матеріального світу. Ця тенденція виявляється не лише у розмаїтих формах синтезу традиційних дисциплін, а й у генезисі численних дисциплін — математичної біології, математичної економіки, математичної лінгвістики та ін. За таких умов великого значення набуває діалектико-матеріалістична методологія в осмисленні концептуальних і експериментальних основ науки, в пошуках нових ідей і програм, у комплексному дослідженні суспільних, природничих і технічних наук. Методологічному аналізу гносеологічних причин згаданих тенденцій і присвячена рецензована книжка*.

Монографія вклучає десять розділів. У першому — «Про співвідношення аналітичних і синтетичних тенденцій у сучасному природознавстві» — дається огляд найважливіших проблем, що розбираються в праці. Автор вирізняє дві істотні тенденції в сучасному природознавстві, визначаючи їх взаємну неадекватність, посилення ступеня абстрактності створюваних теоретичних побудов (типу загальної теорії систем та ін.) і прискорене нагромадження конкретного матеріалу в окремих галузях знання. Центральним питанням першого параграфа розділу і є питання про розбіжність між аналітичними і синтетичними дослідженнями в сучасному природознавстві і про називання в зв'язку з цим нових тенденцій узагальнення різноманітності одержаних експериментальних даних.

У процесі розгляду цього питання виявляються істотні труднощі, пов'язані з вивченням даної проблеми. До них, наприклад, належать необхідність подолати обмежене зростання аналітичних даних про складне явище з метою створення синтетичних уявлень про нього, враховувати зростаючу неоднорідність експериментальних даних, розробка принципів перенесення загальних структур абстрактних теорій на конкретніші галузі для розв'язання більш вузькотеоретичних питань, У зв'язку з цим можна вказати на існування проміжних теоретичних побудов, по-різному віддалених від дослідних даних, на неадекватність існуючих підходів, у яких теоретичні принципи або безпосередньо виводяться з дослідних даних, або теорія виступає як результат чистого теоретизування.

* Методологические вопросы теоретического естествознания. — Киев: Наук. думка, 1978. — 404 с.

Щодо розв'язання проблем, про які йдеться в першому параграфі, аналіз питання про ознаку як елемент емпіричного базису теоретичного природознавства, якому присвячений другий параграф, є істотно важливим. Відмінність ознаки від властивості, певна довільність у доборі ознак можуть привести до того, що побудовані на їх основі узагальнення виявляться неадекватними. Різний підхід до селекції і узагальнення ознак часто спричиняє спотворення дещо протилежних теоретичних конструкцій. У праці наголошується, що значні труднощі типізації об'єктів пов'язані з плінністю ознак в ряді однорідних предметів. Дані конкретних наукових досліджень свідчать про потребу нової типології, яка б мала статистичний характер. Така типологія повинна враховувати більш докладні та поглиблені дані (с. 25). Тому заслуговує на увагу думка автора про те, що «чим докладніше проведена типізація, тим більшою є можливість розрізнення специфічних форм виявлення універсальності» (с. 24).

Акцнтуючи на необхідності зміни способу класифікації ознак, відзначається що ця зміна загалом не відкидає основних установлених принципів класифікації. На жаль, сутність самих принципів класифікації ознак і їх еволюція в науковому пізнанні докладно не аналізується.

У другому розділі «Функціональна значущість категоріальних структур у конкретно-науковому знанні» розробляються деякі положення, висунуті автором у попередніх працях¹.

У них розглядалася синтетична функція категоріальних структур у створенні фундаментальної фізичної теорії. У рецензованій же праці поставлено інше завдання: розкрити проблему категоріального синтезу як проблему функціонального значення категоріальних структур у вже створеній фундаментальній конкретно-науковій теорії (на матеріалах фізики).

Автор виходить із цілком правильного положення, згідно з яким категоріальний лад мислення (як методологічний засіб, що задає «межі смислу» теорії) у концен-

¹ Див.: Храмова В. Л. Категории философии в их синтетической функции. — В кн.: Диалектический материализм — методологическая основа теоретического естествознания. Киев, 1976, с. 47—123; Храмова В. Л. Проблема категоріального синтезу в теоретичному природознавстві. — Філософська думка, 1976, № 1.

трованому вигляді відображає соціально-історичну практику пізнання, а тому аналіз функціональної значущості категоріальних структур у фундаментальній фізичній теорії є по суті шляхом до з'ясування механізму включення соціально-культурного фону епохи у пізнавальний процес.

У монографії виділяються ексклюююча, об'єктивуюча і формоутворююча функції категорій і здійснюється їхня характеристика. Логічна схема категоріального синтезу теорії збігається, як гадає автор, з концептуальним ладом теорії, структурованою відповідно до правил формальної логіки (с. 70).

Поряд з позитивними моментами розділу відзначимо і одну його хибу. Задум автора, згідно з яким аналіз функціональної значущості категоріальних структур у фізичній теорії має сприяти з'ясуванню механізму включення соціально-культурного контексту у пізнавальний процес, на наш погляд, недостатньо розкритий. Це пояснюється передусім тим, що дослідження обмежене рамками суто фізики, а наведена постановка питання потребує звернення до широкого культурного фону зі врахуванням соціальних чинників.

Третій розділ «Математичні концепції та їх роль в аналізі природничонаукового знання» присвячений актуальним питанням математичного пізнання, ролі математичних засобів у відображенні дійсності. Робиться спроба ексклювати структуру математичної і природничонаукової теорії за допомогою методу формалізації. Це дає змогу виділити і порівняти деякі типи загальних теорій.

У ході вивчення математичних структур автор доходить висновку, що: 1) структура природничонаукової теорії відрізняється від математичної теорії; 2) принципи, конструкції, схеми концептуального базису природничонаукової теорії неможливо логічно вивести з фактів експериментального базису, аналогічно до того, як не можна вивести експериментальні факти з «суто» умоглядних принципів (с. 111—112) і 3) математична концепція поряд з логічною і теорією множин відіграє в структурі природничонаукової теорії роль концептуального базису, або харказу (с. 112).

Математичне знання справді допомагає перетворити емпіричні результати в форми, з яких синтезуються теоретичні побудови; за допомогою математичного знання виробляються універсальні концепції, здатні відіграти роль своєрідних масштабів, еталонів порівняння явищ досліджуваної галузі й розробки формальних схем, які дають можливість не лише досліджувати горизонти спостережуваних фактів, але й оцінювати здатність альтернативних теоретичних програм до прогнозу. Водночас деякі питання розділу потребують уточнення. Це стосується насамперед самого поняття «концептуальний базис». На нашу думку, автор деякою мірою переоцінює теоретико-множинну основу математичних концепцій.

Адже теоретико-множинний підхід можна вважати тільки одним з найбільш розвинутих підходів, який, проте, не є невід'ємним елементом будь-якої математичної концепції взагалі.

У четвертому розділі «Проблема об'єктивності теоретичного знання у сучасній фізиці» аналізуються три етапи розвитку фізичного знання: становлення теоретичної системи, її функціонування та обґрунтування. На рівні становлення фізичної теорії проблема об'єктивності постає як проблема методу отримання об'єктивно-істинного зображення реальності. Як відзначають автори, у методі пізнання теоретично подані об'єктивні закономірності поєднуються з людською цілеспрямованістю на пізнання та перетворення об'єкта. Розглянуті деякі спеціальні методи формування фізичного знання, інваріанти, принципи спостереження та ін.

Викликає інтерес аналіз положення, що теоретичне знання репрезентує об'єктивну реальність крізь призму суспільно-історичної практики певної епохи (с. 146). Відповідно до цього об'єктивне відтворення реальності на теоретичному рівні постає як подання об'єкта крізь призму експериментально-вимірювальних і теоретичних засобів пізнавальної діяльності. Отже, фізична реальність актуалізується в контексті предметної діяльності, що зумовлює розрізнення абстрактних об'єктів фундаментальних фізичних теорій (матеріальна точка у класичній механіці, точка-подія у теорії відносності та ін).

Значна увага приділяється характеристичці безпосереднього критерію обґрунтування фізичного знання — експерименту, а також опосередкованим логічним засобам встановлення відповідності наукових теорій дійсності. Як допоміжні критерії об'єктивності істинності фізичної теорії розглядаються логічна перевірка теорії на внутрішню несуперечливість, сумісність її з теоріями, що передували новоствореній системі знання. Розкривається також роль філософських уявлень, які визначають загальну схему пояснення дійсності, у встановленні об'єктивності концептуальних систем. Підкреслюється, що всі допоміжні засоби аналізу об'єктивності наукового знання — форми, що акумулюють внутрішній досвід людського пізнання.

На основі уявлення про полісистемний характер загальної структури наукової теорії у п'ятому розділі виділяється емпіричне і теоретичне обґрунтування фізичної теорії на різних етапах її побудови і розвитку. Формулюються кілька конкретних планів обґрунтування фізичної теорії, що включають дослідження її внутрішньої несуперечливості, узгодження з іншими теоріями, емпіричними фактами тощо (с. 197). Полісистемний характер теорії, вважають автори, дозволяє «зрозуміти природу проблем обґрунтування, які виникають в процесі історичного розвитку науки, сенс поділу на теоретичні та емпіричні проблеми обґрунту-

вання. Проблема емпіричного обґрунтування тут виступає як проблема емпіричного обґрунтування різноманітних систем, які входять до теорії, тобто на різних рівнях обґрунтуванням її вузькоспеціального понятійного апарата» (с. 200—201). Розуміння фізичної теорії як полісистемного ящика дозволяє диференційовано підійти до проблеми обґрунтування теорії, а також фундаментальніше розглянути питання побудови теорії. Автор розкриває значення матеріалістичної діалектики як випробуваного інструменту аналізу основ наукової теорії.

У шостому розділі «Деякі особливості розвитку і проблеми суб'ядерної фізики» на основі висвітлення конкретних фізичних теорій показується, що проблема єдності фізичного знання на сучасному етапі наукового дослідження має суперечливий характер. Для сучасного фізичного знання властиві альтернативні концепції, які розвивають і доповнюють деякою мірою традиційні у фізиці мікросвіту квантово-релятивістські уявлення (с. 237).

Цікавим є положення, що теорія на певному етапі перетворюється у своєрідне «бачення» світу. Основою для такого перетворення теорії виступає її об'єктивнація. Доти, доки нова теорія не об'єктивована, вона розвивається в рамках старого «бачення» дійсності. «В результаті цього існування теорії і бачення світу, яка не відповідає її змістові, виникають найскладніші гносеологічні колізії, які на теоретичному рівні усвідомлюються як парадокси опису і пояснення»,— відзначається у монографії (с. 258). Це положення, безперечно, заслуговує на увагу, проте його значення розкривається лише за умови уточнення поняття «бачення світу», «об'єктивнація теорії» та ін. Відзначимо серед хиб повторення деяких питань, зокрема про роль філософських категорій для розвитку фізичної теорії.

Викликає інтерес сьомий розділ «Про деякі форми впливу точних природничих наук на виникнення та розвиток генетики». Виходячи з визначення взаємозв'язку і взаємопроникнення наук як характерної риси розвитку сучасного природознавства, складності та багатогранності даного процесу, що зумовлює можливість різних підходів до його вивчення, автор ставить питання про потребу висвітлення взаємозв'язку наук на основі розгляду конкретних шляхів розвитку окремих галузей природознавства. Реалізація такого підходу дістає своє втілення у конкретному аналізі впливу фізики, хімії на розвиток генетики у зіставленні різних пізнавальних ситуацій у фізиці, біології, на основі чого робляться деякі узагальнюючі методологічні висновки. В цьому розділі розкривається місце і роль стилю мислення фізики як одного з основних чинників появи генетики, значення фізичних, хімічних екстраполяцій (що, будучи включеними в біологічну науку, виступають деякими чистими гіпотезами) та кон-

кретних теорій фізики і хімії, їх методів і технічних засобів дослідження для розвитку генетики.

Восьмий розділ монографії присвячений розкриттю питання про специфічність біологічних об'єктів і можливості пояснення їх за допомогою деяких загальних фундаментальних принципів, вироблених квантовою фізикою. Як приклад такого підходу пропонується аналіз механізмів обміну речовин і енергії, виявлення ролі і значення АТФ у цих процесах. Надзвичайно цікавим є розгляд специфіки просторової конфігурації та просторової структури білків, виявлення деяких біоенергетичних процесів, що відбуваються в живих організмах, і насамперед утворення стійких збуджень типу солітонів у альфа-спіральних білкових молекулах, на основі чого можна пояснити ефективність перенесення білками енергії, що виділяється при гідролізі молекул АТФ.

Відзначимо деякі негативні моменти згаданого розділу, зокрема перевантаженість конкретним науковоприродничим матеріалом без його філософського методологічного узагальнення.

Високим рівнем теоретичних методологічних узагальнень на основі розбору конкретного наукового матеріалу відзначається дев'ятий розділ монографії «Інтегративна функція кібернетичного знання», де дається ґрунтовний аналіз інтеграції і диференціації наукового знання як діалектичного процесу їх взаємозв'язку, розкриваються об'єктивні основи цих взаємопротилежних і водночас пов'язаних між собою тенденцій, що домінують одна над іншою на конкретних етапах розвитку науки (с. 319). Особливе місце тут посідає розгляд інтегративної тенденції розвитку сучасної науки, виділення й дослідження конкретних форм інтегративного синтезу. Такими формами є: внутрішньодисциплінарна, міждисциплінарна й загальнонаукова інтеграція (с. 321). Зі врахуванням специфіки кібернетичного знання, конкретних етапів його розвитку виникнення самої кібернетики характеризується як вияв інтегративної тенденції розвитку науки, синтезу різноманітних наукових знань. На основі теоретичного аналізу досягнень кібернетики наголошується, що як результат синтезу кібернетичне знання в свою чергу також виконує інтегративні синтетичні функції. На етапі внутрішньодисциплінарної інтеграції це розкривається у ствердженні спільності процесів управління, взаємозв'язку інформаційних процесів, що відбуваються у якісно різних системах, відображенні нерозривного зв'язку згаданих процесів, в тому, що кібернетика бере на своє озброєння деякі ідеї, концепції, принципи, підходи інших наукових дисциплін. Міждисциплінарна інтегративна функція кібернетичного знання вбачається, що цілком виправдано, у впливі кібернетики на інші науки своїм могутнім арсеналом теоретичних і технічних засобів дослідження і концептуальним апа-

ратом. Значне місце відводиться тут висвітленню конкретного впливу кібернетики на математику, на формування та розвиток загальної теорії систем. Цікавим з методологічного боку є аналіз впливу кібернетики на розвиток сучасної біологічної науки (с. 348—352). Завершується розділ аналізом загальнонаукової форми інтеграції кібернетичного знання, яка виявляється у добудові наукової картини світу, виявленні багатьох нових аспектів світоглядних проблем, глибшому осмисленні процесів пізнання та дослідження цих процесів.

Монографія завершується розділом «Комплексна проблема як одна з форм інтеграції науки», що цілком правомірно з погляду її структури та тих питань, які в ній порушуються. Закономірно, що тут особлива увага приділяється висвітленню інтегративної і комплексної рис сучасної науково-технічної революції, конкретних форм інтегративного синтезу в сучасному науковому знанні. Розглядаються й такі важливі аспекти, як формування нових наукових дисциплін на стикові старих, що є формою наукового синтезу. Однією з важливих проблем цього розділу є теоретичне осмислення перспективних форм організації комплексного виробництва нового знання та

його практичної реалізації за допомогою створення сіті наукових комплексів й інших форм колективної організації праці в науці (с. 365—366). Значна увага надається виділенню основних наукових напрямів, що потребують комплексного наукового дослідження, серед яких центральною проблемою вищої комплексної складності є проблема людини. У зв'язку з розкриттям цих питань робиться методологічний і логікогносеологічний аналіз поняття «наукова комплексна проблема», дається класифікація комплексних проблем, шляхів їх виникнення та постановки, які зумовлюються системністю наукового знання і рівнем його попереднього розвитку. Доводиться, що методологічне, філософське вивчення комплексних проблем як форм інтеграції наукового знання можливе лише на методологічних засадах діалектичного матеріалізму.

Загалом праця «Методологічні питання теоретичного природознавства» становить помітний внесок у діалектико-матеріалістичну розробку філософських питань сучасного природознавства.

*М. О. ПАРНЮК, В. В. КИЗИМА,
І. В. ОГОРОДНИК, В. А. РИЖКО*

Вітаємо ювіляра!

21 лютого 1981 року виповнюється 80 років від дня народження відомого радянського філософа, президента Філософського товариства СРСР, академіка Федора Васильовича Константинова.

У радянській країні і за рубежем широко відомі наукові дослідження Ф. В. Константинова, присвячені теоретичним проблемам суспільного розвитку, діалектичного та історичного матеріалізму (зокрема — питанням про предмет історичного матеріалізму, теорію суспільно-економічних формацій, про діалектику розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, базис і надбудову, роль особи і народних мас в історії, про форми суспільної свідомості), розкриттю співвідношення філософії, ідеології і політики та ін.

Ф. В. Константинову належить ряд фундаментальних праць і підручників з марксистсько-ленінської філософії. Він — головний редактор п'ятитомної «Філософської енциклопедії» та інших великих видань. Нині Ф. В. Константинов є керівником одного з авторських колективів, які працюють над створенням циклу фундаментальних праць з теорії матеріалістичної діалектики.

Видатні заслуги Ф. В. Константинова в розвитку марксистсько-ленінської філософії, його багатогранна громадська діяльність вшановані високими урядовими нагородами.

Редколегія й редакція журналу щиро вітають Федора Васильовича Константинова зі знаменною датою, бажають йому міцного здоров'я, нових творчих успіхів на благо нашої Батьківщини!

ФІЛОСОФСЬКА ЛІТЕРАТУРА, ЩО ВИЙШЛА В РЕСПУБЛІЦІ 1978—1979 РОКІВ

(Продовження. Початок — № 3—6 за 1980 р.)

- КПСС — ядро политической системы советского общества / Л. А. Нагорная, Л. Е. Беренштейн, И. П. Кожукало и др. — Киев : Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те. — 271 с.
- Кризис антимарксистских концепций социализма на современном этапе соревнования двух систем : Тезисы докл. и выступления на Всесоюз. науч. конф., 18—20 дек. 1979 г. — Киев : Ин-т экономики. — 20 с.
- Секция 1. Несостоятельность методологических основ антимарксистских теорий социализма. 279 с.
- Секция 2. Критика буржуазных, реформистских и ревизионистских трактовок социально-экономических проблем развитого социализма. 312 с.
- Критика буржуазных теорий по вопросам семьи и брака, духовной культуры социалистического общества : [Метод. разраб. для студентов-заочников]. — Киев : КГПИ. 32 с.
- МАМЧУР А. Л. Пیکлування про людину — закон соціалістичного суспільства. — К. : Політвидав України. — 72 с.
- НАДОЛЬНИЙ І. Ф. Радянський спосіб життя і моральне виховання молоді. — К. : т-во «Знання» УРСР. — 48 с.
- Науковий комунізм : 36. статей. — Х. : Вища школа. Вид-во при Харк. ун-ті. — Вип. 14. 57 с.
- Научный коммунизм : [Сб. статей]. — Харьков : Вища школа. Изд-во при Харьк. ун-те. — Вип. 5. 103 с. — (Вестн. Харьк. политех. ин-та. № 154).
- Научный коммунизм : [Учеб.-метод. план, планы семинар, занятий и метод. советы]. — Киев : Ун-т марксизма-ленинизма. 44 с.
- Наш социалистичний спосіб життя : Орієнтов. навч. програма. — К. : Молодь. — 101 с.
- Психологические вопросы трудового воспитания / В. И. Войтко, Т. С. Кириленко, В. К. Котырло и др. — Киев : Рад. школа. — 119 с.
- Развитое социалистическое общество : [Учеб.-темат. план, рабочая программа, планы семинар, занятий и метод. советы к ним]. — Киев : Ун-т марксизма-ленинизма. — 30 с.
- Развитое социалистическое общество и мировой революционный процесс / Г. Л. Никольников, А. М. Задворный, Г. И. Марахов и др. — Киев : Вища школа. Голов. изд-во. — 239 с.
- Сближение материальных и культурно-бытовых условий жизни города и деревни : Темат. сб. / Ин-т экономики АН УССР. — Киев : 104 с.
- СЕРДЮК А. М. Соціалістичний спосіб життя і охорона здоров'я трудящих. — К. : Здоров'я. — 134 с.
- СИРЦОВ М. Г. Діалектика розвитку соціалізму і переростання його у комунізм. К. : т-во «Знання» УРСР. — 48 с.
- Социалистическая обрядность и формирование нового человека / Ин-т науч. атеизма Акад. обществ. наук при ЦК КПСС, Киев. фил. Ин-та науч. атеизма Акад. обществ. наук при ЦК КПСС; Всесоюз. о-во «Знание»; [Сост.: В. В. Бабанюк, Н. М. Закович, А. С. Онщенко]. — Киев : Политиздат Украины. — 351 с.
- Социалистический образ жизни : [Учеб.-темат. план, рабочая программа, планы семинар, занятий и метод. советы к ним]. — Киев : Ун-т марксизма-ленинизма. — 38 с.
- Социалистический образ жизни, его характерные черты и особенности. : Метод рекомендации в помощь слушателям парт. курсов, лекторам, студентам и всем изучающим пробл. «Соц. образ жизни». — Ворошиловград : Б. и. — 69 с.
- Социалистический образ жизни и всестороннее развитие личности / АН УССР, Ин-т философии; [В. И. Шинкарук, В. И. Куценко, В. А. Буслиньский и др.]. — Киев : Наук. думка. — 343 с.
- Социалистический образ жизни и проблемы воспитания личности / В. В. Косолапов, И. Ф. Надольный, В. Г. Антоненко и др. — Киев : Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те. — 304 с.
- Социалистический образ жизни и развитие духовной культуры : [Метод. рекомендации в помощь лектору]. — Харьков : о-во «Знание» УССР. Харьк. обл. орг. — 20 с.
- Социальне планування і ефективність виробництва / С. М. Грицай, Д. П. Богиня, В. І. Богачов та ін. — К. : Політвидав України. — 181 с.
- Теория и практика коммунистического воспитания : [Учеб.-темат. план, рабочая программа курса, планы и метод. рекомендации]. — Киев : Ун-т марксизма-ленинизма. 59 с.
- ТИЧИНА А. К. Роль робітничого класу в управлінні соціалістичним виробництвом. — К. : Політвидав України. — 56 с.
- ФОМЕНКО О. П. Радянська Конституція — втілення величких ідеалів гуманізму. — К. : т-во «Знання» УРСР. — 21 с.
- ХОЛМОГОРОВ А. И. Возрастание веду-

- щей роли рабочего класса в интернационализации социалистического образа жизни.— Киев: о-во «Знание» УССР.— 48 с.
- ЧЕРНЕНКО М. С. Вплив науково-технічної революції на підвищення продуктивності праці.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 48 с.
- ЧОВГАНІВСЬКИЙ Т. І. Вільний час і виховання особи.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 46 с.
- ШИНКАРУК В. И., ШИНКАРУК Е. В. Философские проблемы формирования нового человека.— Киев: о-во «Знание» УССР.— 48 с.
- ШПИЛЮК В. А. Интернационализм социалистического образа жизни.— Львов: Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те.— 219 с.
- ЮЗЬКОВ Л. П., КРУПЧАН А. Д. Политическая система развитого социализма.— Киев: о-во «Знание» УССР.— 24 с.
- ЯРЕМА В. И. Движение за коммунистическое отношение к труду — высшая форма социалистического соревнования.— Киев: о-во «Знание» УССР.— 17 с.
- ПРОЛЕТАРСЬКИЙ ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ**
- Великая сила интернационального единства: Деятельность КПСС по дальнейшему укреплению интерн. единства и развитию сотрудничества народов СССР / [Редкол.: Л. А. Нагорная и др.].— Киев: Политиздат Украины.— 335 с.
- ВІРНИК Д. Ф. В непорушній єдності, дружбі і братерському співробітництві.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 46 с.
- ВОЛОВИЙ В. И. Воспитываем патриотов-интернационалистов.— Днепропетровск: Промінь.— 96 с.
- ГОРОВСЬКИЙ Ф. Я., КОБКОВ Г. Л. Народ — интернационалист.— К.: Політвидав України.— 112 с.
- Єдинство интернационального и національного в мировом революційному процесі / Редкол.: Ф. Я. Горовский (отв. ред.) и др.— Киев: Вища школа, Голов. изд-во.— 295 с.
- Єдність атеїстичного та інтернаціонального виховання: Зб. наук. праць / АН УРСР, Ін-т філософії.— К.: Наук. думка.— 179 с.
- ЗАБАРКО Б. М. Пролетарський інтернаціоналізм — могутня зброя міжнародного комуністичного руху.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 48 с.
- ЗАПАДЛОВСЬКИЙ І. М. Сучасний етап розвитку соціалістичного інтернаціоналізму.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 28 с.
- ІВАНОВ Г. Т. Ми — радянський народ.— К.: Рад. школа.— 112 с.
- КОВАЛЬ П. Д. Національне питання в сучасній ідеологічній боротьбі.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 48 с.
- КОНОНЕНКО В. И. Язык дружбы и братства: (Русский язык как средство межнационального общения и единения народов СССР).— Киев: о-во «Знание» УССР.— 48 с.
- ПАНИБУДЬЛАСКА В. Ф. Социалистическое соревнование—важный фактор дальнейшей укреплению дружбы народов СССР.— Киев: о-во «Знание» УССР.— 48 с.
- ТЕТЕРУК І. М. Книги товарища Л. І. Брежнева «Мала земля», «Відродження», «Ціліна» і їх значення в патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 22 с.
- ЧИРКО В. А. Національні відносини в СРСР в умовах розвинутого соціалізму.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 46 с.
- ЕТИКА**
- ГОРБАТОВА Л. С. Моральні принципи соціалістичного суспільства.— Київ: Політвидав України.— 135 с.
- ГОРДІЄНКО Т. С. Проблеми етики в творах А. В. Луначарського.— К.: Вища школа. Вид-во при Київ. ун-ті.— 151 с.
- ПАЗЕНОК В. С. Нравственный прогресс и молодежь.— Киев: о-во «Знание» УССР.— 48 с.
- ПАЗЕНОК В. С. Этический-социологический релятивизм: (Критический анализ буржуазных концепций).— Киев: Наук. думка.— 278 с.
- ПОЛІЩУК І. П. Культура відносин у розвинутому соціалістичному суспільстві.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 46 с.
- ПОПЛУЖНИЙ В. Л. Емоційне виховання студентів.— К.: Вища школа. Голов. вид-во.— 79 с.
- Преподавание философии и коммунистическое воспитание студентов.— Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.— 173 с.
- Проблеми нравственности в развитом социалистическом обществе: (Метод. материалы по подготовке лекции о нравственности развитого соц. о-ва).— Кировоград: о-во «Знание» УССР. Обл. орг.— 30 с.
- ТИХОМИРОВ Д. Е. Психология восприятия моральных и правовых норм.— Киев: о-во «Знание» УССР.— 47 с.
- ФЕДОРОВ Г. Т. Молодежь и современная идеологическая борьба.— Киев: Вища школа.— 183 с.
- ХМЕЛЮК Р. И. Формирование гражданской зрелости студенческой молодежи.— Киев; Одесса: Вища школа. Голов. изд-во.— 134 с.
- ШИТОВА Л. П. Нас на планеті двоє: Роздуми про морально-етичні проблеми сучасності.— К.: Молодь.— 277 с.
- ЯЦЕНКО В. Г. Моральний ідеал радянської молоді.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 48 с.
- ЕСТЕТИКА**
- АНТОНЕНКО В. Г. Мировоззрение—идейная основа художественного творчества.— Киев: Вища школа. Голов. изд-во.— 207 с.
- ГОРСЬКИЙ В. С. У пошуках істини: (Взаємодія філософії і мистецтва).— К.: Мистецтво.— 156 с.

- XXV з'їзд КПРС і методологічні проблеми мистецтвознавства / АН УРСР, Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського; [М. В. Гончаренко та ін.]—К.: Наук. думка.—235 с.
- ІГНАТЕНКО М. А. Критика буржуазних концепцій свободи художньої творчості.—К.: т-во «Знання» УРСР.—46 с.
- Искусство и творческая деятельность / АН УССР, Ин-т философии; [Д. Ю. Кучерюк, Л. Т. Левчук, В. И. Мазепа и др.]—Киев: Наук. думка.—314 с.
- КАНАРСКИЙ А. С. Диалектика эстетического процесса: Диалектика эстетического как теория чувств. познания.—Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.—215 с.
- ЛЯШЕНКО І. Ф. Музичне мистецтво і інтернаціональне виховання трудящих.—К.: т-во «Знання» УРСР.—48 с.
- МЕЖЕНИНА Т. Н. Идеино-эстетическое воспитание средствами кино.—Киев: Вища школа. Голов. изд-во.—58 с.
- МИХАЛЕВ В. П., ФЕДОРУК В. С., ЯРАНЦЕВА Н. А. Художественное произведение в процессе социального функционирования.—Киев: Наук. думка.—255 с.
- МИХИЛЕВ А. Д. Пафос утверждения и отрицания: Природа комического в драматургии Романа Роллана.—Харьков: Вища школа. Изд-во при Харьк. ун-те.—136 с.
- ТОЛСТОЙ Л. М. Про мистецтво: Зб.—К.: Мистецтво.—356 с. (Пам'ятки естет. думки).
- Этика и эстетика: Респ. межвед. науч. сб.—Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.—Вып. 21. 160 с.—Вып. 22. 144 с.
- ЯРАНЦЕВА Н. О. Творчий характер художнього сприйняття.—К.: т-во «Знання» УРСР.—21 с.
- ФІЛОСОФСЬКІ ПИТАННЯ ПРИРОДОЗНАВСТВА**
- ГЛУШКОВ В. М. и др. Методологические вопросы применения математических методов в биологии.—Киев: ИК.—63 с.
- ДИШЛОВИЙ В. Д., ПЛЕХОВ В. М. Еко-сфера і діяльність людини.—К.: т-во «Знання» УРСР.—32 с.
- КИСЕЛЕВ Н. Н. Объект экологии и его эволюция: Филос.-методол. аспект / АН УССР, Ин-т философии.—Киев: Наук. думка.—135 с.
- КРИВЕНКО Д. Т. Становлення вихідних і кількісних понять у фізиці / АН УРСР, Ін-т філософії.—К.: Наук. думка.—144 с.
- ПЕТЛЕНКО В. П., ЦАРЕГОРОДЦЕВ Г. И. Философия медицины.—Киев: Здоров'я. 230 с.
- ПРОЦЕНКО Д. И. Людина—суспільство—навколишнє середовище.—К.: т-во «Знання» УРСР.—32 с.
- Философские вопросы медицины и биологии: Респ. межвед. сб.—Киев: Здоров'я. Вып. II. 131 с.
- Философские проблемы современного естествознания: Респ. межвед. науч. сб.—Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.—47. 142 с.
- Ф. Энгельс и современное естествознание / АН УССР, Ин-т философии; [В. И. Шинкарук, В. М. Глушков, Н. П. Депенчук и др.]—Киев: Наук. думка.—355 с.
- КОНКРЕТНІ СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ. СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ**
- Возрастание социальной активности советского рабочего класса в условиях развитого социализма. (На материалах УССР): Сб. науч. тр./ Редкол.: Д. П. Пойда (отв. ред.) и др.—Днепропетровск: ДГУ.—110 с.
- ГОЛОВАХА Е. И. Структура групповой деятельности: Социал.—психол. анализ / АН УССР, Ин-т философии.—Киев: Наук. думка.—139 с.
- ГРИЩЕНКО К. К. Психология труда и управление.—Киев: о-во «Знання» УССР.—30 с.
- ГРЯДУНОВА Л. И. Социальная ответственность личности в условиях развитого социализма.—Киев: Вища школа. Голов. изд-во.—134 с.
- ЖОЛКОВСКИЙ К. Э. Социалистическая ориентация: теория и практика.—Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.—183 с.
- ЖУРЛОВ А. Н., КОВБАСЮК М. Р. Анализ эффективности использования трудовых ресурсов предприятия.—Киев; Одесса: Б. и.—151 с.
- КРУШЕЛЬНИЦЬКА Я. В. Соціально-психологічні основи управління.—К.: Політ-видав України.—119 с.
- ЛУЗАН А. О. Політична активність трудящих — важлива риса соціалістичного способу життя.—К.: т-во «Знання» УРСР.—24 с.
- Научно-технический прогресс и проблемы социального развития социалистического предприятия (объединения).—Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.—157 с.
- ОКСАМЫТНЫЙ В. В. Правовое воспитание — важный фактор формирования социально активной личности.—Киев: Наук. думка.—74 с.
- ОССОВСКИЙ В. Л. Методы социологических исследований эффективности лекционной пропаганды.—Киев: о-во «Знання» УССР.—17 с.
- Правовое воспитание и социальная активность населения / АН УССР, Ин-т государства и права.—Киев: Наук. думка.—327 с.
- Проблемы отраслевого и территориального управления экономическим и социальным развитием: (Сб. статей).—Донецк: ИЭП. 144 с.
- Сложные системы управления: [Сб. статей].—Киев: ИК.—96 с.

- Соціально-економічна модель сільського району / АН УССР, Львов, отд-ние Ин-та економіки.— Киев : Наук. думка.— 247 с.
- Соціально-економічні проблеми розвитку отраслей непроизводственной сферы народного хозяйства : [Сб. статей].— Киев : ЭНИИ.— 170 с.
- ТАРАСЕНКО Д. І., КРИВОХАТСЬКИЙ М. М. Єдність інтересів колективу і суспільства.— К. : Політвидав України.— 159 с.
- ТКАЧЕНКО О. М. Принципи та категорії психології.— К. : Вища школа. Вид-во при Київ. ун-ті.— 199 с.
- ФРАНКО В. Г. Соціальний портрет молодого радянського робітника 70-х років.— К. : т-во «Знання» УРСР.— 47 с.
- ЧЕРНОВОЛЕНКО В. Ф., ОССОВСКИЙ В. Л., ПАНИОТТО В. И. Престіж професій і проблеми соціально-професійної орієнтації молоді: Опыт соцнол. исслед.— Киев : Наук. думка.— 214 с.
- ШЕВЧУК В. П. Зростання творчої активності робітничого класу в умовах розвинутого соціалізму.— К. : т-во «Знання» УРСР.— 48 с.
- ### НАУКОВИЙ АТЕЇЗМ
- БРАЖНИК І. І. Діти. Релігія. Закон.— К. : Політвидав України.— 126 с.
- БРАЖНИК І. І. Релігійний екстремізм: антообщественное идеологическое содержание, противоправные подстрекательские действия.— Киев : о-во «Знання» УССР.— 19 с.
- Вопросы атеизма: Респ. межвед. науч. сб.— Киев : Вища школа. Изд-во при Київ. ун-те.— Вып. 15. Атеистическое воспитание студенческой молодежи. 142 с.
- Воспитание атеистической убежденности.— Киев : о-во «Знання» УССР.— 48 с.
- ГОПЧЕНКО П. Г. Критика релігійних концепцій о «конец мира»: Социальные истоки и идейная сущность христианской эсхатологии.— Киев; Одесса : Вища школа. Голов. изд-во.— 190 с.
- ДОБРЕЦОВА В. В., МАЯНСЬКА Л. П. Зловісний союз українського буржуазно-націоналізму та уніатської церкви.— К. : т-во «Знання» УРСР.— 46 с.
- ЕРЫШЕВ А. А., РЕБКАЛО В. А. Советский образ жизни — основа массового атеизма.— Киев : о-во «Знання» УССР.— 47 с.
- ЗАКОВИЧ Н. М. Советская обрядность и духовная культура.— Киев : Наук. думка.— 220 с.
- КАРАСЕВИЧ А. О. Моральний зміст радянської обрядовості.— К. : т-во «Знання» УРСР.— 32 с.
- КОВАЛЕНКО М. М. Антинародність уніатства.— К. : т-во «Знання» УРСР.— 32 с.
- КОЛОДНИЙ А. М. Життєстверджуючий характер наукового атеїзму.— К. : т-во «Знання» УРСР.— 48 с.
- Комплексный подход к научно-материалистическому атеистическому воспитанию : [Метод. рекомендації и пл. материал пропагандистов, лекторов, политинформаторов и организаторов атеист. работы].— Львов : Б. и.— 103 с.
- КОПАНИЦА М. М. Особенности современной социальной концепции русского православия.— Киев : о-во «Знання» УССР.— 48 с.
- КОСУХА П. І. Культурно-ідеологічні функції атеїзму в розвинутому соціалістичному суспільстві.— К. : т-во «Знання» УРСР.— 48 с.
- КОСЯНЧУК О. С. Об'єктивна зумовленість чи релігійний фаталізм? (Критика сучасних релігійно-фаталістичних концепцій).— К. : т-во «Знання» УРСР.— 48 с.
- КРИКОТУН В. М. За мурами лаври.— К. : Політвидав України.— 78 с.
- ЛЕПИХОВ Л. Д. Мир призрачный и мир реальный.— 3-е изд., перераб. и доп.— Донецк : Донбас.— 62 с.
- Молоді про атеїзм : Навч. посібник для системи політ. навчання молоді / [В. К. Танчер, В. О. Свьярко, В. О. Лебідь та ін.].— 3-е вид., доп.— К. : Молодь.— 203 с.
- МУКВИЧ Г. А. Утверждение атеизма.— Киев : Политиздат Украины.— 143 с.
- ОЛІЙНИК Б. І. Викриття буржуазних фальсифікацій політики КПРС щодо релігії та церкви.— К. : т-во «Знання» УРСР.— 32 с.
- Основи наукового атеїзму: Орієнтов. навч. план та програма.— Київ : Молодь.— 80 с.
- Основы научного атеизма: [Учеб. планы, планы семинар. занятий, тематика рефератов].— Киев : Ун-т марксизма-ленинизма.— 33 с.
- ПОДОЛЯК В. А. Модернізація християнської ідеології як проявлення кризи релігії.— Киев : Вища школа. Изд-во при Київ. ун-те.— 144 с.
- ПОДОЛЯК В. О. Шляхи прозріння: Нотатки атеїста.— Дніпропетровськ : Промінь.— 86 с.
- Про релігію і атеїстичне виховання. (Зб. документів і матеріалів).— К. : Політвидав України.— 260 с.
- Проблеми наукового атеїзму: Программы спецкурсов по науч. атеизму.— Киев : Изд-во при Київ. ун-те.— 63 с.
- РИБАЧУК М. Ф. Особливості атеїстичного виховання молоді: (Про специфіку подолання релігійного світогляду у молодих сектантів).— К. : т-во «Знання» УРСР.— 46 с.
- СВЯРКО В. О. Науковий атеїзм у сучасній ідеологічній боротьбі.— К. : т-во «Знання» УРСР.— 32 с.
- ТАКСІЛЬ Л. Забавне євангеліє, або життя Ісуса / Пер. з рос.— К. : Політвидав України.— 384 с.
- ТАНЧЕР В. К. Єдність ідейно-політичного і атеїстичного виховання.— Киев : о-во «Знання» УССР.— 48 с.
- ТАНЧЕР В. К. Релігійні пережитки і їх преодолення.— Киев : Политиздат Украины.— 152 с.
- ЯРОЦЬКИЙ П. Л. Кризис неговизма : (Кри-

тический анализ идеологии и эволюции обыденного религиозного сознания).—Киев: Наук. думка.—306 с.

ЯРОЦКИЙ П. Л. Современный неговизм: фальсификация социальных процессов, идеологические диверсии.—Киев: о-во «Знание» УССР.—14 с.

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ

МАРАХОВ Г. И. Социально-политическая борьба на Украине в 20—40-е годы XIX века.—Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.—151 с.

ОГОРОДНИК И. В. Философские взгляды Ламетри.—Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.—103 с.

ПРОКОПОВИЧ Ф. Філософські твори: В 3-х т.; Пер. с латин. / АН УРСР, Ін-т філософії.—К.: Наук. думка.—Т. 1. Про риторичне мистецтво. Різні сентенції. 511 с.

ЧАБАН А. М. Прогрессивная социологическая мысль России и Украины второй половины XVIII — начала XIX в. и французское просвещение.—Киев: Наук. думка.—119 с.

КРИТИКА СУЧАСНОЇ БУРЖУАЗНОЇ ІДЕОЛОГІЇ

АНТОНОВ Б. Г. Под маской борцов за права человека.—Киев: Политиздат Украины.—143 с.

БАКАНУРСЬКИЙ Г. Л. Іудаїзм та сіонізм.—К.: т-во «Знання» УРСР.—21 с.

БЕРЕНШТЕЙН Л. Ю. Основні напрямки критики ідеології, політики і практики міжнародного сіонізму.—К.: т-во «Знання» УРСР.—20 с.

БЕРЕНШТЕЙН Л. Ю. Сіонізм як різновидність расизму.—К.: Політвидав України.—93 с.

Буржуазний націоналізм — зброя ворогів соціального прогресу і міжнародної розрядки.—К.: Наук. думка.—310 с.

В кривом зеркале фальсификаций: Сб. статей.—Днепропетровск: Промінь.—199 с.

Вопросы политической экономии: Респ. межвед. науч. сб.—Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.—Вып. 146. Критика современных буржуазных, реформистских и ревизионистских экономических теорий. 133 с.

Голоси наклепів і провокацій: (викриття реакц. суті буржуаз. ідеологів).—К.: т-во «Знання» УРСР.—46 с.

ДАВИДЕНКО В. А. Святенник з абвергрупи 209: (Про реакц. діяльність укр. буржуаз. націоналістів і їх духовних наставників).—К.: Політвидав України.—127 с.

КОГАН А. Б., ТАБАЧНИКОВ В. И. Потусторонние «мессии»: Критич. очерки идеологии и политики междунар. сионизма.—Днепропетровск: Промінь.—215 с.

Кожне слово, кожен крок їх — зрада.—Ужгород: Карпати.—112 с.

КОТЛЯРЧУК Е. О. Після конгресу невілних: (Про реакц. суть укр. буржуаз. націоналістів).—К.: т-во «Україна».—64 с.

КРАВЧЕНКО В. О. Прокляті народом: Укр. буржуаз. націоналісти — прислужники світової реакції.—Х.: Прапор.—77 с.

Краплені карти : (Про реакц. суть сіонізму). [36 статей].—К.: Політвидав України.—181 с.

КРЕМЕЛЮК В. А. «Кризисная стратегия» на службе империализма.—Киев: Политиздат Украины.—144 с.

КУНДЮБА Д. И. Правда жизни против домыслов фальсификаторов.—Киев: Политиздат Украины.—167 с.

МИГОВИЧ І. І. «Благочестивий» іудаїзм і сіонізм.—К.: Наук. думка.—138 с.

ПЕТРОВ-КОЗЬМІН В. Л. Ідеологічна боротьба на міжнародній арені в сучасних умовах.—К.: т-во «Знання» УРСР.—18 с.

ПРОРОЧЕНКО І. П. Проблема прав людини в сучасному міжнародному житті.—К.: т-во «Знання» УРСР.—19 с.

СОЛОМАТІН М. М. Безсилля приречених.—К.: Політвидав України.—159 с.

ФІНОГЕЄВ С. Г., ШЛЯХТУН П. О. За фасадом «вільного» світу: «Права» людини в капіталістичних країнах.—К.: т-во «Знання» УРСР.—47 с.

ЧЕРЕДНИЧЕНКО В. П. Український буржуазний націоналізм на службі гітлерівського фашизму.—К.: Б. в.—21 с.

ЧОРНИЙ В. Л. Чому вони проти розрядки: (Про укр. буржуаз. націоналістів).—К.: т-во «Україна».—76 с.

ШАХОВ В. А. Молодіжний рух і боротьба ідеологів.—К.: т-во «Знання» УРСР.—47 с.

ШЕВЦІВ В. Д., ЩУРОВСЬКИЙ А. М. Український буржуазний націоналізм — ворог молоді.—К.: т-во «Знання» УРСР.—19 с.

ЭПШТЕЙН А. И. Сионизм без маски.—Харьков: Прапор.—96 с.

ЯРОВИЙ Ф. В. Ідеологічна боротьба в сучасному світі.—К.: т-во «Знання» УРСР.—20 с.

Склали: *Л. Т. ІВАНЕНКО,
Л. М. КРИШТАЛЬ*

Наші автори

- РУТКОВСЬКИЙ** — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- БОРИС Олександрович**
- АРТЕМЧУК** — кандидат філософських наук, старший викладач Харківського педінституту ім. Г. Сковороди
- МИХАЙЛО Васильович**
- ЗЯЗЮН** — доктор філософських наук, ректор Полтавського педінституту
- ІВАН Андрійович**
- КОМУНАРОВ** — кандидат філософських наук, доцент Київського політехнічного інституту
- СЕРГІЙ Миколайович**
- КИРИЧЕНКО** — кандидат філософських наук, доцент Київської сільськогосподарської академії
- ВАСИЛЬ Прохорович**
- ДАВИДОВИЧ** — доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії ІПК викладачів суспільних наук при Ростовському держуніверситеті
- ВСЕВОЛОД Євгенович**
- ЗОЛОТУХІНА-АБОЛІНА** — аспірант Ростовського університету
- ОЛЕНА Всеволодівна**
- ТАБАЧКОВСЬКИЙ** — кандидат філософських наук, заступник головного редактора журналу «Філософська думка»
- ВІТАЛІЙ Георгійович**
- ПОПОВА** — доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова
- ІРИНА Марківна**
- ОЗАДОВСЬКА** — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ЛЮДМИЛА Василівна**
- КОСОЛАПОВ** — доктор філософських наук, професор, заступник директора Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР
- ВІКТОР Васильович**

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИНКАРУК (головний редактор), **В. Г. АНТОНЕНКО**, **Ю. Ф. БУХАЛОВ**, **В. Л. ВАСИЛЕНКО**, **В. І. ВОЙТКО**, **І. П. ГОЛОВАХА**, **А. Т. ГОРДІЄНКО**, **В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО**, **В. В. КОСОЛАПОВ**, **В. І. КУЦЕНКО**, **І. Ф. НАДОЛЬНИЙ**, **О. С. ОНИЩЕНКО**, **М. О. ПАРНЮК**, **М. В. ПОПОВИЧ**, **Л. В. СОХАНЬ**, **В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ** (заступник головного редактора), **В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО**

Відповідальний секретар редакції **Я. Б. ПОПОВА**

Адреса редакції: 252001, Київ-1, Героїв революції, 4.
Телефони: 29-38-78, 29-48-55.

Художній редактор **В. В. Сушко**

Технічні редактори **І. Ф. Міхалкіна**, **Л. М. Кравченко**

Коректор **П. А. Дерев'янко**

Здано до набору 18.07.80. Підп. до друку 16.01.81. БФ 19432. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 11,9. Обл.-вид. арк. 12,47. Тираж 1700 пр. Зам. 0-829.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, Репіна, 3.

Київська книжкова друкарня наукової книги Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, 252004, Київ-4, Репіна, 4.

«ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ», № 1, 1981, январь—февраль. (На украинском языке). Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в 1927 г. Выходит 6 раз в год. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Героев революции, 4. Киевская книжная типография научной книги Республиканского производственного объединения «Полиграфкнига» Госкомиздата УССР 252004, Киев-4, Репина, 4.

Правила для авторів

1. Рукописи до редакції журналу «Філософська думка» надсилаються у 4-х примірниках (перший — обов'язково), надрукованих через 2 інтервали, не більше 60 знаків у рядку, на стандартному письмовому папері, що не пропускає чорнила, з полями ліворуч. Кількість рядків на сторінці не повинна перевищувати 30. Резюме — російською мовою, обсягом до 1 стор.

У тексті не можна робити рукописні вставки і вклейки. Статті, надруковані на портативній машинці, не приймаються.

2. Обсяг статті не повинен перевищувати 18, повідомлення 10—12, рецензії 6—8 сторінок.

3. У кінці статті слід зазначити прізвище, ім'я, по батькові автора (чи авторів), місце роботи, науковий ступінь, звання, посаду, повну поштову домашню адресу, номер телефону (службовий або домашній).

4. Рукопис має бути обговорений і рекомендований кафедрою. Стаття вважається прийнятою до друку після схвалення її редколегією журналу. Доопрацьовані тексти редколегія розглядає повторно.

5. Прізвища, ініціали, іншомовні назви чи окремі слова, формули слід вписувати чітко. Індокси і степені відзначати олівцем.

6. Посилання на літературу даються в кінці кожної сторінки за порядковим номером за схемою: 1. На книжки: прізвище і ініціали автора, повна назва праці, місце видання, назва видавництва, рік видання, сторінка; 2. На статті із збірників чи колективних монографій: прізвище і ініціали автора, назва статті, назва збірника чи монографії і їх повні вихідні дані за п. 1; 3. На статті із журналів: прізвище, ініціали автора, назва статті; 4. На твори основоположників марксизму-ленінізму: прізвище і ініціали автора, назва твору, далі повна характеристика тому нового зібрання творів, де вміщено згаданий твір, сторінка.

Посилання на іншомовну літературу мають бути надруковані на машинці і завізовані автором.

7. Цифрові дані і цитати, назви постанов теж мають бути перевірені і завізовані автором на полях. Обов'язково назвати видання, в якому надруковано ту чи ту постанову.

8. Іноземний текст, формули та умовні позначення слід друкувати на машинці або ж вписувати від руки бібліотечним почерком.

9. Стаття має бути ретельно опрацьована стилістично і уважно вчитана. У ректорії ніяких змін і доповнень не допускається.

10. Статті надсилати на адресу: 252601, Київ-1, Героїв революції, 4, редакція журналу «Філософська думка».

Матеріал, відхилений редакцією, на прохання автора може бути повернутий протягом року.
